NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XXVIII. évf. 1984 1. szám

TARTALOM

Tanulmányok

CSETRI ELEK: „Európai, sőt a világ embere" (Kőrösi Csoma Sándor születésének kétszázéves évfordulójára) 3
TÁNCZOS VILMOS: Karteziánus és coccejánus eszmék hatása Bethlen Miklós személyiségének alakulására 9
DEMÉNY ISTVÁN PÁL: A vogul hősi epika (II.) 23
MURÁDIN LÁSZLÓ: A zárt *i* (~ *i*)-zés erdélyi elterjedtsége 33

Kisebb közlemények

PETHŐ ÁGNES: Filmtechnikai elemek József Attila *Nyár* című versének szerkezetében 55
RAB JÁNOS: Néhány gyergyói földrajzi név értelmezéséhez 59

Adattár

MURVAI LÁSZLÓ: Dsida Jenő levelei Bárd Oszkárhoz 63
JANITSEK JENŐ: Máramarosi helynevek 70
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Érkörtvélyes helynevei 76

Szemle

Réthy Andor—Váczy Leona, Magyar irodalom románul *(Mózes Huba)* 79
Mikó Imre—Kicsi Antal—Horváth Sz. István, Balázs Ferenc *(Keszeg Vilmos)* 82
Rolla Margit, A fiatal Kaffka Margit; Kaffka Margit II. Út a révig . . . *(Varró Ilona)* 83
Mózes Huba, Sajtó, kritika, irodalom *(Kozma Dezső)* 85
Arany János leveleskönyve *(Szilágyiné Kovács Éva)* 86
Dicţionarul limbii române. Litera T. *(Szász Lőrinc)* 87
Mollay Károly, Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig *(Nagy Jenő)* 88
Iorgu Iordan, Dicţionar al numelor de familie româneşti *(Vasiliu Gabriel)* 93
Kósa Ferenc, Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota *(Balogh Dezső)* 94
Murádin László, Szavak színeváltozása *(Gálffy Mózes)* 95
Friedemann Lux, Text, Situation, Textsorte *(Szabó Zoltán)* 97

ROMÁNIA SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG AKADÉMIÁJÁNAK KIADÓJA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ

Anul XXVIII. 1984 Nr. 1

SUMAR

Studii

ELEK CSETRI: Bicentenarul naşterii lui Sándor Kőrösi Csoma 3
VILMOS TÁNCZOS: Influenţa ideilor carteziene şi cocceiene asupra formării personalităţii lui Miklós Bethlen 9
ISTVÁN PÁL DEMÉNY: Epica eroică a vogulilor II. 23
LÁSZLÓ MURÁDIN: Aria transilvăneană a alternanţei *é i* 33

Articole

ÁGNES PETHŐ: Elemente de tehnică cinematografică în structura poeziei „*Nyár*" de Attila József 55
JÁNOS RÁB: Contribuţii la interpretarea cîtorva toponime din bazinul Gheorgheni 59

Materiale, documente

LÁSZLÓ MURVAI: Scrisorile lui Jenő Dsida către Oszkár Bárd . . . 63
JENŐ JANITSEK: Toponime din Maramureş 70
MAGDOLNA CSOMORTÁNI: Toponime din Curtuiuşeni (jud. Bihor) . 76

Recenzii

Réthy Andor—Váczy Leona, Magyar irodalom románul *(Huba Mózes)* . 79
Mikó Imre—Kicsi Antal—Horváth Sz. István, Balázs Ferenc *(Vilmos Keszeg)* 82
Rolla Margit, A fiatal Kaffka Margit; Kaffka Margit. II. Út a révig . . . *(Ilona Varró)* 83
Mózes Huba, Sajtó, kritika, irodalom *(Dezső Kozma)* 85
Arany János leveleskönyve *(Kovács Éva Szilágyiné)* 86
Dicţionarul limbii române. Litera T. *(Lőrinc Szász)* 87
Mollay Károly, Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig *(Jenő Nagy)* 88
Iorgu Iordan, Dicţionar al numelor de familie româneşti *(Gabriel Vasiliu)* 93
Kósa Ferenc, Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota *(Dezső Balogh)* 94
Murádin László, Szavak színeváltozása *(Mózes Gálffy)* 95
Friedemann Lux, Text, Situation, Textsorte *(Zoltán Szabó)* 97

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

TANULMÁNYOK

„EURÓPAI, SŐT A VILÁG EMBERE"

Körösi Csoma Sándor születésének kétszázéves évfordulójára

Közvéleményünk és tudományosságunk az őshaza-kutatót és az úttörő tibetistát tiszteli Körösi személyében. És valóban, amikor 1819 novemberében a harmincöt éves Körösi Csoma híres keleti útjára indult — népének őshazáját akarta megtalálni. S amikor 1842. április 11-én bekövetkezett halála másnapján tetemére ráborult a dardzsilingi föld, Archibald Campbell doktor, a telep kormányfelügyelője és orvosa, mint a Tibet-tudomány hősét búcsúztatta. Az annyi vándorlás és töretetés után megnyugodott test fölé emelt epitáfiumon (az *Asiatic Society of Bengal* készíttette legnagyobb tudósa emlékére) neve után ez áll: „... nyelvészeti kutatások végett Keletre jött, s az évek során, amelyeket olyan nélkülözések közepette töltött, minőket ember ritkán szenvedett el, a Tudomány ügyében végzett kitartó munkálkodás eredményeként elkészítette a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát — ez az ő legkülönb, igazi emlékműve."

Tudományos munkálkodása az új terepen akkor kezdődött, mikor éhesen, fáradtan és csüggedten visszafordult a második kísérletről, melynek során az őshazának vélt Belső-Ázsiába akart jutni. A fordulat azzal a mozzanattal indult, hogy Kőrösit összehozta a sors William Moorcroft angol kormánymegbizottal. Moorcroft hamarosan felismerte, hogy a megviselt vándor elnyűtt öltözetében egy nagy formátumú, számos klasszikus és világnyelvet ismerő, művelt tudós rejtőzik, aki fanatikus meggyőződésénél és önfeláldozó jelleménél fogva nem mindennapi feladatok megoldására képes. Így bízta meg a reménytelen helyzetben lévő erdélyi kutatót a brit érdekek szempontjából fontos tibeti nyelv szótárának és nyelvtanának elkészítésével.

1822 nyarától a Himalája hegyóriásainak mostoha klímája és életviszonyai között nyolc éves Tibet-kutatás kezdődik a láma-kolostorok gyüjteményeiben. Újabb négyesztendős munka után, 1834-ben Kalkuttában jelenik meg a két „emlékmű": a tibeti angol szótár *(Essay Towards a Dictionary, Tibetan and English)* és a tibeti nyelvtan *(A Grammar of the Tibetan Language in English)*. Kevesen tudják, hogy angol tisztelője, A. Denison Ross gondoskodásának köszönhetően, 1910-ben ugyancsak Kalkuttában Kőrösi posztumos munkájaként egy harmadik monográfia is megjelent, a szanszszkrit—tibeti—angol terminológiai szótár (*Sanskrit—Tibetan—English Vocabulary*). A fentieken kivül még huszonöt, angol tudományos folyóiratokban megjelent tanulmánya és cikke, valamint kéziratos anyaga hirdeti fáradhatatlan kutatásait.

Munkásságának eredményeit összegezve ma már világosan áll előttünk a tibetisztikát megalapító úttörő tudós, Körösi Csoma Sándor képe. Teljesítményének értéke rendkívüli, mert Tibet művelődésének kérdése a Kelet-kutatás egyik legfontosabb és legizgalmasabb területe. Eredményei alapvetőek. A későbbi kutatók valamennyien az ő nyomdokain jártak, és mind a mai napig mint szaktekintélyre hivatkoznak rá. Előtte avatatlanok próbáltak behatolni Tibet művelődésének rejtelmeibe. Georgi *Alphabetum Tibetanum*át (Róma 1762) és az 1826-ban megjelent *Serampoore Dictionary*t említhetjük meg ezek közül. Csoma ilyen és hasonló hibás munkákra nem épithetett. Noha már odahaza elkötelezte magát az orientalisztikának, Tibetre vonatkozó ismereteit a helyszínen, áldozatos kutatásai során szerezte meg, és végül maga fektette nagy erőfeszítések árán a Tibet-tudományt filológiai alapokra. Az utána végzett kutatások kiegészítették és gazdagították tudásunkat, de az ő eredményeit lényegében sohasem másították meg.

Szótára és Nyelvtana megalkotásával Kőrösi hozzáférhetővé tette a tibeti művelődést az európai tudományosság számára. Mindkét munkája időtállónak bizonyult. Amikor I. J. Schmidt átültette német nyelvre Csoma szótárát, csak kisebb javításokat eszközölt rajta (Pétervár, 1839, 1841). Harmincnégy évvel Kőrösi munkája után jelent meg Ph. E. Foucaux francia nyelvű tibeti nyelvtana, de a magyar tudóshoz képest sok újat nem hozott. Kőrösi tibetisztikai tevékenysége folytatásában H. A. Jäschke jeleskedett, aki munkáiba nemcsak az irodalmi, hanem az élő nyelvet is bedolgozta. Foucauxnak Csoma eredményeire alapozó nyelvtanát 1930-ban ismét kiadták. Csoma eredeti Szótárának mostani megjelentetése Indiában (*A Dictionary of Tibetan and English by Alexander Csoma de Koros* assisted by Sangs-Rgyas Phun-Tshogs. New Delhi, 1978) fényesen igazolja, hogy tibetológiai alapozása másfél évszázad múltán is megállja a helyét. Ugyanerről tanúskodik két alapvető tanulmányának 1957. évi kalkuttai kiadása is. Csak megemlítjük a rendszeressé vált nemzetközi Körösi-szimpóziumokat, a róla készült tudományos monográfiák, tanulmányok és cikkek sorozatát, amelyek széles körben és szinten, magyarul és nem-magyarul mind emlékét idézik, eredményeit méltatják.

Csoma a tudomány háláját érdemelte ki azzal is, hogy elsőként vállalkozott a tibeti irodalom jelentős örökségeként számontartott Kandzsúr és Tandzsúr 325 kötetes, fanyomatos sorozatának áttanulmányozására, majd tartalmi és szemelvényes ismertetésére. A buddhizmus súlypontjának Indiából északra (Kasmírba, Nepálba, Tibetbe és a Himaláján túli országokba) való áttevődése folytán nemcsak e nagy vallási irányzat tanulmányozása vált lehetővé a tibetológia révén, hanem a tibeti és az azt meghatározó indiai művelődésé is. Csoma tudományos munkásságának jelentőségét semmivel sem csökkenti az a tény, hogy vele párhuzamosan B. H. Hodgson ugyancsak eredményesen tanulmányozta a buddhizmust. A két tudós munkássága egyébként szerencsésen egészíti ki egymást.

Nagyenyedi kollégiumi végbizonyítványában emlegetett „gazdag erkölcsi erények"-ben, lelkének tulajdonságaiban, a tudós lelki arcának vonásaiban keresendő a másik olyan nevezetesség, ami hosszú távon biztosítja nevének fennmaradását. Már a kortárs emlékíró, Gyulay Lajos, Kőrösi gyalog vállalt keleti útját, őshazakutatását ezért minősíti „csudálásra méltó"-nak, mert „így meri tenni". Noha tudományos munkásságáról téves elképzelései voltak, ezek a lelki vonások rögződtek mélyen tanulóéveinek leghűségesebb krónikása, Újfalvi Sándor memóriájába. Minthogy lelki arcának rajzát adja göttingai peregrináns társa, Ungi Márton is, mikor „egy pár töredék vonás"-ban rajzolta meg alakját. És ezek ragadták hatalmukba Salamon Caesar Malan, a Bengáliai Ázsiai Társaság titkárának tollát, aki kalkuttai munkatársáról, tibeti nyelvmesteréről és barátjáról olyan meleg szavakkal ezeket írta: „Mindig gyönyört okozott, ha társaságában lehettem . . ." S csak egyetértéssel telí büszkeséggel olvashatjuk a híres francia orientalista, Barthelémy-Saint-Hilaire szavait: „A tudomány hőseinek és vértanúinak sorában Csoma mellett nem lehet senki mást említeni [. . .]. Erős akarat, a tudomány iránti szeretet és kitartó hűség az önként vállalt kötelesség teljesítésében, melyet Csoma öntudatosan tűzött maga elé — kérdezhetjük: volt valaha eset, hogy ebben valaki felülmúlta volna őt?"

Ha egyenként próbáljuk szemügyre venni vagy egymással összefüggésben vizsgáljuk ezeket a vonásokat, valóban egy egészen rendkívüli tudósi portré vonásai rajzolódnak ki, melyekre Széchenyitől Illyésig, Duka Tivadartól Ligeti Lajosig, a francia Th. M. Pavietól a jelenkori olasz orientalista Giuseppe Tucciig minden életrajzírója felfigyelt, s e vonások egyike-másika mélyen vésődött közvéleményünk Kőrösi-képébe.

Az első pillanatban szembeötlik tudósunk megszállottságig fokozódó hivatástudata, tudományos célkitűzése. A benne gyermekkorától érlelődő „nemes önelszánás" a magyar őshaza felkutatása érdekében alaposan megtervezett és önzetlenül vállalt sokezerkilométeres keleti útban valósult meg és az utazások történetének egyik hősies fejezetévé nőtte ki magát. Csoma valóban az „egy szó, egy cél embere volt", aki feladata elérésében nem ismert akadályt. Hiába rettegtette nagyenyedi tanára, Hegedüs Sámuel, hogy „Közép-Ázsiát megutazni, nem egyes embernek való feladat"; hogy Kínába „be nem bocsátják", ha pedig Tatárország felé megy, elfogják és eladják rabszolgának. O azonban egyedül, „pénz és taps nélkül" elindult őshazakutató vállalkozására. Nem kevésbé mutatkozott céltudatosnak, mikor a körülmények kényszere miatt eredeti elképzelésének útjáról elté-

rítve a tibeti tanulmányok elvégzését vállalta magára. Nyolc éven át, embertelen körülmények között, a Himalája kőrengetegében folytatott tanulmányai idején, 1829-ben mondotta Csoma az őt meglátogató dr. Gerard angol kormánytisztviselőnek, hogy ha tibeti munkáit befejezve, eredményeit átadhatná megbízóinak „akkor ő lenne a legboldogabb ember a földön és örömest halna meg azzal a tudattal, hogy becsületbeli kötelezettségét beváltotta". Minthogy nem hagyta nyugodni az otthon, az őshaza felkutatása ügyében vállaira vett feladat sem, hiszen utolsó, 1842. évi utazása előtt kijelentette: „végcélomat, melyért keletre jövék, el nem értem". A tudomány eredményei azt mutatják, hogy eredeti kutatási elképzelése tévesnek bizonyult, s a kitérőnek szánt tibetkutatása lényegült át életművé. Életrajzának angol megírója, W. W. Hunter szerint is eredeti célja „puszta álomképnek bizonyult", de tibettudományi „munkássága révén a kutatás hosszú balsikerei között az emberi tudás új területének vetette meg az alapjait".

Hasonló jelentőségű és úttörő eredmények elérésére csakis az övéhez hasonló alkat képes. Szemében lelkesedés lobogott, mikor 1819-ben, a „nagy út"-ra indulása előtt barátjától, Újfalvitól elbúcsúzott. Szenvedélyes tudományművelése, sőt nyugodtan mondhatjuk: fanatikus természete nélkül elképzelhetetlen lett volna az embertelenül nehéz feltételek, hideg és éhezés, fáradalmak és magány, idegenség és szegénység elviselése. „Amit ő tett hogy tehette volna azt más, mint egy fanatikus" — írja naplójában a hazai kortársak közül munkásságát legmélyebben megértő Gyulay Lajos. Páratlan hozzáállása a legnagyobb áldozatvállalásra késztette: „A tudománynak ez az aszkétája énjét halálra ítélte, mintha csupán a történelem által rábízott misszió gondviselésszerű eszközének tekintette volna magát, s nem saját személyét becsülné, hanem a munkáját, melyet esendő lénye föláldozásával el kell végeznie" — ahogy a Nehru-díjas Giuseppe Tucci, az orientalisztika olasz nesztora találóan megfogalmazza.

A nem-mindennapi áldozatok vállalására soha nem kényszerű körülmények késztették, hanem lelki adottságai. „A gyönyörűség, melyet ezen foglalatosságomban érzettem, a régiségnek sok titkait felfedezvén, leírhatatlan" — írja mintegy tudományos önvallomásként 1825. évi első jelentésében. Kőrösi tudósi ars poeticáját teljes mértékben méltányolta a finnugor nyelvészet alapvetését elvégző Gyarmathi Sámuel, aki fiatalabb társa munkásságában azt a „kimondhatatlan gyönyörűséget" emelte ki, ami nélkül semmiféle maradandó tudományos érték nem születhetik. Th. M. Pavie, a *Revue des Deux Mondes* orientalista munkatársa kalkuttai munkássága idején olyannak látta tudósunkat, mint aki „elmerülve képzeletszülte gondolataiba, magában mosolyogva eszméinek folyamatán, hallgatagon, mint azok a bráhmánok, akik a [Bengáliai Ázsiai] Társaság alkalmazásában írótáblájuk fölé hajolva szövegeket másolnak". Karl Hügel osztrák utazó úgy látta, hogy „valami titokteljes lelkület lappangott benne, mely erőt adott neki életének minden fáradalma, ínsége és gyötrelme eltűrésére, azon meggyőződéssel, hogy azáltal valami még a távolban rejlő nagyot érend el". Talán az, amit barátjának, Borgátai Szabó Józsefnek szóló ajánlósoraiban kedvenc görög klasszikusától, Pindarosztól idézett a „lelke nyugalmát", egyensúlyát kereső Kőrösi:

„Ami édes és gyönyörű, csakis
Általatok nyeri, Múzsák, bármily szép vagy okos
S bármi dicső legyen is, mindenki a földön."

Lelkesedése és szenvedélyessége — minden népét érő szalmaláng jelző éles cáfolataként — a tudománytörténetben ritka kitartással, szorgalommal, munkabírással és fegyelemmel társult. Bizonyítására kortársai, életrajzírói és értékelői a dicsérő jelzők légióját, történetek és tények legendába illő tömegét sorakoztatják fel, hogy tudósi képmását gazdagítsák és színesítsék.

Kétségtelen, hogy az évszázadok óta határőri feladatokat ellátó székely katona-őseitől örökölt fegyelmezettség, szabadparaszti faluközösségeket jellemző rendtartás, a mostoha éghajlat és szűkös föld miatt az életfenntartáshoz nélkülözhetetlen szorgalmas munka, terhes erdőlés és verejtékes szántás-vetés, a falusi iskola „igen setét és alkalmatlan" volta, a határőr elődök veszélyes és keserves kommandói éppúgy alakították-edzették, mint az enyedi kollégiumi „köztársaság" szigorú belső szabályzata és sanyarú diák életrendje, a környező birtokokon végzett gazdasági munka és az iskola körletének tisztántartása. Szinte szállóigévé vált Új-

falvi leírása a szakadatlanul önmagát művelő enyedi tanulóról: „Mint szolga gyerek a szobát kiseprette s a szemetet a kijelölt dombra vivén, ezalatt is szorgalommal tanult: tanítónk pedig ilyenkor az ablakhoz szólítván, feddő hangon figyelmeztetett, hogy a szolgafiú, ami kevés időt kötelessége megenged, tanulásra s nem ledérségre fordítja . . ." Az, hogy kopasz deszkán aludt és köpenyével takarózott, hideghez és forrósághoz, éhséghez és szomjúsághoz szoktatta magát, „hevítő itallal sohasem élt", az ifjúság mulatságaiban nem osztozott Nagyenyeden. Mindez csak edzésnek számított azoknak a megpróbáltatásoknak az elviselésére, amelyeket Közép-Ázsia hegy- és kőrengetegében, Tibet siralmasan szegény és kezdetleges életrendű lámakolostoraiban önként magára vállalt és elviselt. Mint ahogy a gyaloglás Kőröstől Nagyenyedig vagy menet-teljesítménye Enyedtől Göttingáig csupán szerény előljárót jelentett a keleti út mintegy tizenötezer kilométeréhez. Amit jórészt az apostolok lován tett meg dermesztő fagyban, az égbenyúló hegységek hágóin, tikkasztó sivatagi zarándokutakon, puszták fergeteges szélviharában és India párás őserdőin áthaladva.

Hosszú menetelése, felfedező utazása teledestele volt veszedelmekkel, melyekre már indulásakor figyelmeztette enyedi tanára. Nemcsak a rabszolgasors fenyegette, hiszen Ázsiában ekkoriban gyarmati háborúk dúltak, Perzsia határvidékén a türkmén portyázások jelentettek állandó veszélyt, a kontinens belsejében egymással versengő nomád törzsek pusztítottak, s a vallási fanatizmus szedte áldozatait az átutazó idegenek között. Jellemének kiváló vonásait már tevékenysége idején hangoztatták. Az *Albina Românească* 1830-ban a „legmerészebb kutatók" közé sorolja, a *Nemzeti Társalkodó* pedig a *Conversations Lexikon* ismertetése alapján a Marco Poloéhoz hasonló „állhatatos bátorságát" dicséri.

Éppúgy a kemény fegyelem és szilárd akarat, a tudományos haladásért vállalt hősiesség példája volt nemcsak utazása, hanem Zangla és Puktal cellájában folytatott munkája, amit olyan szemléltetően örökített meg a szemtanú Gerard doktor: „Ott ült ő birkabőr bundába burkolózva, összefont karokkal, s ebben a helyzetben reggeltől estig olvasott, tanult, tűz nélkül, vagy világítás nélkül, az alkony beállta után a padlón aludt, és csak a puszta falak védték az éghajlat szigorúságával szemben. A hideg olyan erős volt, hogy kínos feladat volt előhúzni kezeit a gyapjú védőburok alól, amikor lapozni akart [. . .] ő olyan helyzetben, amely a legtöbb embert a kétségbeesésbe űzte volna, 40.000 tibeti szót gyűjtött össze és rendezett el." A nyolc évig tartó, három himalájai tanulmányútja idején az egész tibeti művelődés monumentális enciklopédiáját, a Kandzsúr és Tandzsúr szent könyveinek százezer oldalnyi anyagát elolvasta, miután előzőleg egy esztendő alatt megtanulta az idegennek olyan nehéz tibeti írásrendszert, „Bodország" Tibet köznapi és irodalmi nyelvét. Ügyszeretetére jellemző, hogy a jóakarója által kikapcsolódásra felajánlott újságokat is visszautasította. Elszántságát, önsanyargatásba átmenő kitartást, a személyiségében rejlő erkölcsi értékeket méltán magasztalta akadémiai búcsúztatójában Eötvös József: a „nagy célok elérésére nemcsak lelkesedés, de kitűrés s állhatatosság kell: — kitűrés, milyennek példáját Kőrösi életében látjuk".

Mikor a tudomány hősét tiszteljük benne, nem szabad alakját szoborrá merevítenünk. Hanem olyan embert kell látnunk Kőrösiben, akinek lelki nagysága — mint Hellasz hőseié — abban áll, hogy a „nemes célért" le tudta győzni a benne lévő félelmet és fáradtságot. Egyedül a vele Titaljában találkozó Lloyd őrnagy jegyezte fel róla, hogy őt is szorongatta a félelem érzése. Mikor ugyanis az angol tiszt, 1836-ban ismételten biztatta: próbáljon Szikkimen át Lhászába jutni, Csoma „mindig azt felelte, hogy ezt csak életének kockáztatásával kísérelhetné meg". Leküzdve a halálfélelmet, a veszélyérzést — 1842-ben mégis elindult utolsó útjára, hogy az ismeretlen világba, Nagy-Tibetbe hatoljon, és bevonja Lhásza könyvtárának anyagát a tudományos vérkeringésbe.

Az illyési „kalandvággyal párosult tudásszomj", a tudósi felfedezés vágya hajtotta, ami benne minden más érzést le tudott győzni. Menni, menni, menni új világok felé, az ismeretlen dolgok a ráváró friss eredmények feltárására, ami nélkül nincs előrelépés, nincs haladás. Erre Csomát különösen alkalmassá tette, hogy életrevalóságot, találékonyságot és alkalmazkodóképességet örökölt, illetve fejlesztett ki magában. Menetközben európai ruháját ázsiai, majd örmény öltözetre cserélte fel, Tibet zimankós hidege ellen birkabőr bundát öltött a testét védő gyapjúruhák fölé, míg Kalkutta párás hőségében könnyű gyapotszövet kabátot. A kollé-

giumi cipót, igénytelen európai kosztját nem esett nehezére az olcsó, tápláló és olyan könnyen készíthető „tatár teá"-ra változtatnia. Tulajdonsága az egyszerű ázsiai emberekhez közelítette, és visszatetszést szült az ott élő európaiak között. Indiában elutasította az angol tisztviselő kényelmes lakását, ahelyett a bennszülöttekéhez hasonló kunyhót választotta, és nem íróasztal mellett, hanem aszkétikus ülésben (pallanka) dolgozott.

Alkalmazkodó képessége veleszületett, otthonról hozott magatartás volt. Göttingai diáktársa már „egyszerű, természetes magaviseleté"-ről beszél, s ilyennek látták kalkuttai emlékírói is. Nagyenyedi végbizonyítványa szerint „az iskolai élet egész ideje alatt szerénységről tett tanúságot". Máskülönben ennek volt folyománya, hogy magáról soha nem beszélt, csakis hivatalos felszólításra. O, aki pályája alatt olyan mérhetetlen távolságokat futott be, annyi ismeretlen tájon és országon át vándorolt, annyi népet és törzset ismert meg és annyi viszontagságon ment keresztül — a felfedezések históriája és a művelődéstörténet örök kárára élményeit nem rögzítette útleírásban.

Utazásában és tanulmányaiban nagy segítségére volt barátságos, szívélyes természete. Ungi Márton írja róla, hogy „már első látásra szívetnyerő vala", Malan pedig „kedves és közvetlen", „egyszerű és megnyerő modorú ember"-nek nevezi, s a társaságában töltött napok emlékeit pedig mindig szerette volna újra végig élni. Nyilván kedvességének eredménye volt, hogy tibeti oktató lámája annyira szerette európai tanítványát, a nép pedig bizalommal vette körül, s még száz esztendő távlatából is rokonszenvvel emlékezett róla.

Ugyancsak Ungi meséli róla: „Kőrösinknek egy szép jellemvonása volt a hálátlanság. Gyakran elérzékenyülve emlegetett... egy jószívű szegény öregasszonyt, ki őt — midőn szegény szolgagyermek korában falura kijárt, aratással keresni élelmét, ruházatját — házához fogadta és neki azután is édesanyja helyett való anyja volt". De hálával emlegette az őt erkölcsileg és anyagilag támogató Kenderesi Mihály főkormányszéki tanácsost és enyedi kollégiumi tanárait is. Hálás volt a göttingai Georgia Augusta Egyetemnek a tanulmányaiban nyújtott segítségéért s nemkülönben hálásan ragaszkodott szülőházájához, falujához és rokonaihoz.

A szeretetet és megbecsülést nem utolsósorban legendás becsületességével érdemelte ki. Igazmondása, a keleti útja előtt felajánlott otthoni gyűjtés visszautasítása, a kalkuttai évei alatt támogatására küldött közpénz hazaküldése és jótékony célokra fordítása, az a korrektség, ahogy a hazai közvélemény előtt vállalt feladatához élete végéig hű maradt, és ahogyan angol megbízói részéről kapott munkát a legmostohább viszonyok ellenére elvégezte, mind arra vall, hogy az adott szó szentségének embere volt. „Jellemzék őt erkölcsileg különösen: leplezetlen őszinteség, nyíltszívűség, igazmondás, úgyhogy bátor vagyok állítani, miképpen minden szava, beszéde, szentírásszerű hitelességű volt..." — mondja róla Ungi. Angol barátai eleget csodálkoztak rajta, hogy a legnagyobb nélkülözések között is menynyire önérzetesen, emberi méltósággal viselkedett, nem volt hajlandó anyagi segítségért kérvényezni és a felajánlott pénzt csak tudományos ellenszolgáltatás fejében fogadta el. Ha Adyval szólva minden ember „titok, észak-fok, idegenség" külön, egyéni világ, hogy ne lett volna az Kőrösi, aki már európai életszakaszában „inkább önszívében" élt és élete alkotó éveit Ázsiában, jószerivel remetei magányban töltötte. Az idegen tájakon elszigetelt, a Himalája bércei közé zárt és a külső világgal alig érintkező, tudományos feladataival körülbástyázott Kőrösi nem véletlenül lett olyan, amilyennek Malan jellemezte: „O volt az egyik legérdekesebb ember, akivel csak valaha is találkoztam", vagy Schöfft Ágoston „pesti festész", aki „nálánál szokatlanabb embert soha nem" látott. Ne feledjük, hogy meredek életpályája alatt sokszor halálos veszedelemben forgott, áldozatos munkája közben nemegyszer bizalmatlanság vette körül, gyanús idegennek, sőt kémnek nézték, tudományos körökben hosszú ideig nem ismerték el, mellőzték és európai keresztény létére nem akarták bebocsátani Nagy-Tibetbe. A túlfeszített munka, állandó befele nézés érzékennyé, ingerlékennyé, sőt néha bizalmatlanná, gyanakvóvá és komorrá tette.

Erkölcsi tartását dicséri, hogy ezeken az érzéseken felülemelkedve, megragadó emberi tulajdonságaival vált ismeretessé. „Kőrösi nemcsak háládatos szívű, hanem maga is jóltevő, emberszerető, emberbarát volt" — jellemzi őt Ungi. A benne rejlő mély humánum nem vár bizonyításra. Válasz rá egész pályafutása és élet-

műve. Vándorlásai során a legkülönbözőbb fajú, nemzetiségű és vallású emberekkel került kapcsolatba. Megtanulta az embert becsülni bennük. Tibetológiai munkásságával Európa és Ázsia népeit és tudományosságát közelítette. A tibeti nyelvbe vezérlő kalauzával — Szótárával és Nyelvtanával — a hatalmas tibeti művelődést tette hozzáférhetővé a kívülállók számára. Így szolgálta Körösi áldozatos humánuma az egész emberiség ügyét.

Közösségtudata, szülőfaluja hagyományvilága és iskolai tanulmányai alapján Csoma nemzeti eszmény érdekében indult világraszóló vállalkozására, és annak oltárán áldozta fel életét. Noha terve megvalósítása álomképnek bizonyult, és hordozója egy távoli ország művelődésének megismertetésével vonul be az emberiség nagyjainak Pantheonjába, Körösi hazafisága nem szenvedett csorbát. Időtálló műveinek címlapján, „az ékezetlen angol írásban is küzdött szülőfaluja, Kőrös ékezetéért" — ahogy kismonográfiájában Kara György írja — és ragaszkodása jeléül neve után feltüntette, hogy az erdélyi székely-magyarság fia. 1835. évi indiai útlevelében nevét követőleg ez a kifejezés áll: „erdélyi születésű magyar nyelvész" (a háromszéki Kőrösön született és 1784. április 4-én keresztelték meg). Mély embersége megőrizte a gyűlölködésre és kizárólagosságra ösztönző nacionalizmustól, de népét és földjét védő és szerető patriotává tette. Az otthon erőt adó tudatában fordult honfitársaihoz, és kapott segítséget tőlük, az idegen világban is haza gondolt, és enyedi diákversikéket jegyzett bele kéziratainak szélére. Hosszúra nyúló vándorútja alatt szeretettel ölelte magához honfitársait. Erős szálakkal kötődött nemcsak szülőhazájához, hanem kis kőrösi szülőfalujához és Alma Materéhez, a nagyenyedi Bethlen Kollégiumhoz. A kollégiumnak nagylelkű alapítvánnyal kedveskedett, szintúgy a kézdivásárhelyi határőriskolának, amelynek padjaiban később Gábor Áron tanult. Kőrös népét és a faluban élő rokonait adományokkal gyarapította. Ragaszkodott hozzá, hogy az osztrák birodalomba, Magyarországra küldötteken kívül, tibeti munkáiból Erdély művelődési intézményeibe is jussanak példányok.

Azokból a munkákból, amelyek dicsőséget szereztek népének. Amelyek — kortársa, Gyulay Lajos szavaival élve — biztosították számára, hogy „európai, sőt világ embere" legyen.

CSETRI ELEK

BICENTENARUL NAŞTERII LUI SÁNDOR KÖRÖSI CSOMA

(Rezumat)

Scrierea este consacrată bicentenarului naşterii acestui mare orientalist transilvănean care a fost Sándor Kőrösi Csoma. Pornind din mediul unei familii de ţărani liberi din satul Chiuruş, Kőrösi a învăţat la Colegiul Reformat de la Aiud (1799—1815), continuând apoi studiile sale la Universitatea Georgia Augusta din Göttingen (1816—1818). Cunoscînd 13 limbi (în majoritatea lor clasice şi orientale de circulaţie mondială), în 1819 porneşte într-o călătorie în Orient. După multe peripeţii şi greutăţi şi-a abandonat scopul iniţial (găsirea locului de baştină a poporului maghiar). Între 1822—1830 îşi desfăşoară cercetările în mănăstirile budhiste din Munţii Himalaia. Ca rod al muncii sale pline de sacrificiu, în 1834 — acum 150 de ani — publică la Calcutta operele sale de pionierat: Dicţionarul tibeto-englez şi Gramatica tibetană. Aceste opere, împreună cu alte lucrări din domeniul tibetologiei, îi asigură faima în ştiinţa orientalistică mondială.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

KARTEZIÁNUS ÉS COCCEJÁNUS ESZMÉK HATÁSA BETHLEN MIKLÓS SZEMÉLYISÉGÉNEK ALAKULÁSÁRA

1. *Személyiségalakító tényezők Kálvintól Descartes-ig és Coccejusig*

A XVII. század közepének szellemi mozgalmai — melyeknek eszmetörténeti helyét, egymáshoz való viszonyát máig sem tisztázta megnyugtatóan a szakirodalom: egyesek „előfelvilágosodásról", mások a reneszánsz humanizmus világnézeti forradalmának továbbéléséről, ismét mások a barokk tudományosság hőskoráról beszélnek — meghatározták a személyiségfejlődés útját is. A század középső harmadában erőteljesen ható haladó ideológiai mozgalmak (puritanizmus, presbiterianizmus, independentizmus, kartezianizmus, coccejanizmus stb.) nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy létrejöjjön az az individualizálódási folyamat, melynek eredményeként az újkori Európában a társadalom atomizálódásával kialakult az a személyiségtípus, mely vallja saját teljes autonómiájának és a társadalommal szembeni szuverenitásának illúzióját. Az individuális írói tudat, azaz a Bethlen-féle „valódi" önéletírás, feltétele az autonómia illúziójával, azaz az önreflexió lehetőségével rendelkező személyiség, mely nem a középkori rendi társadalom egyszerű tagjaként, az egyetemes rend részeként, hanem egyéni személyes „én"-ként képes megfogalmazni önmagát. Nem lehet véletlen az, hogy a Bethlenéhez hasonló remekmű emlékiratirodalmunkban korábban nem jöhetett létre, holott első emlékirataink még a XVI. században keletkeztek: a szellem fejlődésében végbe kellett menniük a mélyreható változásoknak, melyek — akaratlanul bár, mintegy „mellékterméként" — felszabadították az egyént, kiszakították a „középkori kozmosz" egységéből, a reflexió tárgyává tették az istent, az egyént, a külső világot.

A fent említett ideológiai áramlatok, melyekkel Bethlen közvetlen kapcsolatba került, a XVII. század közepén mintegy betetőzték azt az individualizálódási folyamatot, mely már a reneszánsz világnézeti forradalmával, majd a reformációval megkezdődött. Nem egyszerűen a szellem elvilágiasodásáról van szó. A XVI—XVII. század haladó ideológiáinak nagyrésze belülről kezdte ki a középkori katolicizmus, majd később a megreformált vallások zárt ideológiai rendszereit, egységes világértelmezéseit. A vallásos szférán belül az első döntő lépést Kálvin tette meg, alapvető jelentőségűek hát a kálvini dogmatikai elvekből következő személyiségformáló tényezők, etikai vonatkozások: 1. A személyiség a kiszolgáltatottság (predestináció) intellektuális élményéből következően elmagányosodik, elveszíti az istenhez való érzelmi viszony, tehát a szubjektív vallásosság lehetőségét, és ezzel megtörténik az első fontos lépés az egyén önállósodása felé. 2. A személyiség racionális önreflexió útján kénytelen felülvizsgálni önmagát, kialakul a módszeresen racionalizált életvitel, az aszkétikus erkölcs. 3. A földi életre vonatkozóan a hivatásszerűen végzett munkát a kegyelmi állapot jeleként fogják fel. Ez a kálvinizmus hivatásetikája, melyben a munka elveszíti erkölcsileg közömbös jellegét. A kálvini reformáción belül jelentkező haladó ideológiák nem a reformáció lényegével, hanem annak a református ortodoxia által megmerevített, meghamisított skolasztikus gyakorlatával szállnak szembe, és épp a reformáció eredeti tisztaságához akarnak visszatérni (puritanizmus, presbiterianizmus). Dogmatikai tekintetben lényegi újítást csupán a coccejanizmus hoz, újításának személyiségalakító hatásai is vannak. Coccejus[1] teológiai rendszere a predestináció tanával szemben az isten és ember közötti szövetség gondolatát (foederális teológia) helyezi előtérbe és hangsúlyozza a szubjektív vallásosság, az érzelmek jelentőségét a skolaszticizmuson alapuló meddő intellektuális érveléssel szemben. Továbbá a „constientia" (emberi öntudat) tételezésével fenntartja a Kálvin által megteremtett isten és ember közötti távolság intellektuális élményét, ám ugyanakkor az egyén személyes problémájává teszi a vallásosság gondolatát, és ezen a ponton alapvetően mond ellent Kálvinnak. Coccejus szerint az igazi, személyes vallásosság alapvető fel-

[1] *Joannes Koch* (Coccejus) (1602—1669) eszméire és azok hatására nézve l. Zoványi Jenő, *A coccejanizmus története*. Bp., 1890; Szabó Géza, *A magyar református ortodoxia*, Bp., 1943; Koltay-Kastner Jenő, *Tótfalusi Kis Miklós coccejanizmusa*. Itk. 1954, 284—9; Wittman Tibor, *Das Goldene Zeitalter der Niederlande*. Bp., 1976.

tétele önmagunk, az én ismerete, tehát etikai követelmény szintjén fogalmazza meg a kollektivizmusból való kiszakadás, az önreflexió szükségességét. Teológiájában a szeretet személyes kérdés és nem az intellektus, hanem a lélek problémája.

A XVII. század közepére tehát teológiai vonatkozásban átértelmeződik isten és ember viszonya: önállósodik, önreflexióra, belső lélekelemzésre kényszerül a személyiség. Nem véletlen, hogy a dogmatikailag, szerkezetileg megmerevedett, a stabilitásra törekvő államvezetést kiszolgáló református ortodoxia a kartezianizmusban és a coccejanizmusban egyaránt ellenségét ismeri fel, továbbá az sem, hogy a németalföldi egyetemeken (Leiden, Franeker, Utrecht stb.) és az erdélyi kollégiumokban (Nagyenyed, Kolozsvár) is magukat coccejánus kartezián usnak nevező filozófusok, illetőleg kartezián us coccejánus teológusok is tanítanak. A filozófiában ható kartezianizmus szintén a coccejusi „constientia" fogalmából indul ki, és bár látszólag helyet ad a teológiának (Descartes három különböző módon bizonyítja isten létét, de az emberi öntudatból vezeti le isten fogalmát), a reflexió tárgyává teszi istent, ezzel megszünteti önelvű létét, tehát betetőzi a személyiség emancipálódási folyamatát. Descartes filozófiájának lényege az ember látszatra elméleti, de valójában gyakorlati elsőbbségének kimondása isten létének az „én" létezéséből való kvantitatív levezetése révén.

A kartezián us filozófia és a haladó vallásos ideológiák törekvései összefonódnak a XVII. század közepén. Olyan komplex egység jön létre, melyen belül nehéz elhatárolni a teológiai és filozófiai vételű elemeket. A szellemi horizont tágulása a XVII. század közepére már Erdélyben is megbontja a skolasztikus világképet, az érdeklődés a spekuláció világától a világ fele fordul, de szembeszökő az is, hogy még nem nőtt ki egy új filozófiai és természettudományos koncepció, egy olyan felfogás, mely a széthulló világképet újra egységbe tudná fogni. A kor műveltséganyaga rendkívül heterogén: misztikus hiedelmek keverednek az értelem autonómiáját és világbíró erejét hirdető eszmékkel, ezért van az, hogy sem a szellemi irányzatok erővonalait, sem az értelmiségiek portréját nem lehet sematizálni. Bethlen Miklós is korának gyermeke: mélyen érző vallásos lélek, aki autonóm egyénként igyekszik meghatározni istenhez és világhoz való viszonyát. Személyiségének alakulását döntő módon befolyásolták azok a haladó ideológiák, melyek egymás mellett, erejük teljében hatottak akkor, amikor Bethlen hazai és külföldi tanulmányait végezte. Ezekben az években (1652—1664) érzékeli leginkább, hogy körülötte válságba került minden, a felbomló értékrendek világában minden kérdéssé vált, vagy kérdéssé válhat. Aki ebben a világban tájékozódni akar, az már csak olyan egyéniség lehet, aki tudatára ébredt nagykorúságának, értelme autonómiájának. Bethlen végül is megtalálja azt a szilárd pontot, amelyre világnézetét, személyes etikáját alapozhatja: mindent az isten mindenhatóságába vetett hit alapján értékel, a vallás igazságaihoz való viszonya alapján ítél meg, de szemléletébe spontánul, vagy többé-kevésbé tudatosan, beépülnek azok a hatások, amelyek az európai szellemi élet elitjével közvetlen kapcsolatot tartó főurat érhették. Önéletírásában[2] a hangsúly nem a külvilág leírására, hanem önmaga személyiségére tevődik át: „én"-jét nem vetíti a külvilágba, a világ nem olvasztja magába személyiségét, hanem önmagába fogadja be a világot.[3]

2. *Bethlen Miklós műveltségstruktúrája*

Erdélyben már Bethlen születése (1642) előtt megkezdődik a harc a református ortodoxia és a presbiterianizmus között, a református egyház külső szervezetének megváltoztatásáról folyik a vita az időnként összehívott zsinatokon. Első jelentős tanára, Keresztúri Pál[4], még a skolasztikus filozófián nevelkedett, de Erdélyben a puritán mozgalmak egyik előkészítője lesz, tanítványai a haladó vallásos irányzatok mellett kötelezik el magukat. Keresztúri elsősorban a tanítás mód-

[1] Bethlen Miklós, *Önéletírása és Imádságoskönyve*. I—II. Bev. Tolnai Gábor, jegyz. V. Windisch Éva. Bp., 1955.

[2] Az első részhez az említetteken kívül l. még: Descartes, 1. *Értekezés a módszerről*. 2. *Elmélkedések a metafizikáról*. 3. *A filozófia elvei*. Fordította és magyarázta Alexander Bernát. Bp., 1906; Turóczi-Trostler József, *Magyar cartesiánusok*. Bp., 1933; Tordai Zádor, *A magyar kartezianizmus történetének vázlata* Magyar Filozófiai Szemle 1962/1. sz.; Köpeczi Béla, *Kartezián us politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVIII. században és a XVII. század elején*. Itk. 1975, 417—32.; Kónya István, *Tanulmányok a kálvinizmusról*. Bp., 1975; Kónya I., *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Bp., 1979; Weber, Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp., 1982.

[4] Keresztúri Pál (1594—1655): külföldi tanulmányútja után gyulafehérvári tanár, majd I. Rákóczi György udvari iskoláját vezeti, végül II. Rákóczi György udvari papja. Kiváló pedagógus, számos egyházi mű szerzője.

szerében hozott újat, a régi egyházias tananyagot gyakorlatias, modern módszerekkel adta tovább: „Micsoda auctorokat tanított, alig tudom jól leírni, mert mind csak olyan excerpta quaestio-, responsióból (kivonatos kérdésekből-feleletekből) álló írások voltak a kezemben; mindazonáltal mivel akkor, mikor ő az akadémiákban tanult, a peripatetica és aristotelica floreált (a peripatetikus és arisztotelészi bölcselet virágzott), Ramus ellen tusakodtak, Cartesius pedig csak ezen gyermekségemben támada, úgy Coccejus is: úgy tudom Keckermann logikáját, Timplerus methaphysicáját, Zacharias Ursinus cathechesisét, és maga Aristoteles excerptáit redigálta in questiones et responsiones (kivonatait szerkesztette kérdésekbe és feleletekbe)."[5] Bethlen 1652—1655 között tanult Kereszturinál, Európában ekkor kezdődnek a harcok a karteziánus filozófia és a coccejánus teológia körül, de Kereszturi tananyaga még a régi: Keckermann (meghalt 1609-ben) az ortodox protestantizmus képviselője, a református oktatásban használt kézikönyvek írója, Timplerus 1604-ben megjelent metafizikája a hivatalos református filozófia alapkönyve a XVII. század folyamán, Ursinus pedig a Heidelbergi kátének nevezett alapvető protestáns katekizmus egyik szerzője. Bár Kereszturi nem a legújabb eszméket tanítja, de Bethlen itt szerzi alapvető latin nyelvű ismereteit, nála ismeri meg a teológiai hitviták módszerét.[6] Kereszturi halála után, 1656-tól Isaacus Basirius, I. Károly angol király volt udvari papja tanítja, akit Bethlen alkalmatlan zavarkeltőnek („importunus turbo") nevez, mivel a presbiterianizmus szikráját Erdélyben „tűzzé gerjesztette". A presbitériumok körüli viták fellángolásával egyidőben jut el Erdélybe a kartezianizmus és coccejanizmus is, és ennek a szellemi forrongásnak már közvetlen hatása van Bethlen fejlődésére: „Ebben az üdőben invalescálni (erősödni) kezdvén a reformata ecclesiae regimenre nézve az episcopale et presbyterianum név (az egyházi kormányzatra nézve a püspöki és presbiteri név), úgy ismét a hollandiai akadémiákban philosophia peripathetica, harmonica, carthesiana, ramea, neoteriana etc., theologia coccejana és egyéb afféle. A mü deákink onnan felül lehozták ezeket a neveket s veszekedéseket Erdély s Magyarországba. (...) Én is episcopalis gyermek, még pedig igen mérges voltam, mig az üdő nem corrigált."[7]

Szellemi fejlődésére legnagyobb hatással Erdélyben Apáczai volt, annak ellenére, hogy a zűrzavaros politikai viszonyok, majd Apáczai korai halála miatt csak egy évig (1658 és 1659 első felében) tanulhatott a keze alatt. Apáczai „theologus presbyterianus, philosophus carthesianus volt, a fejedelem előtt úgy elvádolták, hogy hallott akkor olyan szó, tudom, de a fejedelem szájából-é vagy a vádlókéból, nem tudom: megérdemlené ez az Apáczai, hogy a fejérvári torony tetejéből vetnék le."[8] Apáczai 1653-ban tért haza Németalföldről és minden tudományterületen a legmodernebb ismereteket tanította: „Publice a theológiában Amesiusnak a Medulláját, filozófiában Cartesiust és Regiust tanított. Privatum Ramus arithmeticáját, Metius geometriáját és jusban Justinianus Institutióit kezdé tanítani."[9] Bethlen tehát itt ismerkedik meg az angol puritanizmus vezető teológusának, Amesiusnak, főművével, a „Medulla theologiae"-vel. Tolnai Gábor szerint a puritanizmus hatása a döntő tényező Bethlen szellemi fejlődésében, fontosabb a Descartes-hatásnál is: „...ha Bethlen Miklós gondolkozásában jelen is van a cartesianizmus, nem Descartes tanításai dominálnak nála, hanem a puritánus ideológia. A puritánus ideológiában összegződnek nála műveltségének más összetevői; minden egyéb csak addig a határig hatol be gondolkozásába, ameddig a puritanizmus keretei megengedik."[10] Bethlen valóban nem volt következetes karteziánus, mint ahogy nem volt az Apáczai sem. Descartes filozófiájának következetes végiggondolása ateizmushoz vezetett volna, a puritanizmus ideológiája vi-

[4] Bethlen i.m. I. 150. Az idézetben szereplő „peripatetica" és „aristotelica" egyaránt az Arisztotelészt követő filozófiai irányzatokat jelöli. Ramus Petrus (Pierre de la Ramée) (1515—1572) XVI. századi filozófus, a puritánusok elődjüknek tekintették. Új rendszerű logikája nyomán alakult ki a ramizmus irányzata.

[5] Kereszturi diákjai számára nyilvános hitvitákat rendezett, melyeken gyakran vettek részt főrendek is. „Egyszer maga a fejedelem, Rákóczi György, urak, püspökök, prédikátorok mind elöjöttek a fejérvári kollégiumba. (...) Én is az opponensek között legelől ültem a fejedelemmel átellenben. (...) Sokáig opponáltam cum aplausu et admiratione omnium et ipsius principis" (Bethlen i.m. I. k . 151).

[6] Bethlen i.m. I. k. 157—8. Az újító és hagyományos irányzatok felsorolása az idézetben teljesnek mondható, ha a presbiterianizmus fogalmi körébe bevonjuk a puritanizmust is.

[7] Bethlen i.m. I. k. 161—2.

[8] Bethlen i.m. I. k. 163.

[9] Tolnai Gábor, Előszó az Önéletírás 1955-ös kiadásához. I. k. 29.

szont elkendőzi a descartes-i dualizmust, de ugyanakkor utat nyit bizonyos materialisztikus törekvéseknek, és ez támaszt nyújthatott a hazai feladatok megoldása számára még akkor is, ha Erdélyben nem lehetett kimondani a természettudományos világmagyarázat önelvű, teológiától független voltának gondolatát. Amesius teológiája mellett ugyanilyen fontos lehetett Bethlen találkozása Descartes, valamint az ugyancsak kartezianus Henricus Regius filozófiájával. Regius előadásait később Utrechtben ő maga is hallgatja. Továbbá Apáczainál szerzi aritmetikai, geometriai és jogi alapismereteit is, mint látjuk, ugyancsak a legmodernebb szerzők művei alapján: Ramus Petrus (1515—1572) a puritanizmus elődjének tekinthető, filozófiai-teológiai művein kívül több nyelvtani, retorikai és matematikai tankönyvet is írt, ezek egyikét használhatta Apáczai is, Adrian Metius (1571—1635) „Arithmetica" és „Geometria" című művei, valamint Justinianus „Institutiones" című kézikönyve, a római jog első rendszerű összefoglalása, a XVII. század legelterjedtebb tankönyvei voltak. Apáczai tanítványaival megismertette azokat a szerzőket, kiknek műveiből a „Magyar Encyclopaedia" anyagát összeállította, ezen szerzők többsége pedig (Ramus, Amesius, Regius, Descartes stb.) a kor legjobb szintjét képviselte. Személyisége fejlődése szempontjából Bethlen maga is döntőnek tartja az Apáczainál eltöltött időszakot: „Apáczai az ó philosophiát az újjal összevetvén, annál nagyobb világot hozott elmémbe, úgy hogy jómra fordult a hiábavalóságoknak is tanulása. A solida theológiát (a teológia alapjait), és az Erdélyben új, de világi életre legszükségesebb és főember gyermekének kivált legillendőbb és gyönyörűségesebb tudományokat megmutatta, a probatus auctorokkal (megbízható szerzőkkel) megismerkedtetett és egyszóval a tudományt és könyvek olvasását úgy megszerettette vélem, hogy azt senki és semmi ki nem üzhette az elméből..."[11] A „probatus auctorok"-kal való megismerkedés teszi lehetővé, hogy Bethlen későbbi tanulmányútja során tájékozódni tudjon Európa szellemi életében és közvetlen kapcsolatba kerülhessen a leghaladóbb ideológiák képviselőivel.

Kétéves megszakítás után, 1661 nyarától Heidelbergben folytatja tanulmányait. Tanulmányútjára, melynek során „főrendi ifjúhoz illően", eljövendő politikai, közéleti szereplésére gondolva filozófiát, teológiát, természettudományi tárgyakat, jogot, matematikát, hadi építészetet, nyelveket stb. tanul a heidelbergi, utrechti, leideni egyetemeken, sőt tanulmányait a legjelesebb tanároktól vett magánórákkal egészíti ki, oktatói minőségben elkíséri apjának, Bethlen Jánosnak, pártfogoltja, a magyar kartezianizmus egyik legkövetkezetesebb képviselője, Csernátoni Pál is, aki Kolozsvárott Apáczai lektoraként a logika és retorika előadója, az osztályok felügyelője volt. Heidelbergi tanulásáról ezt írja: „Laktam Heidelbergában usque ad Majum 1662 (1662 májusáig). Tanulásom ez volt: annyi esztendei felejtésem helyrehozására Csernátoni Pál revocálta vélem 1. Ramus rhetoricáját, logikáját privátim a szállásimon. 2. Ramus nagy arithmeticájára privatum collegiumot tartottam Lunelschoss nevű híres matheseos professornál. 3. Spanhemius, Fabritius és Hottinger theológiai professziójokra jártam. 4. Samuel Puffendorf... nagy híres juris doctor professziójára jártam, de jure belli et pacis Hugo Grotiust tanította (jogi doktor előadásaira jártam, „A háború és béke jogáról" című Grotius-művet tanította). 5. Német nyelvet szállásomra járó mestertől tanultam."[12] Tanulmányai között tehát egyfelől továbbra is megtaláljuk a nagy XVI. századi filozófus, Ramus Petrus, filozófiai, retorikai, matematikai műveit, de a Ramus-tanulmányok csak az Apáczainál megkezdettek folytatásának tekinthetők. Sokkal lényegesebb lehetett a 3. pontban említett teológusok hatása. Joannes Fabritius (1632—1692) 1660-tól tanít Heidelbergben, és már ekkor a gyakorlati coccejanizmus hirdetője. Azok közé a teológusok közé tartozik, akik Coccejus rendszerének nem egyes pontjait, hanem az egészet igyekeztek általános érvényűvé tenni, de nem követik szorosan a mester tanításait. Ezek a teológusok teret nyitnak az egyéni bibliaértelmezésnek, ők a coccejánus teológia legjelentősebb továbbfejlesztői. Nem tartoznak a kartezianus coccejánusok közé, coccejánus nézeteiket elsősorban a gyakorlati teológiában alkalmazzák, a valláserkölcsi élet tökéletesítésére, az egyéni vallásosságra helyezik a hangsúlyt. A Justinianuson alapuló római jog után Bethlen Heidelbergben ismerkedik meg Hugo Grotius (1583—1645) „De jure belli et pacis"

[11] Bethlen i.m. I. k. 164—5.
[12] Bethlen i.m. I. 1. 181.

című művével, mely a modern népjog alapját képezi. A mű alapgondolatának, a vallások közötti béke hirdetésének, hatása lehetett Bethlen szemléletére is.

Heidelberg után az utrechti egyetemet keresi fel, ahol több mint egy esztendőt tölt: „Tanulásom ez volt a publica professiókon kívül, mert azokból az akadémiákon senki tudóssá nem lészen: 1. Theológia. Amesiusra collegiumot tartottam Burmann Ferenc híres theológiae doctor és professornál. 2. Fizika vagy filozófiára Henricus Regiusnál. 3. Justinianus Institutióira Paulus Voe vagy Futiusnál. 4. Geometria. Euclidesre Dimmerbruch matheseos professornál. 5. Universalis, kivált sacra históriára, vetusra (egyetemes, kivált bibliai történetre, ószövetségire) Voe vagy Futius Gisbertus vén nagyaposnál. 6. Fortificatióra vagy militaris architecturára egy Wassner nevű igen vén, részeges, de nagy híres mathematicus tanított... 7. Francia nyelvet derekasint tanultam, a nyelvmester járt hozzám. 8. Fechtelést, voltizsálást (vívást, műlovaglást) is. 9. Virginát (= húros hangszer) is kezdék tanulni, de semmi sem lőn belőle. ... 10. Könyveket sokakat olvastam ezeken kívül."[13] Bethlentől nem tudjuk meg, hogy mit tanult a „publica professiókon", azaz az egyetem nyilvános előadásain, továbbá, hogy milyen könyveket olvasott itt egy év alatt, de a felsoroltak alapján is képet tudunk alkotni szellemi érdeklődéséről, tájékozódása irányulásáról. Az utrechti egyetem leghíresebb tanárai ezidőben H. Reneri, H. Regius (1597—1679), G. Voetius (1589—1676), F. Burmann (1632—1679), J. de Bruyn (1620—1675) és P. Voetius (1679—1667) voltak. Ez az egyetem törvényesítette először a descartes-i filozófiát, amit először H. Reneri ad elő, majd 1638-tól ennek tanítványa, H. Regius is tanítja. Teológiában az ortodox kálvinizmus legnagyobb tekintélye, az „utrechti pápa", G. Voetius, Descartes és Coccejus legnagyobb ellenfele, a professzor, de mellette tanít a karteziánus coccejánus F. Burmann is. Továbbá itt ad elő J. de Bruyn, aki matematikában és fizikában alkalmazza a descartes-i módszert, valamint P. Voetius, a jogtudományok nagyhírű professzora. Amint látjuk, e tanárok jórésze (Burmann, Regius, a két Voetius) Bethlent magánórákon is tanítja. Burmann, aki épp Bethlennel egyidőben, 1662-ben, kerül Utrechtbe, a legújabb teológiai irányzatok híve. Azok közé a coccejánusok közé tartozik, akik — a heidelbergi J. Fabritiushoz hasonlóan — a rendszer egészét és nem annak egyes részeit igyekeznek hasznosítani, de elvetik a coccejus-i teológia eredeti alakját, még elvei egy részét is. Burmann a kartezianizmus hatása alatt áll, a két irányzat lényegét igyekszik egyesíteni úgy, hogy öállóan alkot teológiai nézeteket. Főművében (Synopsis theologiae, 1671) az isten és ember közti szövetség gondolatát helyezi a dogmatika középpontjába úgy, hogy az egyéni bibliaértelmezés, a szubjektív vallásosság lehetőségét hangsúlyozza. Bethlennek az Apáczainál megismert nagy puritán teológusnak, V. Amesiusnak, műveit értelmezi, akit saját elődjének is tekint. Itt kell felfigyelnünk arra a szinkretizmusra, illetőleg összebékítő tendenciára, ami a kartezianizmus filozófiai és a coccejanizmus teológiai elvei között létrejön Burmann és tanítványa, Bethlen, szemléletében.[14] A magántanárok között van Burmann és az újítás nagy ellenfele, a „vén nagyapós" G. Voetius is, de ő nem teológiára, hanem egyetemes és bibliai történelemre tanítja Bethlent. H. Regius, akinél filozófiát tanul, ugyancsak karteziánus és G. Voetius egyik legkonokabb ellenfele: filozófiai, természettudományos műveiben megkísérli descartes-i alapokra helyezni a tudományokat. Bethlen további tanulmányai — a jog, az építészet, vívás, lovaglás, zene területein szerzett ismeretei, nyelvtanulása stb. — a gyakorlati ismeretek teljességére törő igyekezetét példázzák. Utrechti tanulmányairól elmondhatjuk, hogy itt hatott rá leginkább az a kortörekvés, mely össze akarta egyeztetni a descartes-i és coccejusi racionalizmust a dogmatikus biblicizmussal és egy sereg olyan egyezményes megoldást szült, melyek mint a kor általános jellemzői Bethlen szemléletében is kimutathatók. A szinkretizmusra hajló, összebékítő tendenciák, melyek mindkét álláspontnak igazságot akarnak szolgáltatni, végeredményben mindkettőt elhomályosítják. Ugyanakkor Bethlen tanárai között itt találkozunk a karteziánus-coccejánus eszmék legkövetkezetesebb továbbvivőivel, gyakorlati alkalmazóival.

A tanulmányút utolsó állomásán, a leideni egyetemen, mindössze pár hónapig tartózkodik. Az idő rövidsége és a pénzhiány lehetett az oka, hogy itt „privatum

[13] Bethlen i.m. I. k. 182—3.

[14] F. Burmann az újító eszmék egyik legnagyobb hatású terjesztője, népszerűsége a nyugati egyetemek magyar diákjai körében is igen számottevő: 16 olyan magyar tanítványa van, akik tanulmányaik befejeztével nála disputálnak

collegiumot" csak J. Goliusnál (1596—1667) tart, aki a híres francia csillagász, P. Gassendus (1592—1655), Arisztotelész-ellenes asztronómiáját tanítja. Ugyancsak magánúton tanul itt polgári építészetet, de látogatja az egyetem előadásait is. A professzorok között találjuk a XVII. század leghíresebb református teológusait, így magát Coccejust is, aki 1650-től tanít itt. Bethlen emlékezése szerint ugyancsak teológiát ad elő az az Adrian Heerebord (1614—1659)[15], aki a filozófus J. Raey-vel meghonosította a karteziánizmust Leidenben. Az előbbi csak elméletben hangsúlyozza a gondolat szabadságát, de gyakorlatban lehetőleg kerüli Descartes nevét, inkább Arisztotelészre és Aquinói Tamásra támaszkodik. Egy másik teológus, A. Heidanus (1597—1678), karteziánus alapokon választja el a vallástól a filozófiát. „Coccejust igen ritkán hallgattam, úgy Heerebordot is, noha híres ember volt" — írja Bethlen.[16] Inkább Gronovius (1611—1671) és G. Hornius (1620?—1671) előadásait hallgatja, akik történelmi, irodalmi tárgyakat tanítanak. Ugyancsak sűrűn látogatja a közvetlen Descartes tanítvány, J. Raey (a XVII. sz. második fele) filozófiai előadásait. A teológusok (Coccejus, Heidanus) viszonylagos mellőzöttsége nem Bethlen érdektelenségét bizonyítja a coccejánus teológia irányában, hanem a széleskörű kitekintés igényét: Gronovius és Hornius révén itt ismerheti meg mélyebben a klasszikus görög és latin irodalmat, valamint Raey által a descartes-i filozófiát.

Bethlen tehát az Apáczaitól kapott alapokon elindulva a nagy nyugati egyetemeken került közvetlen kapcsolatba a karteziánus filozófiával, a coccejánus teológiával. Önéletírásában sehol sem mond értékítéletet a nyugaton megismert irányzatok, felfogások felett, de a tanulmányút során a tananyag és a tanárok, a meglátogatott egyetemi centrumok kiválasztásában egyértelműen elárulja érdeklődését, az újító áramlatok iránti fogékonyságát. Ez a látszólagos kívülállás, az objektív hangnem, mellyel a jelenségeket értékeli, az egész önéletírást jellemzi, még a teoretikus (teológiai, filozófiai) kérdésekkel foglalkozó részekben is ritkán találunk hivatkozást ezekre az áramlatokra. Úgy tűnik, Bethlen egyéniségét, világlátását nem kora szellemisége határozta meg, hanem az istenhez való időtlen viszony, melynek törvényeit, az ember cselekvési mozgásterét az Írásban foglalt, olykor ellentmondásos kijelentések, isteni parancsolatok szabják meg. Az önelemzés folyamatában az élet és halál kérdéseiről, a becsületről, a test és a lélek viszonyáról, az emberélet nagy fordulóiról, a közéleti cselekvésről stb. való elmélkedések közepette végig jelen van a Biblia szelleme, mint a végső döntés lehetősége (ami persze jelzett autonómiájára utal!). Ezzel szemben az önelemző folyamatban ragadhatjuk meg leginkább azokat az eszmei-ideológiai hatásokat, melyeket Bethlen szervesen beépített világképébe, személyiségének részévé változtatott. Ez az oka annak, önéletírása szövegében alig találunk rájuk vonatkozó külső hivatkozásokat, értékeléseket. Bethlen nem vallotta magát sem karteziánusnak, sem puritánusnak, sem coccejánusnak, de kétségtelen, hogy világképébe szervesen beépültek ezen irányzatok egyes elemei, és így alakult ki komplex személyiségstruktúrája. Kortársai egyöntetűen Erdély legműveltebb politikusának tartották, később Bod Péter „Erdély Solónjának" nevezte.[17] „Bethlen Miklós gondolkozásának rétegei között határozottan felismerhetők a cartezianizmus, a puritanizmus és a coccejanizmus összetevői" — írja róla Tolnai Gábor.[18] A tőle fennmaradt szövegekben[19] azonban hiába keressük ez eszmék olyanszerű kifejtését, rendszerszerű egyéni értelmezését, amint azt számos magyar kortársa — megannyi „hivatásos" filozófus és teológus — tette. Nem lehetett aktív részese kora teológiai-filozófiai harcainak, nyilvános hitvitákat nem folytathatott, ilyen jellegű publikációi sem jelenhettek meg, hiszen rangja, származása politikai, közéleti pályára determinálta. Németalföldi tanulmányairól szólva említi, hogy már ekkor — kora felfogásának megfelelően — rangján alulinak tekinti egy saját értekezés kibocsátását, tisztában van tehát el-

[15] Bethlen itt (i.m. I. k. 187) feltehetően tévesen említi a tanárok között Heerebord-ot, ugyanis már 1659-ben meghalt (vö. V. Windisch Éva, *Személynévmutató az Önéletírás 1955-ös kiadásához*. II. k. 359; Turóczi-Trostler J., *Magyar irodalom-Világirodalom*, Bp., 1961. I. k. 175).

[16] Bethlen i.m. I. k. 187.

[17] Bod Péter, *Magyar Athenas*. Bp., 1982. 279.

[18] Tolnai Gábor i.m. 18.

[19] Bethlen művei többségét politikai célzattal írta. Fogságban keletkezett *Önéletírása* (1708—1710) mellett több latin nyelvű politikai irata maradt fenn: *Apologia* (1675), *Moribunda Transilvania* ad pedes Augusti Caesaris (1685), *Sudores et Cruces* Nicolai Bethlen (a XVII. sz. vége), *Columba Noe* cum Ramo Olivae etc. (1704). Három általában közölt röpiratában a magyarországi protestánsüldözések ellen emel szót.

jövendő hivatásával, tanulmányai céljával. Külföldi útjain szerzett hatalmas tudását államférfiként hasznosította, egyéni gondolkodásmódja elkülönítette Erdély középkori mentalitású förendjeitől, ám ez a politikai pályán történő előhaladását is megakadályozta. Műveit nem tiszta elméleti igénnyel, hanem mindig valamely gyakorlati politikai lépésnek alárendelve írta, mindeniket eszköznek tekintette. Sajátos esetet, kivételt, csak Önéletírása és az ezzel rokon Sudores (lásd 19. jegyzet) jelentenek, ám ezek is a politikai tevékenység igazolásának jegyében fogantak.

Amikor Bethlen és a XVII. század újító eszméinek viszonyát vizsgáljuk, hangsúlyoznunk kell, hogy széleskörű műveltségének, érdeklődésének csupán egyik, de talán leglényegesebb vonatkozásáról van szó, ugyanis ezek az eszmék határozták meg az államférfi ideológiai-politikai beállítódását, továbbá olyan személyiségformáló tényezők voltak, melyek azzal hatottak Önéletírása megformálási módjára, hogy az Isten—individuum—világ hármas viszonylatában új helyzetbe állították az önmaga helyét és értékét kereső egyént.

3. *Személyiség, vallás, vallomás*

Az önéletírás formájának, műfajának meghatározásakor csak körülírásra szorítkozhatunk, ez a forma ugyanis több irodalmi műfajjal mutat rokonságot. Szávai János meghatározása szerint az önéletírás „első személyben írott történet, amelyben a szerző saját életéről számol be, méghozzá nagyobb távlatból, s szándéka szerint a valóságnak, a tényeknek megfelelően."[20] Az így meghatározott műfaj a magyar irodalomban csak a XVII. században alakul ki, holott az európai önéletírás kezdetét a XIII—XIV. századra tehetjük (például a német autobiográfia, Petrarca stb.). Nálunk krónikákon, feljegyzéseken, naplókon, emlékiratokon át vezet az út az önéletírás felé. Az előbbiekből hiányzik az autoreflexív jelleg, a szerző figyelme elsősorban nem önmaga, nem saját lelkivilága, hanem a külső események fele irányul. „Az emlékiratíró szemében fontosabb a történelem, a külső történés, ezért ez a műfaj közelebb áll a pragmatikus történetíráshoz, mint az önéletrajz, amelyben az elmélyedés, a lelki élet rajza, az én tudatos érzése fontosabb, mint a történeti forrásértékek. Az önéletírás legközelebbi rokona a lélektani regény" — írja Máté Károly.[21] A műfaj kései kialakulásának oka az individuális írói tudat hiánya. A történeti szempontokat előtérbe helyező műfajokat (például a kódexirodalmat) a személytelen kifejezés jellemzi, a szerzők nem adnak önarcképet, hanem eseményeket mondanak el, az önéletíró viszont az átélt események hatását vizsgálja saját személyiségére, az eseményekből pedig csak annyit mond el, amennyi ennek a hatásnak a megvilágítására szolgál. A magyar irodalomban Mindszenti Gábor XVI. századi naplójától Nagy Szabó Ferenc memoriáléján, Borsos Tamás útleírásán, Kemény János emlékiratán át hosszú út vezet Bethlen és Rákóczi szó szoros értelemben vett önéletírásáig. Az önreflexió igénye a személyiség fejlődésének függvénye, és ezt a fejlődést más tényezők mellett döntő módon határozták meg a XVI—XVII. század ideológiai mozgalmai. A folyamat eredményeként kialakult a Bethlen-féle „valódi" önéletírás szellemi feltétele: a jellemről, az élet sorsáról stb. való elmélkedésként megnyilvánuló magábaszállás mint az autonóm, önreflexióra képes személyiség funkciója. Az európai önéletírás fejlődése a vallásos jellegű lélekelemzéstől (Augustinus) a reneszánsz világi önéletrajza (B. Cellini, G. Cardano) fele tart. A magyar önéletírás, ettől eltérően, felvilágosodás előtti fejlődésének csúcspontját a Bethlen által képviselt vallomás-önéletrajzban éri el a XVII—XVIII. században.

Hosszú időnek kell eltelnie, amíg kialakul az egyén belső életének saját önálló egysége, ugyanis ez az önéletírás alapvető feltétele. A középkori önéletírás lehetőségeiről A. J. Gurevics a következőket írja: „Önéletírás mint önálló műfaj nem is létezett. Az a néhány munka, mely valamelyest közel áll a műfajhoz — önvallomások, levelek, amelyek írójukra vonatkozó adatokat tartalmaznak, sőt olykor önjellemzésre tesznek kísérletet —, csak töredékes képet nyújtanak egy ember egyéniségéről. Nehéz az egyes vonásokat egységes képpé összeállítani, és ami a legfontosabb, a vonások nem egyéniek, inkább típusvonások."[22] Bethlen önéletírá-

[20] Szávai János, *Az önéletírás*. Bp., 1978.
[21] Máté Károly, *A magyar önéletírás kezdetei* (1585—1750). Bp., 1927, 6.
[22] Gurevics, A. J., *A középkori ember világképe*, Bp., 1974. 265.

sából hiányzik a tipizáló önjellemzésre való törekvés: önmagát nem a társadalmi etika normarendszere alapján ábrázolja bűnösnek, igaznak, arisztokratának stb., nála az önjellemzés alapja a lélekanalízis. Ilymódon nem egymástól független típusvonások halmaza önéletírása, hanem egyéni személyiségstruktúrájának, világértelmezésének őszinte, adekvát képe.

Bethlen kétségkívül olyan személyiség, aki felismerte saját autonómiáját, és a társadalommal szembeni szuverenitása kinyilvánítására törekszik. Világképe azonban vallásos világkép, de már nem azonos a középkori vallásossággal: Bethlen istene szabad teret nyit az egyén számára az egyéniségének megfelelő társadalmi cselekvésre, az egyéniség önmeghatározására, önmegvalósítására, valamint az istenhez való viszony személyes, szubjektív értelmezésére, egyéni átélésére. Azok az új vallási irányzatok, melyekkel Bethlen kapcsolatba került (puritanizmus, coccejanizmus), az isten—ember viszony személyes jellegének hangsúlyozásával etikai követelménnyé teszik a lélekelemzést, mint az istenhez való közeledés alapfeltételét. Ezek az új irányzatok hívják fel a figyelmet az ember belső világára, felkeltik az analízis szenvedélyét. Ilyen irányba munkál a kartezianizmus hatása is azzal, hogy a kételkedés elvének hangoztatásával megrendíti az addigi stabil világképet, felszínre hozza az élet bizonytalanságait, nyugtalanságait. Descartes az „Értekezés" önéletrajzi kerete által felszabadítja a lélekelemző stílust.

Bethlen — mint már utaltunk rá — a megrendült értékrendek világában az egyetlen biztos pontot istenben találja meg, nála keresi a kiutat. Ez határozza meg vallásosságának személyes, szubjektív jellegét, de ez egyszersmind autonómiájának határa is: „Ez a vallásosság elsősorban nem a dogmatikus egyházi felfogáshoz igazodik, hanem az érzelmi átélés, a haladó vallási ideológiák hatása alatt közvetlen kapcsolatot, szövetséget hoz létre isten és ember között" — írja Gyenis Vilmos.[23] A protestáns egyházi mozgalmak a vallásos érzés fensőbbségét hirdetik a dogma fölött, az érzelmi átélés hangsúlyozásával új területet, az ember belső világát, hódítanak meg az irodalom, az önkifejezés számára. Bethlen, aki a haladó vallási ideológiák alapján él és gondolkodik, tisztában van a szemlélet lényegi újdonságával: „Religio (vallásosság) azt tészi, amit magyarul vallásnak mondanak, mert a vallás, prédikáció-hallgatás, templomba való járás, isteni tisztelet, imádság és minden jó cselekedet, virtus, Isten és felebarátodhoz való szeretet, igazság, olyan a religiónak, mint a levél, virág, gyümölcs a fának; ebben majd az egész világ hibázik, mikor a confessiót (vallásgyakorlat), mely immár vallást tészen, religiónak nevezi, s tartja. (...) Ezeket öszvetévén, világos, hogy a religió a fa, a törzsök, és az a szívben, vagy a lélekben vagyon, a vallás pedig, és annak mind az Istenhez, mind felebarátodhoz követni szokott mutatása akár szóban, akár cselekedetben légyen, annak a fának a gyümölcse, virága, levele."[24] Bethlen itt az új felfogás lényegét fogalmazza meg: a tekintélyelvek elutasítását és az egyéni vallásos érzés felsőbbrendűségét a dogmával szemben. Turóczi-Trostler a XVII. század nyugati egyetemeinek magyar diákjairól írja: „Új az a lélektani helyzet, amelybe az értelmi autonómia első tudata juttatja őket, az az érzés, hogy szabad kételkedni; új az analízis mérsékelt szenvedélye, a Szentírás szövegének történeti-filológiai értelmezése."[25] Bethlen nem elszigetelt jelensége korának. A személyes isten—ember viszony tételezése, az analízis szenvedélye, a vallomásos jelleg meghatározta más emlékiratíróink műveit is (II. Rákóczi Ferenc, Tótfalusi Miklós stb.) a XVII. század végén, a XVIII. század elején.

Az Önéletírásban megnyilatkozó egyéni vallásosságnak gyónás jellege van, és ez az istennel szembeni teljes őszinteséget is feltételezi: „Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarcával megvallani ifjúságom mocskait, és azok között az én Istenemnek én körülöttem, majd emberi hütel felett való kegyelmes gondviselését dücsőíteni álmélkodva" — írja önéletírása ifjúsága bűneiről szóló fejezete kezdetén.[26] Szent Ágostont, az első vallomásos önéletírás szerzőjét, mintául, példaképül állítja maga elé: „Lévén egyébaránt erre példám s kalauzom Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, ama nagy doktor, Franciscus Petrarca és Jacobus Augustus Thua

[23] Gyenis Vilmos, *Bethlen Miklós Imádságoskönyve*. Itk. 1957. 1—2. sz. 64.
[24] Bethlen i.m. I. k. 53.
[25] Turóczi-Trostler i.m. 178
[26] Bethlen i.m. I. k. 218.

nus, kik magok írták le életeket."[27] A felsorolt szerzők közül kétségkívül Szent Ágoston példája hatott leginkább Önéletírása jellegére, megformálási módjára. Szent Ágoston és Bethlen egyaránt az isten előtti teljes kitárulkozásra, a lélek igazságának megértésére törekszik, és ezt az igazságkeresést saját életútjuk ábrázolásával párhuzamosan valósítják meg. Mindkettőjüknél hiányzik a korrajz, az egyén életét meghatározó társadalom csak annyiban jelentős, amennyiben etikai vonatkozása, a lelki élet alakulására gyakorolt hatása van." A keresztény író tekinti először a világot saját élete illusztrációjaként, s Szent Ágoston Vallomásai az első belülről látott lélekrajz a világirodalomban" — írja Babits.[28]

Az ágostoni konfesszionalizmushoz való visszanyúlás lehetősége a magyar irodalomban aligha volt adott Bethlen előtt. A világi és vallásos műveltség szféráiban végbe kellett menniük azoknak az alapvető személyiségformáló változásoknak, melyek az újkori konfesszionalizmus lehetőségét megteremtették. „Az angol polgári forradalom ideológiája nyomán, részben azt megelőzően, a megújuló, új hangvételű irodalom úgy nyúlt mások mellett Augustinus Vallomásaihoz, mint a reneszánsz az antik görög és római irodalomhoz[29] (Tolnai Gábor). Szent Ágoston művének hatása Bethlen Miklóstól kezdődően Rákóczi Vallomásain át Széchenyi Naplójáig a XVIII—XIX. században is követhető. A Bethlenre gyakorolt hatás lényege a gyónás őszinteségében ragadható meg, azonban nem a középkori emberre jellemző önostorozásról, isten előtti önmegalázásról van itt szó. Bethlen tudatában van saját méltóságának, a bűnök megvallása mellett — Augustinushoz hasonlóan — érdemeit, törekvései helyességét is hangsúlyozza. Önéletírása így válik objektív önvizsgálattá, racionális lélekelemzéssé. A puritánus és coccejánus eszmék által felszabadított személyiség intellektuálisan viszonyul istenhez annyiban, hogy racionálisan szervezi meg földi életét, a racionalitás ugyanis sem a coccejánus dogmatika, sem Descartes ismeretelmélete szerint nem áll szemben az isteni törvényekkel, a vallás és az Írás csak azon a ponton avatkozik be az ember életébe, amikor a ráció tehetetlenné válik, tökéletlensége folytán képtelen megoldani az alapvető metafizikai problémákat, és így az etika normáit sem hozhatja létre. Az ember végső meghatározottsága istenben van, és ezen a ponton tér nyílik arra a mármár miszticizmusba hajló istenkeresésre, amely elsősorban Bethlen Imádságoskönyvét jellemzi. A műfaji hatáson túlmenően ebben a lírai túlfűtöttségben, esztétikai hatást kiváltó pátoszban kell látnunk Szent Ágoston szellemének másik megnyilvánulását Bethlen művében. A vallomás, ami Augustinusnál saját megtérése történetének keretéül szolgál, Bethlennél politikai-nemzeti tartalommal telítődik; nála a gyónás, tetteinek megvallása, nemcsak isten előtt történik, hanem az utókor előtt is, innen önéletírásának önigazoló jellege. Az önigazolás szándéka általános a XVII. században, amikor, az önálló erdélyi fejedelemség korában, emlékirataink szerzőinek jórésze jelentős politikai személyiség volt.

Gyenis Vilmos típuskategóriáit használva[30] Bethlen önéletírása a gondolati és lelki elemzést alapul vevő, történeti és politikai mondanivalóval telített, szubjektív, lírai áttételekkel dolgozó XVII. századi emlékirataink közé tartozik. Az Önéletírás az egyén és a nemzet nagy katasztrófája után született: a pályája kezdetén a független Erdély eszméjét dédelgető, Zrínyi nemzeti abszolutisztikus törekvéseivel szimpatizáló Bethlen elősegítette a Habsburg-hatalom Erdélyre való kiterjesztését, és végül ugyanezen hatalom fogságában az elszámolás igényével kényszerül megírni önéletírását, de az elszámolást, tettei igazolását méltóságának, felelősségének tudatában végzi mind isten, mind az utókor előtt.

4. *A személyes etika néhány problémája*

A teológiai-filozófiai harcok érveit, ellenérveit jól ismerő Bethlen kialakítja saját világképét, ideológiáját és etikáját. Ez a világkép a kor ellentmondásosságát, eszmei-ideológiai állapotának keverék jellegét tükrözi: megtaláljuk benne a kartezianizmus, puritanizmus, coccejanizmus és más forrásokból származó elemek ösz-

[27] Bethlen i.m. I. k. 34.
[28] Babits Mihály, *Ágoston*. Esszék és tanulmányok. Bp., 1978, 475.
[29] Tolnai G. i.m. 22.
[30] Gyenis Vilmos az emlékirat fejlődésének XVII. századi szakaszában a Bethlen-féle történeti-politikai jellegű emlékirat mellett elkülöníti az anekdotikus elemekkel élő, részben közvetlen realisztikus tendenciákat kifejező irányzatot (*Emlékirat és anekdota*. Itk. 1970, 305—21).

szetevőit. Utaltunk már e világkép vallásos jellegére: a megrendült hitek és bizonyosságok közepette egyetlen biztos pont számára a felvilágosult kálvinizmus szellemében felfogott isten. Bethlen — mint Coccejus is — alapjaiban elfogadja a kálvini dogmatikát, hat rá a XVI. századi kálvinizmus hivatásetikája is. A „világi becsületről" (megbecsülésről) elmélkedve kifejti, hogy érdemeink, erényeink az isteni kiválasztottság, a kegyelem jelei: „Akit isten a maga fiában, az Úr Jézus Krisztusban szeretetre és becsületre méltónak ítélt; kiket is osztán, midőn e világra kibocsát, olyan ajándékokkal ruház fel, melyek angyaloktól és jó emberektől becsületet, tisztességet érdemlenek ... O is pedig ezt magában tapasztalván, jó lelkiismerettel megköszön, s alázatosan reciprocál, amennyire tőle lehet; és lelke csendességével ennek örül, tudván, hogy amint az Isten változhatatlan és ő is halhatatlan, úgy ez a becsület soha örökké ötöle el nem vész."[31] A kiválasztottság követelményeként jelentkező „reciprocálás" etikai parancsa a világi munkára vonatkozik. Az ember földi tevékenysége nem közömbös többé isten előtt (vö. a munka etikailag közömbös jellege a középkorban), a munka hivatás, mely isten nagyobb dicsőségét szolgálja. Ugyanakkor kiválasztottságában az ember csak akkor bizonyosodhat meg, ha eleget tesz hivatásának, felhasználja az érdemtelenül nyert kegyelmet.

Bethlen mind elméletben, mind gyakorlati politikai-közéleti tevékenységében vállalja a kálvinizmus cselekvésközpontú hivatásetikáját, de ugyanakkor szemléletében — világképe heterogenitásának tanúságaként — jelentkezik az ennek gyökeresen ellentmondó erkölcsi sztoicizmus. Ismeri Seneca, Epiktétosz müveit, ismeri Descartes ideiglenes etikáját is, de mégsem lehetünk bizonyosak, hogy sztoicizmusa csak ezekből a forrásokból táplálkozik. Az újsztoicizmus eszméi már a XVI. századtól hatottak még a teológiai irodalomban is (David Pareus, Martin Bernegger stb.). A kálvini hivatásetika és az erkölcsi sztoicizmus együttes jelenléte nem zárja ki egymást Bethlen szemléletében, bár látszólag fennáll az ellentmondás, hiszen a cselekvő élet nem tűri meg a sztoikus erkölcstant. Bethlen úgy békíti össze a két etikát, hogy nála a sztoikus erkölcs önmaga rezignált, a „vanitatum vanitas" jegyében történő szemléletét jelenti, de ugyanakkor meg van győződve a cselekvés etikai követelményéről, istennek tetsző voltáról. Nála a sztoicizmus elsősorban bölcs önfegyelmet jelent, tudja, hogy bármilyen helyzetben (például a rabságban is) módjában áll istennel élni, s ez megnyugtatja, közönyössé teszi a világgal szemben. A rabság, a politikai életben megnyilvánuló mellőzöttség a lényeget nem érintheti: bármilyen helyzetben, öntudatának birtokában istent hivatott szolgálni. Ezért uralkodik vágyain, fájdalmain, csak az isteni kegyelem által birtokába jutott képességeinek akar érvényt szerezni, hiszen ez isten parancsa. Uralkodik indulatain, életét a racionalitás jegyében akarja megszervezni: „Látván azért a hirtelen vak indulatoknak rajtam való uralkodását, és tudván, hogy az ember haragja isten igazságát nem cselekszi, mindenképpen igyekeztem orvosolni és ellene állani. (...) Seneca: De ira, és Plato, Cato és más sztoikus filozófusok szép példáit gyakran forgattam s tanultam. (...) Illyés Márton nevű szász jobbágy tiszttartómnak egyszer magam mondám sok morgásom után: eredj ki Márton atyámfia, mert félek, megverlek majd. O is megfogadá, kiméne."[32]

A descartes-i sztoicizmus alapja az a felismerés, hogy csak gondolatainknak vagyunk igazán birtokában. A gondolatok feletti korlátlan uralom bizonyossága a sztoikusan gondolkodó filozófus számára a társadalmisággal szembeni közönyösséget, a szabadság és boldogság tudatát jelenti. Descartes azért sztoikus, mert tudja, hogy bármikor módjában áll elmélkedni, Bethlen azért, mert tudja, hogy bármikor módjában áll istennel élni.

Az újsztoicizmusnak — így a Bethlenének is — társadalometikai vonatkozásai is vannak. Descartes sztoikus életelveiből társadalmi imobilizmus következik, és ez a következmény Bethlenre is érvényes: eszménye a descartes-i racionalizmuson alapuló reformeri út, az ésszerűség elveinek társadalmi gyakorlatban való alkalmazása. A keresztény újsztoicizmusból természetszerűen következik a vallási pluralizmus eszméje: a sztoikus szemlélet elmos minden felekezeti különbséget, elhomályosít minden dogmatikus határt. Ez a sztoicizmus az istent megismerni igyekvő független bölcs személyes istenviszonyát, az egyéni vallásosságot hangsúlyozza és

[31] Bethlen i. m. I. k. 39.
[32] Bethlen i. m. I. k. 113.

ez a törekvése egybeesik a coccejanizmuséval, illetve a kartezianizmuséval, amennyiben ezek is a lélek szabadságát hirdetik. „Az absolutus sapiens felülemelkedik mindenen, tudatlanságon, a tömeg véleményén, kitüntetésen, jó és balszerencsén. Lelkileg szabad, még ha bilincsben is van keze, lába. Akarata ellenére nem mond, nem gondol nem érez, nem tesz semmit, nem reszket, nem fél, nem remél"[33] (Turóczi-Trostler). A sztoikus szemlélet alapja a lélek és gondolat egyéni vallásossága, és ez fölül áll minden közösségiségen: a keresztény sztoikus közömbös a felekezeti harcok iránt, illetőleg a vallási megbékélést hirdeti. Bethlen, amikor a „szív vallásosságát", a vallásos érzés elsőrendűségét hangsúlyozza a dogmák fölött, maga is felülemelkedik a protestantizmuson: „Valamennyi vallás, confessió, superstitio, babona, secta, értelem, schisma, szakadás, haeresis, eretnekség, és egyéb akármi névvel nevezett értelem volt, vagyon s lészen a világon Istenről, az mindenik célul, objectumul tészi fel az Istent, hogy ő azt dücsőíti, és végül vagy okul, hogy ő azáltal minden dolgaiban boldogul. Mind a cél, mind a vég jó; de abban vétenek osztán mindnyájan, még azok akiknek a szentírás a kezekben vagyon is . . ., minthogy nincsen is több religió, hüt, hanem egyedül csak a Christiana religió, keresztyén hüt. (. . .) A jámborságnak nem volt külön papja temploma, de melyik vallás fut verset a másikkal a jámborságért? (. . .) Minden aemulatiójok (versengésük) arról vagyon, hogy melyik vallás ismeri jobban Istent, és nem hogy melyik szereti, féli inkább."[34]

A test és lélek viszonya kapcsán felveti a bün problematikáját felsorolva az általa ismert filozófiai irányzatok bünről vallott felfogásait. Arra a következtetésre jut, hogy egyetlen filozófia sem képes megnyugtatóan tisztázni test és lélek viszonyát, tehát nem képes olyan etikát létrehozni, melyet a hívő ember élete alapjául állíthatna. A természetfilozófia („philosophia naturalis") nem ismeri a bün fogalmát, a peripatetikusok (Arisztotelész és követői) a szenzualizmust vallják, és ezzel „ha a lelket semmivé is nem tészik éppen, de kivetik az urat a királyságból, és azt adják a testnek egészen", a descartes-i filozófia („rationalis philosophia") tagadja test és lélek kölcsönhatását, a teológia erkölcstana („moralis philosophia") pedig nem kutatja bün és erény kérdését végső összefüggésében, nem veti fel a test és lélek együttműködésének problémáját, éppúgy, mint az igazságszolgáltatást, a bünök földi büntetését szabályozó jogtudomány sem.[35] A keresztény ember egyetlen lehetősége tehát a szentíráshoz fordulni, és az isteni törvények szerint szervezni meg életét. Az Önéletírás zsúfolva van bibliai hivatkozásokkal, úgy hogy elmondhatjuk, hogy Bethlen etikai felfogására hatott ugyan a kálvinizmus hivatáserkölcse és a sztoicizmus etikája, de ömaga mindvégig a Bibliát tekintette az etika alapjának, ugyanúgy, mint a puritánusok, akik gyakorlati útmutatóként használták az Irást. Ez a felfogás a coccejanizmus esetében is megfigyelhető, de ez az irányzat teoretikus-intellektuális beállítottságú lévén, nem a gyakorlati etika normáit igyekszik megfogalmazni a Biblia alapján, hanem teoretikus rendszerének teszi közvetlen alapjává.

Bethlen nem lát ellentmondást racionalizmus és hit között, mint ahogy Coccejus és közvetlen megfogalmazásaiban Descartes sem: „Hinnünk kell mind az isteni kinyilatkoztatásokban, ha meghaladják is felfogásunkat. (. . .) Egyáltalán nem szabad csudálkoznunk, hogy akár az ő (isten) véghetetlen mivoltában, akár az általa teremtett dolgokban sok van, ami felfogásunkat meghaladja." „Az isteni tekintélyt elébe kell tenni a mi felfogásunknak" — állítja Descartes „A filozófia elvei" 25. és 76. tételeiben.[36] A hit és ész igazságai összeegyeztetésének igénye a kor általános törekvése, mely Bethlennél is megfigyelhető: tudatosan szembeállítja Descartes filozófiáját az Arisztotelészével, azzal a céllal, hogy bebizonyítsa: az előbbi jobban megfelel a keresztény hitnek és az igaz tudománynak: „Kifakadhatnék itt azok ellen, akik szegény Cartesiust atheusnak csinálták azért, hogy azt találta írni: Philosopho veritatem inquirenti semel in tota vita dubitandum est: an sit Deus? (Az igazságot kereső bölcselőnek életében egyszer kételkednie kell abban: van-e Isten?) aki pedig azt állította, hogy non semel in vita, sed semper dubitandum est: an sit Deus? (nem egyszer az életben, hanem mindig kételkedni kell: van-e Isten?) annyira becsülik és úgyan imádják a pápista scholákban ki-

[33] Turóczi-Trostler, *Keresztény Seneca*. Magyar irodalom — Világirodalom. Bp., 1961. I. k. 214.
[34] Bethlen i. m. I. k. 54—5.
[35] Vö. Bethlen i. m. I. k. 88—9.
[36] Descartes i. m. (1906), 143., 144., 165.

vált."[37] Máshol pedig az Arisztotelészre építő református ortodoxia skolasztikus teológiáját utasítja el a puritanizmus és coccejanizmus hirdette lelki vallásosság nevében: „Aristoteles, a Socrates és Platótól tanittatott, az embereket minden virtusra vezető filozófiát vitte az elmefuttató, haszontalan, tövises, veszedelmes argutiákra (ravasz okoskodásokra), agyarkodásra, szók, terminusok felett való hánykódásra, mely által az ördög még az igaz keresztyén vallást és minden jó tudományt annyira megvesztegetett, hogy ma sem tisztulhat ki belőle... Az Aristoteles vagy a peripathetica philosophiának faja a teologia scholastica, mely ha semmi többet nem szült volna is az egy transsubstantiationál (= átváltozás a misében), megéri Európa véle."[38]

Bethlen etikájára hat a modern racionalista szemlélet (kartezianizmus, puritanizmus, coccejanizmus), mely a földi életre vonatkozóan az értelmet ruházza fel a legteljesebb autonómia jegyeivel, de úgy, hogy összhangba hozza a Bibliára alapozott vallás etikai parancsaival és a keresztény hittel. Ebben a felfogásban nagy hangsúly esik a gondolkodás szabadságára, arra a meggyőződésre, hogy az értelemnek hatalmában áll megszerkeszteni a valóságot, az isteni kinyilatkoztatások és a józan ész alapján létrehozni a földi lét cselekvésnormáit. Az akarat és gondolat szabadsága az öntudat legszilárdabb pillére, ugyanakkor nyilvánvaló bizonyítéka az ember isteni eredetének. E felfogás eredendően dualisztikus, magában hordja az autonóm értelem és a keresztény hit paradox egységét, mégis lehetséges gyakorlati etikai megvalósulása. Erre jó példa Bethlen etikai felfogása, melyet végső összefüggéseiben a Bibliára alapoz ugyan, de a konkrét cselekvés területén a racionalizmus normáit tartja döntőnek. Ez utóbbi jellemzi politikai-közéleti tevékenységét.

5. *A karteziánus közéleti ember*

A. J. Gurevics a középkori szemlélet egyik lényeges vonását a csoporthoz tartozás tudatának individuális tudattal szembeni elsőbbségében látja: „Ritkán adódott olyan eset, amikor az embernek teljesen egyénileg kellett eljárnia. A csoport, amelyhez tartozott, szüntelenül jelen volt az egyén tudatában. A csoport céljai és normái ellen cselekedni elítélendő viselkedést jelentett volna. A szavazás, azokban az esetekben, amikor egyáltalán alkalmazták, nem az egyéni akaratok összemérésének módja volt. Olykor éppenséggel egyhangú döntésre volt szükség, máskor meg a szavazók nagyobb és jobb részének akaratát fogadták el... Ha az egyén szembeállította volna magát a csoporttal, az a kevélység főbűnének elkövetését jelentette volna. Az egyén egyedül a csoporttal való egyesülésben valósíthatta meg önmagát."[39] A XVII. század Erdélyének politikai közfelfogását ez a feudális viszonyoknak megfelelő mentalitás jellemezte: „Olyan istentelen szokás vala ekkor Erdélyben, mely annak haereditarius morbusa a voksolásban (örökletes betegsége a szavazásban): Az urak voksa, Teleki uram voksa, gubernátor urunk voksa etc., akár fehér, akár fekete, ki bolondságból, ki félelem, vagy hízelkedésből. Tudom egyszer Barcsai Boldizsár azt mondá: Kendi János ítélőmester voksán vagyok, aki még nem is voksolt vala." — írja Bethlen az országgyűlési viszonyokról.[40] Omaga egész politikai pályája során kinyilvánítja elkülönülését ettől a csoport-, vagy jobban mondva, nyájszellemtől, hangoztatja egyéni véleményét, és ezzel állandó konfliktusos helyzetet teremt közte és a vezető politikai réteg között: „Libertasomat megtartottam és constientiámat a voksolásban, melyet noha kevély contradicendi pruritusnak (ellentmondási viszketegségnek) tartott (t.i. Teleki Mihály) és szemembe is mondotta: Te francia, örökké külön és hosszú voksot mondasz, quidquid agunt alii, semper contrarius esto (bármit tesznek is mások, te mindig ellenkezel). (...) Az Isten látja azt, hogy én is publicis et seriis soha ex vanitate nem voksoltam, hanem ex constientia, uti illa per informationes judicare potui (komoly és közdolgokban soha hiúságból nem szavaztam, hanem lelkiismeretem szerint, amint a dolgokat tájékozódás révén meg tudtam ítélni). (...) ...ha kérdeznek, lehetetlen, hogy azt ne mondja a nyelvem, amit gondol a szivem. Hiszen én ... olyan

[37] Bethlen I. m. I. k. 71.
[38] Bethlen I. m. I. k. 47.
[39] Gurevics I. m. 269.
[40] Bethlen I. m. 212.

Cartesius, Salmasius-forma, honorarius, ingyen tanító professzor akarék lenni, és az énvélem soha meg nem alkható világtól végbúcsút venni, ha engedjék."[41] A „hosszú", „constientia" (lelkiismeret) és racionális megfontolás alapján hozott, közfelfogással ellenkező döntések a kialakult individuális tudatról tanúskodnak, mely felismerte a világgal való szembenállását („énvelem soha meg nem lakható világ"), és fenntartja a szuverenitás igényét a társadalommal szemben. Ezzel természetesen elkövetni a „kevélység főbűnét" („kevély contradicendi pruritus"), ami egy hagyományőrző közösségben kiközösítését is jelenti. Cserei Mihály ennek a kevélységnek tulajdonítja Bethlen 1676-os elfogatását, majd fogarasi rabságát: „Bethlen Miklós... nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományáért s eszéért és sok országokban való járásáért experientiájáért; kinek is nagy elméjét Teleki Mihály látván, s megértvén azt is, hogy mind Bethlen János, mind a fia, Bethlen Miklós, Béldi Pálnak kedves emberei volnának és gyakorta az országgyűlésben... bölcs discususokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok teczésére hajtanák; járulván az is hozzája, hogy (Bethlen Miklós) ... a többi Bethlen fiakot, kiknek esze nem érkezik vala a Bethlen Miklós elméjéhez, contemnálja (lenézi) vala; azért elvégzék, hogy Bethlen Miklóst is Béldi Pállal együtt megejtsék."[42]

Bethlen nyilvános közéleti működése 1667—1704 közé esik, de saját elképzeléseinek csak 1692-től, a Habsburg uralom alá került Erdély guberniumának kancellárjává való beiktatásától, tud valamelyes érvényt szerezni. Politikai, közéleti megnyilvánulásaiban az az autonóm személyiség jelentkezik, mely saját értékével tisztában lévén, tudatosan képviseli a középkori szokásszerűség korlátait levetkőzni nem tudó, a polgárosodó Európával szemben érzéketlen főnemesség ellenzékét. Önéletírása és Imádságkönyve az ország tragédiájának megértését célozza, hogy ezen belül saját tragédiájának okait is megtalálja. A XVI. századi reformátorok koncepciójának megfelelően elsősorban a főrendet és az egyházi hatalmat bírálja akkor is, amikor a „nemzetséges" bűnöket keresi. Az országromlás okainak a feudális anarchia bűneit (például Apafi korában), a kultúra és oktatás kérdéseinek elhanyagolását tartja, a külső okokról elmélkedve pedig felvázolja a két ellenség koncepcióját. Elítéli saját osztályát, hiszen ez az osztály visszaélt istentől kapott hatalmával: „Annak felette a mümagunk feneketlen zsákunk, ládánk töltése miatt mü, mind felső, közép, alsórenden való bírái és igazgatói ennek a népnek, olyanok valánk közötte, amint az ordító oroszlán és a futkosó medve és az estvéli farkasok..." „...megevők ezt a népet, mint a kenyeret, és megemésztők teljességgel..."[43] A történelmi tragédiát személyes élményként fogja fel, hiszen „hajlandóságairól" szólva a legkiemelkedőbbnek a hazájára, vallására vonatkozókat tartja: „A virtusok közt legnagyobb inclinatióm (hajlamom) volt az én nemzetségem, hazám, vallásom közönséges javának rendem, hivatalom s sphaerám felett való munkálkodására, mely volt bánvája az én projectumimnak..."[44] Származása már eleve közéleti pályára determinálta, de erre kötelezte a kálvinizmus aktivizmusa is: a hivatás fogalmának kálvini hangsúlyozása, a munka új értelmezése azon az etikai tételen alapul, hogy isten mindenkinek meghatározta kötelességeit azzal, hogy az életpályákat megkülönböztette.

Pályája kezdeti szakaszában eszményének a nemzeti abszolutizmust tekintette. Már fiatalon (Apáczaitól, illetve Zrínyitől) ilyen jellegű inspirációkat kap, majd külföldi utazásai során megismerkedik a központosított monarchia életével (Descartes szerint is ez volna az eszményi államforma). Később azonban a gyakorló politikus, tapasztalva a politikai konstelláció megromlását, az önálló Erdély gazdasági és kulturális megerősítésére irányuló törekvéseinek kudarcát, 1696-tól kezdődően, úgy tűnik, lemond eredeti koncepciójáról: a Habsburgok politikájának támogatásával elősegíti Erdély önálló államiságának megszüntét, a fejedelemség gvarmati sorba süllyesztését. Valójában arról van szó, hogy reálisan ismerte fel Bécs katonai fölényét a törökkel szemben, ezért olyan viszonyt akar kialakítani velük, mint ami korábban — Bethlen Gábor és a Rákócziak idején — a töröktől való függőséget jellemezte. A kilencvenes évek második feléig nem ismeri fel Bécs

[41] Bethlen i. m. I. k. 311—2.
[42] Idézi Gyárfás Elemér, *Bethlen Miklós kancellár*. 1642—1716. Dicsőszentmárton, 1924, 43.
[43] Bethlen i. m. II. k. 209. l.
[44] Bethlen, i. m. I. k. 116. l.

gyarmatosító céljait, minden törekvése a kompromisszumos megoldásra irányul. Kancellársága idején mégis nyílik valamelyes tér reformeri tervei számára. 1692-ben a mérséklet és kompromisszum jegyében egyezményeket hoz létre a négy erdélyi vallás, illetőleg a három „nemzet" között, 1703-ban a bécsi udvar, majd az erdélyi országgyűlés elé terjeszti 1670-ben készült, később átdolgozott kereskedelmi tervezetét, melyben követelményként fogalmazza meg a kapitalista gazdálkodás szükségességét, felveti az Erdélyi Kereskedelmi Társaság létrehozásának gondolatát. Gazdaságpolitikája kompromisszumos reformeri megoldásaival túlmutatott a feudális kereteken: azzal, hogy a gyakorlati racionalizmust példázza, a leghaladóbb vallási törekvésekkel együtt jelentkező magyar kartezianizmus egyik megnyilvánulásának tekinthető. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1704-ben, ugyancsak a racionalista politikai felfogás, a „recta ratio" jegyében fogant a *Columba Noe* című röpirata[45], mely a válságos helyzet megoldását célozta, de belső racionális felépítettsége ellenére utópiának bizonyult.

*

Tudatában vagyunk annak, hogy az autonóm személyiség kialakulását nem lehet kizárólag a XVII. század ideológiai hatásainak függvényében vizsgálni. Az egyén önállósodási folyamata — mint már az előbbiekben néhol utaltunk is rá — jóval korábban kezdődik, valójában mindazon hatások vizsgálatára volna szükség, melyek a középkori katolicizmus zárt ideológiai rendszerének[46], a középkori ember szerves világképének felbontásán munkáltak. Hazai vonatkozásban a folyamat szempontjából döntőnek tekinthetjük a XVII. század ideológiai hatásait, hiszen a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció nem hozott olyan mélyreható szemléletbeli változásokat, melyek lényegileg bontották volna meg az addigi világképet, tehát az autonóm tudat létrejöttét sem határozhatták meg végérvényesen.

TÁNCZOS VILMOS

INFLUENȚA IDEILOR CARTEZIENE ȘI COCCEIENE ASUPRA FORMĂRII PERSONALITĂȚII LUI MIKLÓS BETHLEN

(Rezumat)

Autorul studiului cercetează viața și opera renumitului memorialist transilvănean Miklós Bethlen (1642—1716), adept al învățăturilor lui Descartes și al lui Johannes Cocceius, în lumina confruntărilor de idei din sec. al XVII-lea, definindu-l drept unul dintre primii cărturari maghiari conștienți de individualitatea lor scriitoricească, capabili de autoreflexie.

[45] A *Columba Noet* Godefridus Fridericus Veronensis álnéven írta, feltehetően kiadásra szánta, de a röpirat Rabutin generális kezébe került, aki a rá vonatkozó levelekkel együtt az udvarhoz továbbította. Bécs utasítására Rabutin 1704 júniusában elfogatja Bethlent. A röpirat Erdély különválásának tervezetét tartalmazza.

[46] Klaniczay Tibor, *Kereszténység és ideológia a középkorban*. Világosság. 1979/6—7. sz.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

A VOGUL HŐSI EPIKA

II.

Az a tény, hogy ezeknek az énekeknek a fő tárgya a bálvány házassága, mutatja a házasság mint nemzetségi norma betöltésének rendkívüli fontosságát. Ez magyarázza azt a mai ízlésünk szerint elég furcsa dolgot is, hogy a *feleségszerző* típusban a hős véres harcok, ha kell: a lány rokonságának leölése árán is feleséget szerez, tehát: minden áron megszerzi a „neki rendelt" nőt. Az, hogy itt kifejezetten bálványszellemekről — tehát nem is az eredeti, emberi hősökről — van szó, és a gyógyításon, áldozatfogadáson *felül* éppen a házasságukat tárgyalja az ének, megenged egy olyan feltételezést is, hogy ezáltal — vagyis a házasságukkal — a bálványok a termékenységet, sőt magát az élet folyamatosságát is biztosították. Három szigvai ének alkotja ezt a csoportot, mindhárom első személyű.

A *Polem-isten öreg hőslő éneke* (VNGY. II. 242—55. — az énekes szerint: *térning éri)* arról szól 225 sorban, hogy a bálvány, miután bemutatkozott, és hatalmát néhány sorban dicsérte, hírét hallja egy lánynak egy „szárnyas istenkeöregtől". (Ez alighanem az északi-osztják hősi énekek azon motívumával függ össze, hogy a hős *madártól* értesül a neki rendelt lányról.) Szánon megy a lányért, megkéri, hozzáadják, hazaviszi.

Nyusztbőr fészekben, medvebőr fészekben
világot élő kedves társacskámmal
időket élő kedves társacskámmal
nyakveszíthető igaz álmunkat
alusszuk ím most át,
derékveszíthető igaz álmunkat
alusszuk ím most át.

Ez az énekvégi álom motívumával egyezik, ami az archaikus hősi epika egyik elterjedt befejezése lehetett (a motívumról lásd Demény 1980. 53—57.), bár az „alvás" erotikus jellege itt hangsúlyozottabb, mint az esetek többségében, és az ének utolsó soraiban utalás van a szereplők további életére is, míg a szelkup, abakáni tatár és karakirgiz hősi énekekben ez nincs meg.

Befejezésül a bálvány azt is közli, hogy sohasem hadakozott, ami a békés természetére is utalhat, de mivel a harcairól egy északi-osztják hősi ének szól (ONGY. 69—99.), Munkácsi feltételezte, hogy ezzel a megjegyzéssel az énekes azt a szokatlan dolgot akarta megindokolni, hogy a *hősi ének* nem szól harcokról (VNGY. II. 523.).

A szigvatorkolati „Ég-fia" öreg hőslő éneke (VNGY. II. 256—75. — szintén *térning éri)* hosszabban részletezi a bemutatkozást. (1—38. sor). A hős ezután látogatóba indul a Szigvaföi-öreghez. Végig csónakon közlekedik. Útközben gyógyít, áldozatot fogad (39—87. sor), majd Múnkesz faluban (az adatközlő falúja) meglátogatja az Égleánya asszonyt (88—118.). Ezután meglátogatja a Szigvaföi-öreget, és megszökteti a lányát, — azazhogy inkább az utóbbi akaszkodik a nyakába (119—178.). Az ének második fele a hazatérést tárgyalja (179—315.). A bálvány útközben megint meglátogatja az Égleánya asszonyt, majd a korábban meggyógyított embert is. Hazaérve

a kárpittal eltakart szobarekeszbe ím bemegyek:
nyak-leüthető erős álmot,
derék-leüthető hatalmas álmot,
hét éjjel, hét nappal
fekszem ott nőmmel együtt.
Miután hét éjjel, hét nappal feküdtünk,
fölébredünk, fölkelünk.
[. . .]
a további életre fordítjuk (nyitjuk) ím mi előre gondunkat.

A lányszöktetésnek itt nincsenek véres következményei, mint a többi vogul és osztják hősi énekben — a gyakorlatban ez lehetett az elég általánosan elterjedt szokás, ami még a múlt században is sűrűn előfordult (lásd VNGY. II. 0711—0713.).

A harmadik idetartozó ének címe Munkácsinál: *A lopmúszi öreg hymnusa* (VNGY. II. 276—87.). A vogul *kaj-szau* terminus tulajdonképpen sámánéneket, illetve „istenidéző éneket" jelent. Kissé furcsa, hogy egyugyanazon énekes (Rombangyev) egyugyanazon napon elmondva a szigvatorkolati és a lopmúszi bálvány énekeit, ezeket két külön műfajba sorolta. Ez mindenesetre a vogul terminológia ingadozására mutat; meg arra, hogy az ének az „istenidéző énekekhez" is igen közel áll. (Lásd VNGY. II. 0498—0504.).

A bálvány az első 39 sorban bemutatkozik és a hatalmát dicséri. Majd utánanéz a szamojédjainak. (Úgy látszik tehát, hogy a jurák-szamojédok is tisztelték, sőt talán ők elsősorban; mindenesetre a lopmúszi a múlt század végén nem tartozott a nagy tekintélyű vogul-osztják bálványok közé. A szamojédokat — valószínűleg: néhányukat — megölték a rablók. A lopmúszi öreg rénszarvasvérrel dörzsölve életre kelti őket. Majd hazatérve nagyot alszik (40—88. sor). Ezután áldozatot fogad, gyógyít (89—127.). Az ének utolsó harmadában hótalpakon lánykérébe indul. Megkér egy tündért, hazaviszi (128—196.).

Hét éjjel, hét nappal
fejünk leüthető igaz álmot
alszunk ím ottan,
derekunk leüthető igaz álmot
alszunk ím ottan.
Miután hét éjjel, hét nappal aludtunk
ím fölkeltünk [...].

Tehát mindhárom ének alvással végződik, még ha mindhárom esetben szó is van a felébredésről is, és ha elsősorban az erotikus jelleg kap is hangsúlyt. Mindez feltétlenül összefügg a régies hősi epika énekvégi, illetőleg lányszöktetés utáni hősi álom motívumával. Mindhárom énekben a bálvány házasodása a központi téma, de mint láthattuk, a nőszerzés esetleg a felét sem teszi ki a szövegnek; ezen kívül gyógyításról, áldozatfogadásról van szó, tehát jellegzetes bálványi tevékenységről. A nősülés is ilyen volt tehát, s az énekvégi alvással feltehetőleg az élet, a világ, a termékenység folytonosságának biztosítása hangsúlyozódhatott.

2.2.2. Ugyancsak bálványokról és bizonyos fokig bálványi tevékenységről, ellenséges támadás elleni védelemről szól *Az Obközép-öregének, Ajász-istennek hősi éneke*, 291 verssorban (VNGY. II. 1—18.) és *A szoszvaközépi öreg hősi éneke*, 329 verssorban (VNGY. II. 160—80.). Mindkét ének első személyben előadott, mindkettő bálványokról szól, nem pedig olyan hősről, aki majd mintegy höstettei eredményeként (ezek jutalmául) bálvánnyá fog ülepedni. Mindkettőt a szigvai Rombangyevtől jegyezte fel Munkácsi. Az osztják hősi epikában ilyen énekek nincsenek, feltehető, hogy ez is vogul sajátosság.

Az Ajász-öreg éneke elég hosszú bemutatkozással kezdődik, amelyben a bálvány a neki bemutatott áldozatokról is szól, valamint arról, hogy az áldozatbemutatókat meg szokta gyógyítani (1—57. sor). Ezután Nyáresz fejedelmi asszony jön sereggel.

[...] táplálékevő táplálékos elmém
ím hogyan elmélkedik:
„Ilyen sokaságú nép számára
minő ijat kell elővenni,
minő nyilat kell elővenni!?
Kimegyek s ököllel verem őket."
Ajtós házam ajtajának külfelére
kimentem, ököllel verem őket.
Az egyiket csapom: erre rogy le,
a másikat csapom: arra rogy le,
szedni való bogyóképpen mindnyájukat fölszedem.

Nyáresz asszony kegyelmet kér, Ajász megsajnálja, megbocsát neki és hazaküldi. (Az epizód: 58—140. sor, ebből a hazaküldés: 99—140!). Ezután Ték-öreg jön sereggel, csónakon. Ő úgy látszik, már keményebb ellenfélnek igérkezik, mert

ellene Ajász már fegyvert fog; karddal levágja a sereget, Ték-öreg kegyelmet kér, Ajász megsajnálja, és elengedi.

[...] táplálékevő táplálékos elmém ím hogyan elmélkedik:
„Ha őt most megölöm, ugyan mennyire fog lelkem csillapodni!?
Hadd tartsa őt meg Tórem továbbra is elevenen!"
Azután Ték-öreget rendkívül megsajnáltam.

Ték-öreg Ajásznek ajándékozza a kardját, és róka alakjában (!) tér haza. Ajász a kard számára bálványi tiszteletet alapít (141—229.). Ezután lefekszik, hét nap múlva felkel. Áldozatot bemutatni jönnek (230—291.). Vagyis bálvánnyá ülepedett, csakhogy már az ének elején is az volt. Ha az ének azt akarta hangsúlyozni, hogy ekkor ülepedett bálvánnyá, a hét napig tartó alvás a halált jelenti, ha viszont az áldozat csak az ének elején már említett áldozatoknak a nyomaték kedvéért való megismétlése, akkor a hosszú alvás a cselekmény végi hősi álom, ami a hős fáradalmainak a kipihenését jelenti, és azt, hogy a hőstetteivel megteremtette a nyugalmat, békességet, harmóniát.

A büszke és kissé önhitt, de jószívű és az ellenfeleinek megbocsátó Ajász-öreg mindenesetre a vogul hősi epika legrokonszenvesebb alakja, sőt hasonlóan rokonszenves hős az archaikus epikus költészetekben alig akad.

Az ének helyét illetően bonyolítja a dolgot, hogy a szereplők mind osztjákok (Ajász, Ték és Nyáresz asszony). Vagy vogulok költötték a nagy tekintélyű és általuk is tisztelt osztják bálványról, vagy esetleg az utóbb elvogulosodott szigvai osztjákok. Feltűnő, hogy a tulajdonképpeni cselekménynek milyen kevés hely jut az énekben, a bemutatkozás, áldozatok részletezése stb. mellett. Ez a sajátossága is a fentebb elemzett, a bálványok házasodását tárgyaló énekekkel rokonítja.

Nagyon hasonló — de a bálványi tevékenységet tárgyaló részletek nélkül — a szoszvaközépi öreg története is. Bemutatkozással kezdődik, majd egyik embere (Munkácsi fordítása szerint „apródja", de ez valószínűleg alattvalót, illetőleg a nemzetségbe tartozó, de rang nélküli embert jelent), figyelmezteti a fekhelyén álmatlanul forgolódó hőst, hogy jön a Rénbikaszarv-íjas öreg (ez is egy osztják hős, talán a larvosi) sereggel. A szoszvaközépi felkel, és leveri az ellenséget. A saját embereiből is csak egy marad életben, de ez valószínűleg csak költői túlzás (1—253. sor). A hős megint lefekszik, most alszik is; az egyik embere egyszercsak felkölti, mert jön az óriási Ménkw-öreg. A démon a hős egyetlen nyíllövésétől darabokra esik szét. Ahova az egyes testrészei esnek, a megfelelő nevű hely (sziget, domb, folyókanyar) keletkezik (aitiológiai motívum). (254—329. sor.).

Az ének két epizódjában a felkészülés (a hős figyelmeztetése, fegyverek elővétele) csaknem szószerint egyezik. A hős alvása az énekeleji, azazhogy itt epizódeleji hősi álom. (Vö. Demény 1980. 47—83.).

A két fentebb elemzett hősi ének, mint láttuk, témájában és felépítésében feltűnően hasonlít egymáshoz. Egy érdekességük, ami a vogulban ritka és az osztjákban csak kivételképpen fordul elő: mindkét ének két epizódú. Témájuk, az ellenséges támadás elleni védekezés, csak a hősi epika egy viszonylag magas fejlettségi szintjén szokott megjelenni. Mivel mindkét éneket a szigvai Rombangyevtől jegyezte le Munkácsi, arra is gondolhatunk, hogy a téma sohasem volt elterjedt a vogulok körében, de lévén, hogy a legjobb énekesről van szó, ez az énekeknek a Szigva partján a múlt században még reliktumként élő voltára is mutathat. Ebben a formájukban mindenesetre csak a vogul bálványkultusznak a XIX. században még élő formájában való létrejötte után keletkezhettek, és a téma stadiális-tipológiai szempontból is a legfejlettebb vogul epikus témának tekinthető. Ezt a szintet az északi-osztják hősi epika is elérte, de azok az énekei, amelyek ezt a témát tárgyalják, függetlenek az itt elemzett voguloktól, vogul változataik pedig nincsenek. A bonyolult cselekményű északi-osztják énekeknek a cselekmény bonyolultságát tekintve sincs párhuzamuk a vogulban.

A szóban forgó osztják énekek az osztják *feleségszerző* típusnál korábbiak (lásd Demény 1978.), a vogul énekek pedig későbbiek, ugyanis már bálványokat ábrázolnak, míg az osztják *feleségszerző*nek megfelelő vogul énekek még emberi hősöket. Úgy látszik, a nagy osztják hatás a XVI. század táján érte az északi-vogulokat; akkor átvették az éppen divatos feleségszerző énekeket, azoknak is a későbbi rétegét, és sok mindent a korábbiakból is (*apai-bosszúok, a hős fölnevelkedése,*

férjszerző típusú énekeket), amelyek nagyjából megfeleltek a vogul nép társadalmi-gazdasági és kulturális fejlettségi fokának, de *nem* vették át az *idegen ellenség* típust, ami nem felelt meg a vogul társadalom és népköltészet akkori szintjének. A fejlődés során, úgy látszik, utóbb mégis időszerű lett, és ekkor, legalábbis a Szigva vidékén önállóan kifejlesztettek egy ilyen énektípust.

2.2.3. *A Tavi-hattyú-obi-hattyú-fehérségű-fejedelemhősnek, a Szoszvaföi öreg*nek hősi éneke (VNGY. II. 130—59.) nem sorolható be egyik hősi ének típusba sem, sőt a ránkmaradt egyetlen változat annyira zavaros, hogy még a cselekményt is alig lehet kibogozni, noha ez a leghosszabb feljegyzett vogul hősi ének: 484 sor. Itt tárgyaljuk, mert bizonyos jellegzetességeiben nagyon közel áll az előbb elemzett öt énekhez.

Az első 99 sor második (!) személyben van elmondva. A hős magasztalását tartalmazza. Az ilyen magasztalás az „istenidéző igékre" jellemző. Tartalmilag itt nem teljesen világos — ellenség támadása miatti segélykérés is van benne, majd végül biztatás, hogy a hős maga menjen hadjáratra. Ez utóbbi részt talán az emberei mondják; nem világos, hogy az elejét is ők vagy talán az énekes. A 100—119. sorokban harmadik személyű az előadás. A Szoszva partján lakik a Léplä-torkolati öreg. Látja jönni lefelé tutajon a Szoszvaföit. A 120. sorban végre első személyre vált át a szöveg, innen végig a Szoszvaföi mondja el az eseményeket. A Léplä-torkolati vele megy. Elérnek Ajászhez, aki figyelmezteti, hogy majd rajtaveszt a hadjáraton. Ekkor a szoszvaföi Ajász segítségét kéri, de közben a seregén rajtaütnek, és megsemmisítik. Ajász egy vas-ménkwet ad segítségül. Az le is veri az ellenséget, de végül nyiltól találva maga is elesik. A 323—324. sorokban végre megtudjuk a harc okát: a szoszvaföi lányát elrabolta a Szanjä-forrási hős. A szoszvaföi szemrehányást tesz neki: miért nem kérte meg a lányt? — majd bejelenti a győzelmét. Úgy tűnik azonban, hogy valójában a Szanjä-forrási győzött, mert nincs szó arról, hogy a lányát hazavinné, vagy a Szanjä-forrásit megölné, vagy akár békét kötnének, hanem a Szoszvaföi ezután búcsút vesz Ajásztól, — aki a lelkére köti, hogy többé ne hadakozzék, — majd szarka alakjában elrepül a Léplävel annak lakóhelyéig. (Ajász énekében a vereséget szenvedett Ték-öreg róka képében tért haza.) A Léplänél lakoma, búcsú, majd a Szoszvaközépi hazatér, bálvánnyá ülepedik, és áldozatot mutatnak be neki.

A bálvány magasztalása, a bemutató áldozatok említése, valamint az, hogy a tulajdonképpeni cselekmény a felét teszi ki a teljes szövegnek, mind a fentebbi öt énekre emlékeztet, a cselekménynek azonban nincs párhuzama egyetlen, általam ismert, hősi epikában sem. Munkácsi szerint megtörtént esemény szolgálhatott az ének alapjául, különben nem szólhatna a dicsőített bálvány vereségéről (VNGY. II. 0121—0122.).

Feltehető, hogy a vogul hősi epika egyik viszonylag újabb darabjával van dolgunk, amelyet a variálási szándék hozott létre, a többi hősi ének alapján, de amelyik nem terjedt el, nem is csoda, mert meglehetősen gyengén sikerült alkotás. Az ének viszonylag új voltára mutat az is, hogy az Ajász bálvány kultuszának kifejlődése után kellett keletkeznie: Ajász-öreg nem mint reális nemzetségfő, hanem mint a démonoknak parancsoló bálvány jelenik meg. A ménkwek a vogul és osztják epikában mindig mint ellenség tűnnek fel, az ilyen, nem-hagyományos szerepeltetésük újabbkori variálásra vall.

Az egész ránkmaradt anyagban ez a hat ének az, amelyik kifejezetten bálványokról szól, nem pedig hősökről, akiket majd csak fognak bálványként tisztelni. (Ámbátor ez a Szoszvaközépi esetében nincs egyértelműen kimondva, Ajász és a Szoszvaföi esetében pedig, noha már az ének elején bálványként magasztalták őket, végül mégis utalás van a bálvánnyá ülepedésükre.) A legutóbb elemzett ének a Szoszva partjáról való, és ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a Szigva mente, mint archaikus kultúrájú vidék, tovább megőrizte a hagyományokat, de azok valamikor az északi voguloknál széltében el voltak terjedve.

2.3.1. A többi epikus ének közül két változatban fordul elő egy elég furcsa, a mai ízlésünktől mindenesetre elég távol álló cselekménytípus; ami úgy tűnik, hogy az átmenetet képezi a bálványként tisztelt egykori hősök, nemzetségfők hősi énekeitől az újabb emberekről szóló, kalandos történetek felé. Ajász-öregről is mesélték, ezt Munkácsi a Szoszva forrásvidékéről gyűjtötte, prózában, és *A hét jávorbika bőre irhájából készült ruhát viselő öreg ősikéének, Ajász-istennek regeképpen elmondott hőséneke* címmel adta ki (VNGY. II. 19—24.), illetve Reguly

felső-lozvai feljegyzései között van egy epikus ének 113 sorban, harmadik személyben elmondva, *A „Háncsfejű drága ember" éneke* címmel. (VNGY. IV. 175—182. — Bizonyára „háncssapkájút" kell érteni.) Az utóbbi feltehetőleg mindennapi emberről szól. Cselekményük: a felnövő ifjú, még jóformán gyermek, hős a nyilazást gyakorolja. Egy nyilát egy menstruáló nő elveszi, és a hőst, úgy látszik, szeretkezni hívja. (Regulynál a „városfejedelem" lánya.) Az ellenáll, s az erőszakoskodó nőtől nem tudván másként szabadulni, végül is leszúrja. (Munkácsinál véletlenül, — csak ijeszteni akarta.) Megjegyzendő, hogy a voguloknál, mint sok más népnél is, a menstruáló nőt tisztátalannak tartották; a férfinak legalábbis a vadász- és a halászszerencséje biztosan odalett volna, tehát a nő bűne nagyon súlyosnak számított. Az ifjút a nő bátyjai (Munkácsinál úgy tűnik, hogy a saját bátyjai) vadászni hívják, hogy ez alkalommal a nőt megbosszulják. Silány felszerelést (íjat, hótalpat) adnak neki, illetve Regulynál elrontják a holmiját. A Munkácsi-féle változatban éheztetik is. Vadászni indulva összetöri a silány holmit. Munkácsinál Numi Tóremtől kér és kap jó felszerelést (páncélt, hótalpat, fegyvereket), Regulynál a nagybátyja ad jókat neki. Ezek segítségével aztán ő lövi le mind a hét ellenfelét.

Számunkra — bármekkora is volt a nő vétke, — a hős gyilkosságának rendkívül enyhe megítélése legalábbis meglepő. Ennek a témának sem tudok osztják változatáról, tehát valószínű, hogy a vogul népköltészet eredeti alkotása, a hősi epika hanyatló szakaszából, amikor a bálványkultusszal kapcsolatos, talán rituális, hős énekeket egy időre kalandos történetek követték. (Bár nem feledkezhetünk meg Ajász osztják voltáról.)

2.3.2. A szamojédokról szóló vogul hősi énekek jurák-szamojéd eredetűek. Tárgyuk: a vándor réntenyésztők közötti harc is eltér némileg a letelepült halász-vadász vogulok problematikájától. Bizonyára nem túlságosan régiek a vogulban; az átvétel feltehetően a vogul hősi epika hanyatlása idején következett be, amikor a még javában virágzó jurák-szamojéd hősi epika nagy hatással lehetett rájuk. Összesen négy szamojéd eredetű hősi éneket találunk a vogul anyagban: *A szamojéd had éneke* (VNGY. IV. 167—169.), mindössze 44 verssorban; *A rénemlőn növekedett hőséletű szamojéd ember éneke* (VNGY. IV. 169—173.), ezt csak prózában mondta el az adatközlő; *A szenvedést eltűrő /V.: béketűrő/ férfi* (WV. II. 8. sz. 42—48.), 104 verssor, ezt *térning érinek* nevezte az adatközlő; és a WV. II. 9. sz. (49—52. lap) ezt is csak prózában mondták el. Az első szöveg felső-lozvai, a többi a Szoszva mellékéről való.

Valamennyi arról szól, hogy a hős családját (illetve embereit, ami a szamojédoknál bizonyára valami hasonlót jelentett, a kis vándorló csoportok rokonsági alapon szerveződhettek), megrohanják a rablók, az embereket leöldösik, egy nő (általában a hős nővére, egyszer a menye) kivételével, akit magukkal hurcolnak. A hős a támadás pillanatában vagy távol van a családjától, rókára vadászik (VNGY. IV. 169—73.), illetve ottfelejtett fejszéjéért megy vissza egy korábbi megállóhelyére (VNGY. IV. 167—9.); vagy pedig alszik, és éjjel, álmában támadják meg. Ez az utóbbi jelenet, amivel két szöveg is kezdődik (WV. II. 8. és 9.), az énekeleji hősi álom motívumával van kapcsolatban, a WV. II. 9-ben a hőst még fel is ébreszti a nővére, mindazonáltal itt a jelenet nem a nyugodt, biztonságos, harmonikus állapotot fejezi ki, mint az énekeleji (és végi) hősi álom általában (vö. Demény 1980. 47—83.), hanem a hős védtelenségét, kiszolgáltatottságát. Éppen azért is támadják meg az ellenfelei álmában, mert ezt tartják a legalkalmasabb pillanatnak. A jurák-szamojéd hősi epikában általában gyakori az éjszakai támadás. Az, hogy az alvás itt a védtelenséget, kiszolgáltatottságot jelenti, világosan kiderül a motívumnak a hős távollétével való felcserélhetőségéből: amikor tehát nem képes családját és vagyonát (rénszarvascsordáját) védelmezni.

A további cselekmény az, hogy a hős a rablók után megy, és vagy egyenként lövi a rablókat („Egyszer kilőtt nyilával / mint tavaszi hal /füződik/ a nyársra, úgy nyársolta föl az egész szamojéd hadat; / másodszorra kilőtt nyilával / mint őszi hal /füződik/ a nyársra, úgy nyársolta föl az egész szamojéd hadat." VNGY. IV. 169. — Hasonlóképpen a WV. II. 8-ban); vagy előbb az elrabolt nővel beszél, aki visszajuttatja neki az elrabolt fegyvereit (WV. II. 9.), vagy megmondja, hogy elrablója, a „szívtelen, májtalan" (valószínűleg: sebezhetetlen) szamojéd, hol tartja a fegyvereit (VNGY. II. 169—173.); a hős aztán adandó alkalommal lekaszabolja az ellenfeleit, és hazaviszi a nőt meg a rénjeit. (A WV. II. 8-ban

a sorrend: a rénjeit meg a nővérét"!) A „szívtelen, májtalan" szamojéddal birkóznak, s végül nem fegyverrel öli meg, hanem szíjjal megfojtja, — ez is a lányrabló sebezhetetlenségére utal.

A „hőséletű szamojéd ember", akinek nem a nővére, hanem a menye volt az elrabolt nő, miután megszabadította, feleségül veszi. (VNGY. II. 173.) Ez a megoldás a mi számunkra legalábbis furcsa, de a rendkívül gyéren lakott tundrán bizonyára nemcsak megengedhető, hanem még szükséges is volt. Ebben a változatban és a WV. II. 9-ben a nő is aktív szereplő bizonyos fokig, megszabadításában ő is szerepet játszik. A témának egyetlen jurák-szamojéd változatát ismerem (Lehtisalo 1947. 73. sz. 345—347.), ebben a nő a küzdelemben is a hős segítségére siet, és hátulról elvágja a rabló lábát. A nő aktivitása valószínűleg azért szükséges, mert demonstrálni kellett, hogy a nő nem az elrablójának fogja pártját (ez utóbbira van ugyan példa a hősi epikában, de árulásként értékelik), hanem a saját rokonságának.

2.3.3. Az egyik szoszvai „hősi ének" *(tärning éri!)* ponyvaballadára emlékeztető rémtörténetet tárgyal 141 verssorban, harmadik személyben (WV. II. 13. sz. 70—78.). A bátyja üzen a hősért, akinek a felesége éppen a „fejébe néz", és lakomára hívja. A felesége kétszer nem engedi, harmadszorra mégis elmegy. A jelenet egy északi-osztják hősi ének (OH. II. 256—379.) megfelelő jelenetére emlékeztet. A lakomán isznak, majd a bátyja javaslatára célba lőnek. Céllövés közben előjön a főszereplő felesége, az idősebb testvér utánaszaladna, de az öccse — feltehetőleg féltékenységből — lelövi. A cselekmény ebben a formában nem túlságosan érthető. A déli-osztják nyelvjárásban van egy hasonlóképpen kezdődő, de jóval hosszabb és értelmesebb epikus ének. (Paasonen 1980. 224—275.) Ebben a nőtlen fiatalabb testvér lövi le (véletlenül?) nős bátyját. Annak fiai felnőve bosszút állanak, nagybátyjukat a Konda (?) folyó vizében levő fához kötik. (Úgy tűnik, hogy a világfa, vagy esetleg valami áldozati fa.) Az arra vadászó Pitpöv-öreg (a déli-osztják epikus költészet egyik szereplője) megmenti. A főszereplő — bonyolult csellel — úgy intézi, hogy végül a Pitpöv-öreg áll bosszút az unokaöccsein. Ez igen érdekes cselekményű ének, még ha a főszereplő ismételt gyilkosságainak rendkívül enyhe megítélése furcsa is. Arra, hogy az északi-vogul éneknek miért csak déli-osztják változata van, és fordítva, a rendelkezésünkre álló kevés anyag alapján egyelőre nem tudunk választ adni. Annyit talán megkockáztathatunk, hogy a vogul változat nem látszik réginek, és a benne előforduló számos osztják szóból ítélve, osztják eredetű lehet.

2.3.4. *A hős énekének* mindkét változatát Reguly jegyezte fel a Lozva mentéről, 219 illetve 199 verssorban, harmadik személyben. (VNGY. IV. 145—156. és 156—167.) A zagyva ének meg nem érdemelt karriert futott be: Képes Géza és Nagy László műfordításában is megjelent, bizonyára azért, mert egyik motívuma — a hős lókeresése — magyar népmesékben is előfordul. Csakhogy ez nagy területen elterjedt mesemotívum, ami azonban éppen a vogulban nem tekinthet vissza nagy múltra. A vogul ének viszonylag újkeletű átvétel a tatároktól, a híres Alpamüs-eposz néhány látványosabb motívumát tartalmazza, eléggé összefüggéstelenül. (Az Alpamüs-eposzról lásd Zsirmunszkij 1960.) A hősi epika hanyatlása idején az összezsúfolt izgalmas motívumokkal próbálhattak meg hatást elérni az egykori énekesek, — természetesen tartós siker nélkül. A múlt század közepe táján még viszonylag népszerű éneket — Reguly öt vogul hősi epikai feljegyzése közül kettő ennek a változata, — már sem Munkácsi, sem Kannisto nem találta meg.

A cselekmény a következő. A hős apátlanul nő fel. Nagybátyjától (a rövidebb változatban az édesanyjától) elkéri az apja fegyvereit, a ménesből lovat választ, — a népmesékben is előforduló módon egy igénytelen, sőt gebe külsejű ló bizonyul a hős táltosának —; és elindul, nyilván az apjáért bosszút állni. Útközben valakik kicsúfolják, ezeket megátkozza, mások jól bánnak vele, ezeket megjutalmazza. Valamilyen hadsereget lever. (A szövegnek egyik változatában sincsenek nevek, ezért ennél pontosabban nem lehet követni a cselekményt.) Leitatják, verembe ejtik, a lovát vasházba zárják. Egy királylány fát vág, egy forgács leesik a verembe, a hős tamburát készít belőle, a hajával felhúrozza, a „lúdéneket" pengeti, egy vadlúd leszáll hozzá, a hős egy írást ad neki, amit az elvisz a hős lovának. A ló szétrúgja a vasházat, a veremhez megy, és a kantárszárával kihúzza a hőst, aki ezután az ellenségeit megsemmisíti, a lányt pedig, aki fát vágott, magával viszi. A rövidebb változat ezzel végződik, a hosszabbikban a hazatért hős lefek-

szik aludni, a feleségének meghagyja, hogy ha veszély fenyegeti, és nem tudja felébreszteni, szúrja meg késsel a csípőjét. Ellenség jön, — megintcsak nem tudni, kicsodák —, a felesége nem tudja felébreszteni, sírni kezd; a hős csak akkor ébred fel, amikor már egészen vízben (azaz könnyben) fekszik. Leveri az ellenséget. Ezután meghal, de bejelenti, hogy hét év múlva felkel. Az ángya (akiről eddig nem volt szó) azonban egy nagy követ tett a sírjára, ezért nem tudott feltámadni, csak a tamburája szavát hallották.

A bosszú emlegetése — ami az Alpamüs-eposz klasszikus változataiban nincs meg, — a kalandsorozat vogul értelmezése lehet. Az Alpamüs-eposz főleg a veremmel kapcsolatos jelenetsorával tett nagy hatást; ez utóbbi egy déli-osztják mondában is előfordul. (Patkanov gyűjteményéből idézi Munkácsi, VNGY. II. 0103.)

2.3.5. Meg kell még említenünk *A tengervidéki had éneke* c. felsőlozvai szöveget, amely nyolc verses sortól eltekintve szintén prózai kivonatként maradt ránk. VNGY. IV. 173—175.) A hőst az anyja felkölti, mert ellenséges sereg jön. A hős először nem hiszi, úgyhogy mire felkel, már megtámadják. Leveri az ellenséget, a menekülőket üldözi. „A tenger végiben egy vár függ." A hős vasölyv alakjában jut be. Megöli a két elmenekült ellenséget, s hazatér a zsákmánnyal.

3. *A pelimi vogul nyelvjárás hősi epikája*

Az idevonatkozó anyagunk lényegében három hősmondára korlátozódik.

Az első (WV. II. 25. sz. 182—194.) állítólag az „Obi-fejedelem" fiáról szól. A még gyermek hős családjára ellenség támad éjszaka. A hős apja és nagyapja felébredve felveszik a harcot, de lelövik őket. Csak a hős és a nagyanyja menekül meg. A hős felnőve bosszúra indul. Sorra eljut a három nővéréhez, akiket, úgy látszik, akkor éjjel raboltak el a ménkwek, és sorra elpusztítja a három, hét illetve harminc ménkwet. (Ezen a részen az orosz vagy esetleg a tatár sárkányos mesék hatása érződik, amelyekben a hős három, mind több fejű sárkánytól szerzi vissza elrabolt nővéreit. AaTh 312.) A harminc ménkwet nem fogta fegyver, ezért a hős a sapkáját küldte Numi-Tóremhez a démonok sebezhető pontját megtudakolni. Hazatérve a hős megfiatalította — nyíllal érintve — a nagyanyját.

Az egész monda, egy-két hősi epikai motívumtól eltekintve hangsúlyozottan mesei jellegű. A *mese* azonban — mint a szakirodalomban általánosan elfogadott — viszonylag újabb és idegen eredetű jelenség az obi-ugor népköltészetben.

Még hangsúlyozottabban mesei jellegű a WV. II. 26. sz. (194—199. lap). Ebben az ördög elrabolja a hős feleségét. A hős szánon visszaszöktetné, de az ördög utoléri, a hőst ezüstgyűrűvel agyonüti, és a nőt visszaviszi. A hőst a Szélsógor és a Mennydörgés-sógor feltámasztja. A visszaszerzési kísérlet csaknem szószerint megismétlődik. Harmadszor az ördög egyik lovának csikóján viszi a feleségét, s a csikó az üldöző ördögöt agyonrúgja. Ez a szöveg tulajdonképpen nem is hősmonda, hanem mese, az *Állatsógorok* típusba tartozik (AaTh 552A.). Azért kerülhetett a vogul folklórba, és azért maradhatott fenn, mert a hősi epikai témákhoz igen közel áll. A mesét a vogulok az oroszoktól vagy esetleg a tatároktól hallhatták.

A harmadik szöveg (WV. II. 27. sz. 199—200.) sajnos csak egy egészen rövid változatban maradt ránk. A főhős elrabolja a hét „Víziszent" hős húgát. Lovon mennek hazafelé, a nő megéhezik, ezért a hős az ezüstgyűrűjével leüt egy repülő vadludat. Amíg a ludat megfőzi, a hős alszik. A nő bátyjai üldözik, a nő nagy nehezen felkölti a hőst; előbb esznek, majd a gyűrűjével agyonüti ellenfeleit, és hazatér a feleségével.

A hőst a szöveg *alpnak* emlegeti, tatár eredetű szóval. A lovas hős szintén nem hagyományos a vogul hősi epikában, ezért a mondát tatár eredetűnek tarthatjuk. A vogul anyagban tartalmilag a Ték-öreg énekéhez áll a legközelebb. (További összehasonlítása: Demény 1980. 83—93.)

A pelimi vogul mondák tárgya tehát a feleségszerzés és a feleség-, illetve nővérmegmentés. Úgy tűnik azonban, hogy a feljegyzett, igen kis mennyiségű pelimi anyag teljes egészében viszonylag újkeletű kölcsönzés eredménye. Elképzelhető, hogy a pelimi vogulok eredeti hősi epikájukat teljes egészében elfelejtették, és ezzel a néhány szöveggel helyettesítették úgy-ahogy. De kérdés az is, hogy volt-e valaha pelimi vogul hősi epika. A pelimi bálvány a vogul-osztják pantheon egyik

főalakja, északi-vogul és északi-osztják hősi éneket is jegyeztek fel róla. Ezek szerint az is elképzelhető, hogy a mai pelimi vogulok e bálvány tiszteletének lehanyatlása, illetve északabbra húzódása után költöztek a Pelim partjára.

4. *A kondai vogul nyelvjárás hősi epikája*

A Konda folyó vidékén élő vogulok hősi epikája teljesen különbözik az északiakétól. Énekelt hősi énekeik nem maradtak fenn, bár három, prózában elmondott szöveget is *térning érinek* nevezett három különböző adatközlő. Több kondai hősmondánk is van, de csak egyetlenegynek van az északi nyelvjáráscsoport területén is párhuzama (lásd a 2.1.1. pontban).

A hősmondák nagy része a két kondai „fejedelem", két testvér feleségszerző, illetve feleségvisszaszerző kalandjairól szól.

A Munkácsitól *A kondai alvidék fejedelmeiről regeképpen elmondott hősi ének* címmel közölt szöveg (VNGY. II. 222—34.) így mondja el a fiatalabb testvér egyik nőszerzését. A hős hírét hallja a neki szánt lánynak, de annak is, hogy a Három-ölnyi-erdei-bálvány már el is rabolta. Hívja a bátyját, hogy menjenek a lányért, de az nem megy. A fiatalabbik egyedül indul hát el; ember, medve, kígyó, ölyv képében utazik, majd hölgymenyét képében próbál meg bejutni az ellenfele városába, azonban sikertelenül. Ekkor hőségért fohászkodik, a nő kijön fürdeni, a hős medve képében elviszi. A Három-ölnyi-erdei bálvány felébred, keresi a feleségét, megtudva, hogy ki vitte el, hadat gyűjt, és a kondai hős ellen indul. Közeledését a nő veszi észre, és figyelmezteti a hőst. Az hadakozni kezd, az első feleségét pedig a bátyjához küldi segítségért, de az elutasítja; bizonyára azért haragszik, mert az öccse elővigyázatlanul nőt rabolt, és bajt zúdított a fejére. Az öccse ezután a második feleségét küldi, s végül az újonnan szerzettet, aki olyan ajándékokat visz, mintha bálványnak vinne áldozatot. (A vogul és osztják nemzetségfőkre, akik több nőt is el tudtak tartani, nem volt kötelező a monogámia, még a XVIII. században sem, de itt valószínűleg azért szerepel három asszony, hogy a háromszoros ismétlés lehetséges legyen. Könnyen meglehet, hogy ez utólagos bővülés.) Az idősebb hős felkészül, és sereget gyűjt. A föld alatt utazva és ismét feleemelkedve jut el a hét atyjafiához. (A különös motívumnak csak a szelkup hősi epikából ismerem párhuzamát. Numi-Tóremtől varázsfegyvereket és elevenítő vizet kér. A csatában az atyjafiai elesnek. Az öccsét elfogták, összetörték, fel akarták áldozni a bálványoknak. A bátyja kiszabadítja, meggyógyítja. Ismét hadakoznak, a Három-ölnyi-erdei-bálvány serege elfogy, a vele szövetséges alvilági fejedelmet az idősebb hős az alvilágba, az obi-fejedelmet az Obba kergeti. A Három-ölnyi-erdei-bálványt a fiatalabb hős öli meg párviadalban. A kondai fejedelmek az elevenítő vízzel feléleszti a szövetségeseiket, majd hazatérve egy hétig tartó lakomát rendeznek.

Rövidebben, de a lényeget tekintve ugyanígy mondja el a történetet az egyik Kannisto-féle hősmonda is (WV. II. 38. sz. 655—8.).

Az Afanaszijtól (Kannisto legjobb vagy legalábbis legbőbeszédűbb adatközlőjétől) feljegyzett változat ettől némileg eltérő. (WV. II. 28. sz. 202—19.) Itt a két hős madártól hall hírt a Háromöles-erdei-bálvány *lányáról*. Elindulnak érte. Útközben az idősebbik megsemmisít egy, őket megtámadó hadsereget. Megérkezve meleget kérnek Numi-Tóremtől, a lány ki is jön fürdeni, és elrabolják. Az üldözőket az idősebb testvér nagyrészt lenyilazza. A lányt az idősebb hős veszi feleségül. Hazaérve hét évig alusznak, jön az elrabolt nő rokonsága, a nő csak úgy tudja felébreszteni a férjét, hogy borotvával megszúrja. Mivel azonban ő egyedül nem bír az ellenséggel, a nő a fiatalabb hőst is felkölti, szintén borotvával megszúrva. Míg a fiatalabb üldözi az ellenséget, a bátyját egy hős elfogja; a fiatalabb visszatérve kiszabadítja, de az idegen hőssel nem bír, ezért békét kötnek egymással.

Ezután még következik egy zűrzavaros második epizód. Az idősebb hősnek lánya születik. Amikor felnő, a fentebb említett ellenséges hős el akarja rabolni, de a hős megakadályozza. A rablók alagutat ásnak, hogy behatoljanak a várba, de a hősök nagyapja forróvízzel leönti őket, úgyhogy nagy részük elpusztul. Az idősebb hőst ezután az ellenfele elrabolja. Az öccse utánamegy, megakad „az égigérő óriásfában", azt kitöri. A bátyját még életben találja, együtt üldözik az ellenfelü-

ket. Az megöli az idősebb hőst, de a fiatalabb végre őt is legyőzi. Majd hazatér, és bálvánnyá ülepedik.

Az elrabolt nő visszaszerzéséről szól Afanaszij egyetlen olyan szövege, amelyet *hősi ének*nek nevezett (WV. II. 34. 468—515.). Egy hős férjhez adja a két lányát, de a hét erdei bálvány (itt ez csak antropomorf démont jelent) közül az egyik tüzes kígyó képében elrabolja őket. (Ez a motívum alighanem a sárkányos mesék hatását mutatja.) A férjei utánuk mennek, leverik az erdei bálványokat, sőt egyikük az erdei bálványok húgát is elrabolja. Az életben maradt erdei bálványok üldözik őket, de vereséget szenvednek. A fiatalabbik hős egyszer megtudja az egyik segítőszellemétől, hogy megint jönnek az erdei bálványok. Lefekszik aludni, de meghagyja, hogyan költsék fel. Amikor az ellenség megérkezik, a felesége felkölti. Késszúrásra sem ébred fel, csak amikor kővel fejbeütik. Addigra a bátyját már elfogják és megölik, de a fiatalabb hős — Numi/Tóremhez fohászkodva — életre kelti. Az idősebb hős fia ezután szövetségeseket szerez, a fiatalabb hős pedig ezüstös, aranyos fokú létrán feljut az égbe. Numi-Tórem nem ígéri neki az ellenségei megsemmisítését. Megmondja viszont, hol ülepedjék bálvánnyá. A hős visszatér, a harcban győznek, az életben maradt ellenséges harcosok megesküsznek, hogy többé nem bántják őket. A fiatalabb hős feleségét ezután elrabolják a manók; leveri őket, néhányat életben hagy. Végül bálvánnyá ülepedik.

Afanaszijnak egy másik hősmondájában (WV. II. 30. sz. 266—335.) három lányt sorra elvisz a szél. (Szintén a sárkányos mesék motívuma.) A három fivérük utánuk megy. Akik útjukat állják, a legkisebbik füttyszavára mind eldőlnek. Három, külön-külön helyen lakó hős rabolta el a három lányt. Az első városába úgy hatolnak be, hogy meleget kérnek, mire a városbeliek a kaput kinyitják, hogy fürdeni menjenek. Legyőzik az első lányrablót, majd a másodikat is, de nem ölik meg őket. A nővéreiket sem viszik haza. A harmadik lányrablóval is megküzdenek, de nem birnak egymással, ezért békét kötnek. Mint a folytatásból kiderül, az első két esetben is ez történhetett. A fivérek ugyanis hazatérnek, a legidősebbnek fia születik, aki felnőve összebarátkozik három erdei manóval (azaz démonnal); további szövetségeseket is szerez, és így újabb hadjárattal megsemmisítik a lányrablókat. Hazatérve feleségeiknek hült helyét találják. Még további szövetségeseket is szereznek, és a nőrablók után mennek. Mindkét részről sokan elhullanak, a kevés életbenmaradott békét köt. A monda befejezése utal valamelyik hős bálvánnyá ülepedésére.

A Kannisto-féle feljegyzések közül két mesemotívumos szöveg hősi epikai jellegű még. (A többiek mítoszok, történeti mondák, esetleg mesék.)

Az egyikben (WV. II. 29. sz. 220—65.), mivel nincsen vadászszerencséjük, a bátyjai meg akarják ölni semmirevaló öccsüket, aki azonban szénaszárnyakkal elrepül. Egy kunyhóban vak öreget talál, kiderül, hogy a nagybátyja. Megöl egy erdei manót, visszaszerzi tőle a nagybátyja szemeit, életvízzel megmossa, helyreteszi, a nagybátyja megint lát. A hős ezután ruhát kér és kap Numi-Tóremtől. Találkozik az Alkonyemberrel, együtt indulnak nőszerezni. A hős holló képében bejut a lányhoz, s magának szerzi meg, noha az Alkonyembernek volt szánva. Ezen össze is vesznek, majd a hős a nőt otthagyva továbbmegy. A motívumsor megismétlődik a Hajnalemberrel is, azzal a különbséggel, hogy a hős ezúttal hollón kívül tűvé is változik. Továbbmenve egy alvó nőt talál, ezt is feleségül veszi. Ide beékelődik az *álnok feleség* (mese- és hősi ének) típus egy elrontott változata: a nőt egy idegen nő a hős ellen biztatja, hogy a nőt a víz alatti városban lakó saját fiának megszerezze. Amikor a hős hősi álmát (*ólp úlem* — török eredetű kifejezés) alussza, a kardját a feje fölé akasztva, a nő levágja a kötőről a kardot, s az leesve elvágja a hős nyakát. Az Alkonyember és a Hajnalember életvizével feltámasztják. A hős majdnem teljesen elpusztítja a víz alatti várost, és visszaszerzi a feleségét, de nem áll rajta bosszút. Az Alkonyember, míg társai alusznak, és nem bírja őket felkölteni, lelő egy erdei manót. A megszöktetett lányokért sereggel jön a rokonságuk, de leverik őket. Ezután a hős elvágja alvó társai nyakát, és három feleséggel él tovább. Bálvánnyá ülepedik.

Mint láttuk, a motívumok egy része elég logikátlanul van összeillesztve; bizonyára azért mert nagyrészt az orosz vagy tatár folklórból vették át őket és szervetlenül illesztették össze. A hős tettei, a nagybátyján való segítést kivéve, nélkülöznek mindenfajta erkölcsiséget. Ennek oka talán az, hogy az Asszony-unokája trickster-történetei hatottak erre a mondára is.

A másik mesemotívumos szövegben (WV. II. 32. sz. 396—429.) egy hős lovon indul feleséget szerezni. Egy mezőn alvó hőst talál, nem öli meg, hanem ő is lefekszik aludni, felébredve a másik sem bántja. Kiderül, hogy testvérek. Mindegyre harcolnak egy sereggel. Észreveszik, hogy annak vezére füszálakból és fenyőgallyakból csinál katonákat; megölik, és így a seregét is le tudják verni. (A Két vitéz jóbarát mesetípus. AtTh 463*.) A fiatalabb hős elveszi az ellenséges vezér lányát. Az idősebb hős is nőszerezni indul. Szintén lovon. Egy alvó hőst felköltött összemérik az erejüket, majd összebarátkoznak. Alvó lányt talál, felébreszti, a nővel is összemérik az erejüket, végül feleségül veszi és hazatér vele. A monda még sehogy sem akar végetérni (az adatközlő, úgy látszik, mindenáron nyújtani akarta), a hősök még két-három ellenséget levernek. A végén az egyik hős bálvánnyá ülepedik.

Itt is, mint Afanaszij legtöbb szövegében, megfigyelhetjük, hogy a hasonló jellegű kalandok ismétlődnek, a hősök újra meg újra megküzdenek ugyanazokkal az ellenfelekkel (anélkül, hogy a szöveg ezt ábrázolni tudná); a művészi szerkezetnek híre-hamva sincs, az elbeszélő egyre újabb, de megint csak azonos jellegű, kaland elmondásába kezd. Mindez a sok idegen eredetű motívumot és ezek laza vagy logikátlan kapcsolódását is figyelembe véve, a hősi epika végső, hanyatló szakaszát jelenti. Tegyük még hozzá, hogy a hősök neveit általában nem említi, s ami még zavaróbb, gyakran az ellenségeik sincsenek megnevezve, úgyhogy a cselekmény néha alig követhető. A közelebbről meg nem nevezett ellenség elleni harc egyébként a mesére jellemző, ellentétben a hősi epika konkrétságával.

Van még egy, sajnos csak kivonatosan ránkmaradt szöveg: *A fajdkakas zsombékú láp túlsó felén született Tárjäim-Khórjäim hősi éneke* (VNGY. II. 235—241.). Versben fennmaradt része mindössze 27, harmadik személyben elmondott sorból áll, a többi próza. A hősnek két öccse van. A nagyobbiknak feleséget szerezni indul. Kivágja „a föld teremtésekor termett nagy fenyőt", noha a fenyő kéri, hogy ne bántsa. (Ez a fa a világfára emlékeztet.) Eddig ének, innen prózában folytatódik a történet. A hős három napig vágta a fenyőt. Továbbmenve megérkeznek az Égszéli-ötven-fejedelemhős városába. Szóváltás közben megöl egy embert. Megkérik a fejedelem lányát, a hős nagyobbik öccse haza is megy vele, Tárjäim-Khórjäim ottmarad a megölt ember feleségével. Az Égszéliek — nyilván bosszúból — megölik a kisebbik öccsét. A hős a lovát szánba fogja, és menekülni próbál, de megsebesítik; még hazaér — két kisfia fogadja, akik elmenetelekor még meg sem születtek —, de otthon meghal.

A téma hősi epikának meglehetősen különös. Szokatlan, hogy a hős elbukjon, más változatokban talán még bosszú is következett, de mivel csak ez az egy változatunk van, semmi bizonyosat nem mondhatunk. A hős nyilván a fa kivágásáért bűnhődött meg, ez némileg a tragikus bűnre, az ógörög mondák hőseinek tragikus elbizakodottságára, a hübriszre emlékeztet. Hasonló, bár másként megnyilvánuló, tragikus elbizakodottságra és bűnhődésre egy észak-osztják hősi énekben is van példa (*Obdorszki ének*. OH. 2—165.).

*

A jelen tanulmány nem kívánja kimeríteni a vogul hősi epikával kapcsolatos kérdéseket; inkább csak az anyag világos áttekintését és a további kutatások előkészítését szolgálja.

DEMÉNY ISTVÁN PÁL

EPICA EROICĂ A VOGULILOR

(Rezumat)

Pe baza materialului folcloric adunat de etnografii Antal Reguly, Bernát Munkácsi şi Artturi Kannisto, autorul trece în revistă temele şi motivele cîntecelor eroice din dialectele de Nord, de pe Pelim şi de pe Konda ale vogulilor (popor de limbă fino-ugrică din ramura Obi-ugriană a grupului ugric), oferind repere pentru studiul comparativ al începuturilor epicii universale.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

A ZÁRT *Í* (~ *I*)-ZÉS ERDÉLYI ELTERJEDTSÉGE

1. A köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *é* hangok helyén jelentkező *í* (*~i*)-zés a magyar nyelvjárások egyik központi problémája. A jelenséggel kapcsolatban a következő kérdések merültek fel: a) mi az *í*-zés forrása? b) milyen morfémákban jelentkezik, melyek az *í*-zés esetei? c) melyek az *í*-zés területi vonatkozásai?

A magyar nyelvjárástan ma e kérdésekre többé-kevésbé kielégítő választ tud adni. Tisztázódott például, hogy az *í*-zés többféle forrásból származhat: a korábbi *ë—é* különbségnek egy fokkal zártabb, *é—í* formában való fenntartásából, a diftongusoknak zártabbá, *i*-vé fejlődéséből, a megőrzött *i*, valamint az *ë*-ből zártabbá vált *i* megnyúlásából, származhat továbbá belső és nyelvjárásközi analógia alapján is (l. Laziczius, MNyj. 30; Horger, MNyj. 54; Losonczi, NyT. II. 7; Pais: NyK. LII, 282; Bárczi, RMNyj. 14; TA. 157; Sulán: MNyj. I. 28; Deme, NyatlFunk. 200). A források tisztázása mellett az *í*-zés a történeti nyelvjáráskutatás irodalmában is fontos helyet kapott (Bárczi, RMNyj. 27; Deme, NyatlFunk. 202; Benkő, MNyjtört. 89; és különösen Papp László, *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika.* Bp., 1963).

Az *í*-zés eseteit az egész magyar nyelvjárásterületre vonatkozóan, a megjelent nyelvjárási közlések alapján, Fűr István dolgozta fel (l. *Az í-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban.* Szeged, 1930.), s jelzi a különbséget az egyes nyelvjárások *í*-zésének mértéke között, mint mondja; „... igen-igen kevés lehet azon községek száma, amelyeknek *í*-zése teljesen egyforma mértékű ... Ezért az *i*-zésre vonatkozó jelenségeket nem lehet egységes, minden *i*-ző területre egyformán érvényes szabályba foglalni." E szerint az *í*-zés mértékét nyelvjárási egységek alapján kellene megállapítani, s összevetésükből kell a különbségeket megvonni. A szalontai *í*-zésnek teljes igényű rendszeres leírására éppen Arany János vállalkozott (l. tőle: *Az é-t i-re váltó tájszólásról.* ÖM. X, 313—24), azóta többen is egy-egy nyelvjárás *i*-ző elemeit a teljesség igénye nélkül sorakoztatják fel (lásd pl. Márton Gyula: MNny. I, 118), míg végre Szabó István összeállítja a békési népnyelv *i*-ző eseteinek teljes példatárát (MNny. III, 275). Ezzel válik lehetővé, hogy az egyes nyelvjárási egységek *i*-ző eseteit vizsgálva, az összevetésből, az egyezések mellett, az eltérések, a különbségek is kiderüljenek. Szathmári István a kisújszállási, a békési és a hosszúpályi nyelvjárás *i*-zését hasonlítja össze (MNny. VI, 127), majd bemutatja magát a kisújszállási *i*-zést is (Pais-Eml. 472). Csák László a bélfenyéri *i*-zést vizsgálva (NyIrK. IX, 271) adatait Fűr adattárával veti egybe, s ennek alapján ítéli meg Bélfenyér *i*-zésének mértékét, módszertanilag alighanem helytelenül, hiszen Fűr adattára nem egy bizonyos nyelvjárási egység *i*-zését tükrözi; adatait Fűr a megjelent közlések alapján többféle nyelvjárástípusból meríti. Módszertani szempontból a kérdést legalaposabban Sulán Béla vizsgálja (MNyj. I, 3). Az újabb közlések általában Sulán és Deme (NyjKérd.)

módszertani elveit követik (l. Bolla Kálmán: Nyr. LXXX, 83; Márton Gyula: MNyj. X, 63; Péntek János: NyIrK. X, 61).

Ami az *i*-zés nyelvföldrajzi vonatkozásait illeti, már régóta két, egy keleti és egy nyugati gócot szokás elkülöníteni (Fűr i. m.; Horger, MNyj. 56; Laziczius, MNyj. 28), de pontosabb elhatárolást csakis a nyelvföldrajzi gyűjtésektől várhattunk. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatai alapján az *i*-zés elterjedtségéről jó áttekintést nyújt Imre Samu monográfiája (MMNyjR. 112), bár egy minden helységre kiterjedő gyűjtés ezt a képet valószínűleg pontosítja majd. Imre megállapítja, hogy az *i*-zésnek ma — két keleti és egy nyugati nyelvjárásterületen — három góca van. Az egyik keleti góc — Hajdú-Bihar, Szolnok és Békés megye — *i*-zése összefügg a romániai magyar nyelvjárások *i*-zésével. Erről Imre, a MNyjA. ritka erdélyi ponthálózata következtében csupáncsak annyit mond, hogy számottevő az *i*-zés Erdélynek több északi pontján (Szilágybagos, Domokos, Magyarvalkó, Zselyk). Térképén (i. m. 190) ezek a települések 31—43 *i*-ző adattal szerepelnek, szemben az *i*-zés békési-bihari gócában feltűntetett 54—64 adattal. A különbség abból adódik, hogy Imre — fonológiai szempontból helyesen — különválasztja a köznyelvi *é:* nyelvjárási hosszú *i*, illetőleg rövid *i* megfeleléseket, s emiatt a romániai magyar nyelvjárásokbeli „*i*-ző adatok" egy része az erőteljes rövid tendencia következtében a köznyelvi *é:* nyelvjárási *i* megfelelések között található (vö. Imre i. m. 184.) Persze meggondolkoztató, hogy az *i* és *i* e területen vajon nem ugyanazon fonéma alá tartozó fonetikai variáns csupán? A mezőségi nyelvjárásban a hosszúság—rövidség megszűnőben lévő, a felső nyelvállású magánhangzók körében éppenséggel megszűnt disztinktív fonológiai jegy, ami abban nyilvánul meg, hogy a hosszú *i* meg a rövid *i* olykor fakultatív változat, vagy a hosszúság a hangsúlyos, a rövidség a hangsúlytalan helyzethez köthető fonetikai variáns (l. tőlem: NyIrK. XXV, 39).

2. Mikor tehát a továbbiakban a „Romániai magyar nyelvjárások atlasza" kéziratos anyaga alapján az *i*-zés erdélyi elterjedtségét kívánom bemutatni, izoglosszáit több-kevesebb pontossággal meghúzni, a köznyelvi *é*-vel szemben jelentkező *i*-ző és *i*-ző változatokat szétválasztva ugyan, de együtt vizsgálom. A kettő összekapcsolását szükségesnek tartja Deme is: „Az adatok besorolásakor természetesen ide kell vonnunk azokat az eseteket is, amelyek ma rövidek ugyan, de történeti fejlődésük során feltehetően átmentek a zárt *i*-zés fokán is" és „... kétségtelen az, hogy a zárt *i*-zés továbbfejleményei éppúgy beletartoznak a jelenségnek más területekkel szembeállított összképébe, mint azok az esetek, amelyek megmaradtak a fejlődésnek e fokán" (NyatlFunk. 201). Ugyanígy vélekedik Teiszler Pál, mikor megállapítja, hogy „az *i*-zés csak az *i*-zéssel együtt érthető meg egészében", hiszen mindkettő ugyanazon *é* fonémával szembeni szaporulat (Nagykároly mghRendsz. 56).

Kétségkívül, a nyelvatlaszgyűjtések *i*-ző anyagából a nyelvföldrajzi vonatkozásokon túl, bizonyos általánosabb következtetések is levonhatók, annak ellenére, hogy ezek az *i*-ző morfémák az *i*-zhető anyagnak csak egy részét, bár tekintélyes részét mutatják be. Kutatópontonként a kiválasztott anyagon belüli eltérések így is utalnak az *i*-zés mértékére, az *i*-nek *é*-vel való fakultatív ingadozására, az *i*, *i̯*, *i̯*, *i̯*, *i*, *i̯* realizációk ará-

nyaira, kötött vagy kötetlen voltára stb. A RMNyjÁ-nak egy-egy „erősen *i*-ző" faluból gyűjtött anyagában az *i*-ző adatok száma 125—150 körül mozog, az eltérések olykor csupán szóföldrajzi vonatkozásúak *(kéreget: koldul, cseléd : szolga)*. Ebből az anyagból a vizsgálódás tárgyaként 110 olyan leggyakrabban használt *i*-zhető szót, esetet választottam ki, amelyek eléggé jól szemléltetik az illető településen az *i*-zés helyzetét a tőmorfémák első és nem első szótagjaiban, toldalékok előtt és toldalékokban. A nyelvföldrajzi határok megvonásában — mivel atlaszunk kutatópont-hálózata nem abszolút sűrűségű — természetesen építettem az eddig megjelent közlésekre is.

3. A romániai magyar nyelvjárásokban a zárt *i (~ i)*-zés góca Arad megye északi része, az egész Bihar megye és Szatmár megye déli része, lényegében a Fehér-Körös és a Kraszna közötti terület. E két szélső határ közötti minden, magyarok is lakta település nyelvjárásában erős fokú zárt *i (~ i)*-zés hallható. Bizonyítják ezt a RMNyjA-nak e területet átfogó tíz kutatópontjáról gyűjtött adatok is. Délről észak felé haladva az első ilyen kutatópont Ágya. Az adatok között 98 *i*, 1 *į*, 7 *i̇*, 8 *i* realizációt, ezen belül 15 adatban *i ~ é* ingadozó ejtést találunk, s mindössze 10 esetben jegyeztem le a morfémáknak csupán *é*-ző változatát. Ágyától északabbra, a Fekete-Körös völgyében az atlasz kutatópontja Bélfenyér. E falu *i*-zését már bemutatta Csák László (i. m.). Gyűjtésünkben az *i*-zés — Csák leírásával szemben — variánsokat és némi ingadozást is mutat: 92 *i*, 10 *į*, 4 *i̇*, 13 *i*, az *i ~ é* ingadozások száma 5, a csupán *é*-ző változaté 1. Ugyanilyen erős az *i*-zés Nagyszalontán. Nyelvjárásnak *i*-zésével már Arany János foglalkozott (i. m.). Gyűjtésünk ma is az *i*-zés csaknem változatlan erősségét mutatja: 89 *i*, 1 *i̇*, 16 *i*, az *i ~ é* ingadozások száma 3, a csupán *é*-ző adatoké 4. A fakultatív *í ~ é* váltakozás némi erősödésével csaknem ugyanez a helyzet Biharsályin (77 *i*, 2 *į*, 5 *i̇*, 1 *i̯*, 13 *i*; ezen belül az *i ~ é* váltakozások száma már 30, csupán *é*-ző adat: 9), a Sebes-Körös völgyi Pósalakán (77 *i*, 6 *į*, 3 *i̇*, 16 *i*; *i ~ é* 5, csak *é*-ző adat: 9), a Nagyváradtól északra fekvő Siteren (92 *i*, 3 *į*, 2 *i̇*, 11 *i*; 7 *i ~ é*, csak 1 *é)*, a még északabbra eső Tótiban (84 *i*, 13 *į*, 2 *i̇*, 1 *i̯*, 7 *i*, 15 *i ~ é*, 4 *é)* és Érköbölkúton (81 *i*, 1 *į*, 5 *i̇*, 16 *i*, 2 *i ~ é*, 3 *é)*. Észak felé haladva, Nagykároly környékén az *i ~ é* váltakozás meg az *é*-zés egyre inkább erősödik, így Érkörtvélyesen (68 *i*, 8 *į*, 3 *i̇*, 12 *i ~ é*, 17 *é)*, Gencsen (76 *i*, 1 *į*, 7 *i̇*, 17 *i*, 21 *i ~ é*, 6 *é)* és főleg Mezőfényen (56 *i*, 3 *į*, 3 *i̇*, 11 *i*, 35 *i ~ é*, 23 *é)*. Az adatokból kiolvasható, hogy délről észak felé haladva az *i*-zés bomlása egyre erőteljesebb, Nagykároly környékén már a példák *i*-je helyén bármikor megjelenhet az *é* is.

A Nagykároly környéki *i*-zést Teiszler Pál kiváló hangtani monográfiája mutatja be, s húzza meg az *i*-zésnek a szamosháti nyelvjárással érintkező, több beékelődéssel a Kraszna mentén követhető határát (l. tőle: *A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere*. 55—72). Teiszler e területen az *i*-zés három erősségi fokát jelzi: az ún.

teljes fokú *i*-zést képviseli Kaplony, Mezőfény, Csomaköz, Szaniszló nyelvjárása, egy átmeneti típust Nagykároly, Csanálos, Kálmánd, részben Mezőterem, Petri és Kisdengeleg nyelvjárása, és harmadik, szórványosan *i*-ző típust pedig már a Krasznán túli falvaknak a nyelvjárása, azoké a falvaké amelyek a két *é* fonémát ismerő, nem *i*-ző szamosháti falvakkal vannak csaknem teljesen körülzárva (Erdőd, Szakasz, Krasznabéltek, Madarász, Krasznaterebes, részben Királydaróc, Nagymajtény és Gilvács). A Szamoshát felé eső falvak gyengébb fokú *i*-zése a nyelvjárási interferencia következménye lehet. Nyilvánvalóan településtörténeti okai is lehetnek, hogy az *é*-ző szamosháti falvak között is felbukkan *i*-ző település, amilyen pl. Szatmárhegy.

A bihari, erősen *i*-ző góc déli határát sajnos már nem tudjuk ilyen pontosan megvonni. A romániai magyar nyelvjárások közül éppen ez az a terület, melynek nagy részéről máig sincs minden, magyarok is lakta helységére kiterjedő nyelvjárási anyaggyűjtésünk. Annyi azonban bizonyos, hogy a Fehér-Körös völgyében, Kisjenő környékén még *i*-ző településeket találunk, mint amilyen az említett Ágya is, de a Fehér-Köröstől délre a tiszai nyelvjárástípust felváltja az alföldi *ö*-ző és *é*-ző nyelvjárás. Gyűjtésemben Kisiratos és a tőle keletre, azonos szélességi fokon fekvő telepes falu: Dezsőháza már ezt az *ö*-ző és *é*-ző nyelvjárástípust beszéli. Néhány, morfémához kötött *i*-ző alakot találunk ugyan ebben az *ö*-ző és *é*-ző nyelvjárástípusban is, de a nyelvjárás mégsem *i*-ző (vö. Imre, MMNyjR. 343). Szórványos *i*-ző alakokat magam is jegyeztem a már említett Dezsőházán *(kik, kinyös, kive ~ kéve, kisirtet, kökin, nigy ~ négy, pintëk ~ pintök)* és Kisiratoson *(dícsiri, kinyös, kisirëm, kisünk ~ késünk, kisz, pinz ~ pénz, pintök)*.

4. A Maros vonalától délre Bánság magyar nyelvjárásaira vonatkozóan Vöő István hangtani monográfiájához kell fordulnunk (l. *A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere*. Buk., 1975.). A 68 falura kiterjedő nyelvföldrajzi gyűjtés alapján készült hangtani leírás kellőképpen tisztázza, hogy e területen található telepes lakosság milyen falvakban, milyen mértékben *i*-ző. Vöő 13 *ë*-ző kutatóponton gyenge fokú vagy talán szórványos *i*-zést talál, adatokkal a típust képviselő Fibis nyelvjárását szemlélteti. Ennél valamivel erőteljesebb az *i*-zés 3, palócos nyelvjárástípust beszélő községben: Németszentpéter, Kisszentpéter és Lázárvölgye magyarsága egy részének nyelvjárására ugyanis egyfatja *ë*-ző, *ö*-ző, *i*-ző keverék-hangrendszer jellemző. A Bánság magyar lakta falvai közül ma teljes fokú, „kimondottan *i*-ző" nyelvjárást 3 telepes községben: Végváron, Újszentesen és Igazfalván talál (l. tőle: i. m. 87). A RMNyjA. kutatópontjaként a Vöőtől vázolt több-kevesebb intenzitással *i*-ző falvak körében csak Végvár szerepel. A település *i*-zése valóban erős fokú, adataimban: 93 *i*, 5 *į*, 7 *i*, 16 *i ~ é*, 4 *é* található.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a bánsági *i*-zés nem e területhez köthető eredeti nyelvjárási jelenség, hanem *i*-ző területekről való telepítések következménye.

5. A Fehér-Körös és a Kraszna közötti bihari *i*-zés gócától kiindulva a jelenség tovaterjed kelet felé, vagyis a keletebbre eső nyelvjárásokban is fellelhető. Területileg közvetlenül összefügg a Fekete-Körös völgyi magyarság mezőségi típusú nyelvjárásá-

nak *i*-zésével. E terület *i*-zése eddig sem volt ismeretlen. Remetén, Jánosfalván, Tárkányban és Gyantán végzett nyelvföldrajzi gyűjtőmunkája alapján Márton Gyula mutatja be a jelenséget (l. tőle: *Az i-zés állapota a Fekete-Körös völgyében.* MNyj. X, 63). Következtetéseit az egész nyelvjárási alakulatra, azaz Vársfenes, Nyégerfalva, Sonkolyos, Belényesújlak, Kisháza nyelvjárására is érvényesnek tekinti. Megállapítja, hogy erőteljes az *i*-zés Tárkányban és Jánosfalván, ennél valamivel gyengébb Remetén és eléggé szórványos Gyantán. A MNyjA. anyaggyűjtése alapján Imre Samu Tárkányt 16—30 adattal a közepes erősségű *i*-ző települések közé sorolja, adatai között ugyanis nem szerepelteti a rövid *i*-vel ejtett alakokat (vö. MMNyjR. 120), márpedig e nyelvjárásban igen erős a rövid tendencia. Tükrözi ezt a RMNyjA. köröstárkányi adatanyaga is, amelyben 57 *i*, 9 *į*, 3 *i̯*, 1 *į̯*, 38 *i*, 2 *į*, 4 *i* ~ *é*, 7 *é* található. Együttesen a tárkányi zárt *i* ~ *i*-zés épp olyan erőteljes, mint akár a bihari, a különbség a rövid tendencia eredményeként, főleg a hangsúlytalan helyzetben gyakori *i* hangok növekvő számában mutatkozik.

6. A bihari—érmelléki *i*-zés közvetlen területi összefüggésben van a Szilágyság *i*-ző nyelvjárásával is. Mint ismeretes, Szilágyság területén két magyar nyelvjárástípus osztozik: az *i*-ző tiszai nyelvjárástípus, és a két *é* fonémát megkülönböztető északkeleti nyelvjárástípus (l. Márton Gyula, *Mutatvány a „Szilágysági tájnyelvi atlasz"-ból.* NyIrK. XX, 3). A Szilágyság területén a két nyelvjárástípus határvonala tulajdonképp egybeesik az *i*-zés és az *'é*-zés határvonalával. A kettő éles izoglosszában elkülöníthető. Az *i*-zés délre, délkeletre a Kraszna vonalát követi Sarmaságig, onnan pedig a Zilah patakét, s e folyóktól nyugatra, délnyugatra minden, magyarok is lakta településen *i*-ző nyelvjárás hallható. Kivételt mindössze a Zilah várostól mintegy 5—6 km-re Szilágypanit képez, mely a Zilah pataktól nyugatra fekszik ugyan, de nyelvjárása mégsem *i*-ző. Az *i*-zés Zilah városától északra fordul és a Szilágy-patak folyását követi, vagyis a Szilágy-pataktól keletre, a Szilágy-patak és a Szamos között ismét *i*-ző falvakat találunk: Szilágycseh, Völcsök, Benedekfalva, Bősháza, Cikó, Ardó, Sülelmed, Monó (l. még Márton: MNyj. XXI, 16). Az $é_1$ és $é_2$ fonémát megkülönböztető északkeleti nyelvjárástípus a Zilah- és a Szilágy-patak között mintegy nagy ék feszíti szét az *i*-ző nyelvjárást; legdélibb pontja Görcsöny.

A Szilágyság *i*-ző részében a RMNyjA-nak öt kutatópontja van; az anyaggyűjtés bennük az *i*-zésnek és változatainak alábbi arányát mutatja: Kárásztelek: 74 *i*, 4 *į*, 6 *i̯*, 15 *i*, 13 *i* ~ *é*, 10 *é*; Ipp: 71 *i*, 5 *į*, 7 *i̯*, 14 *i*, 16 *i* ~ *é*, 8 *é*; Szilágyperecsen: 69 *i*, 7 *į*, 4 *i̯*, 10 *i*, 13 *i* ~ *é*, 7 *é*; Petenye: 81 *i*, 3 *į*, 2 *i̯*, 11 *i*, 3 *i* ~ *é*, 6 *é*; Völcsök: 83 *i*, 5 *į*, 14 *i̯*, 1 *i*, 7 *i* ~ *é*, 5 *é*. Az adatokból kitűnik, hogy a szilágysági *i*-zés csaknem olyan erőteljes, mint a bihari, csupán a rövid *i*-s adatok száma növekszik kissé.

7. Nem mondható el ugyanez a Szilágy-patak torkolatától északra, Kővár és Nagybánya környékén fekvő falvakra, a teljes román környezetben szigetként élő szórványmagyarság nyelvjárására. Az itt található *i* (~*i*)-zés természetesen nem független a Szilágycseh környéki *i*-zéstől, ennek mind nyelvföldrajzi, mind a hangrendszer szempontjából szét-

töredezett nyúlványa, illetőleg maradványa. A RMNyjA-nak Kővár vidékén az egyetlen kutatópontja Sárosmagyarberkesz. Az innen gyűjtött szemléltető anyagban 46 *i*, 10 *į*, 6 *i̯*, 22 *i*, 20 *i* ~ *é* és 22 csak *é*-vel ejtett adat található. Hasonló a helyzet a Nagybánya környéki Koltón (41 *i*, 8 *į*, 9 *i̯*, 23 *i*, 16 *i* ~ *é*, 21 *é*), de még nagyobb az eltolódás az *é*-zés javára Misztótfaluban (19 *i*, 8 *į*, 6 *i*, 1 *i̯*, 8 *i*, 2 *į*, 3 *i* ~ *é*, 56 *é*). Még északabbra, a máramarosi nyelvjárásszigeteken az *i* (~*i*)-zésnek már csak nyomai észlelhetők. A RMNyjA. máramarosi kutatópontján, Rónaszéken, hosszú *i*-ző adatot egyáltalán nem, csupán 12 *i* és 6 *i*-ző adatot jegyeztem fel, s ezzel szemben az *ë* ~ *e̯* ~ *é*-ző adatok száma 92.

Visszakanyarodva a Lápos menti Domokosra, e nyelvjárásszigetet mezőségi típusú nyelvjárásában már erőteljes az *i* (~*i*)-zés (54 *i*, 1 *į*, 5 *i̯*, 26 *i*, 12 *i* ~ *é*, 8 *é*). A rövid tendencia következtében igen számottevő a rövid *i*-ző alakok aránya (hasonlóan Imre: MMNyjR. 144, 185).

8. A bihari *i*-zés a Sebes-Körös mentén, Telegd—Rév vonalán keletre nyomulva összefüggésben van a kalotaszegi nyelvjárás *i*-zésével. A kalotaszegi nyelvjárás egyike a legjobban feldolgozott nyelvjárásoknak (l. Péntek János, *A kalotaszegi nyelvjárás kutatásának története*. NyIrK. XV, 519). A lakosság *i*-zéséről eddig több résztanulmány és egy nyelvföldrajzilag is átfogó leírás jelent meg. Szabó T. Attila a bábonyi népnyelv *i*-zését mutatja be (ErdMúz. XLVIII, 343), Péntek János a körösfői *i*-zés állapotát és nemzedékek szerinti megbomlását vizsgálja (NyIrK. X, 61). Megállapítja, hogy a kalotaszegi nyelvjárás zárt *i*-zésének felbomlása nyelvföldrajzi szempontból Hunyad—Körösfő—Kalotaszentkirály környékén a legerősebb. Kalotaszeg egészére kiterjedő *i*-zéssel Lakó Elemér foglalkozik hangtani monográfiájában (l. tőle: *A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó-rendszere*. 101, 104). Felhívja a figyelmet, hogy a zárt *i*-zés általános intenzitásától nagyfokú eltérést mutat Jegenye, Egeres, Mákófalva és Váralmás, illetőleg Középlak lakosságának „nemesi származású" része (l. még Lakó: NyIrK. XV, 337). Lényegében az egész Kalotaszeg „*i*-ző terület". Különbségeket mind az *i*-zés bihari gócához viszonyítva, mind a belső tagolódás vonatkozásában a RMNyjA. is felmutat: Magyarbikal: 57 *i*, 10 *į*, 3 *i̯*, 12 *i*, 2 *i̯*, 12 *i* ~ *é*, 8 *é*; Szentkirály-Zentelke: 70 *i*, 3 *į*, 4 *i̯*, 1 *i̯*, 7 *i*, 6 *i* ~ *é*, 9 *é*; Gyerőmonostor: 75 *i*, 3 *i̯*, 18 *i*, 5 *i* ~ *é*, 8 *é*; Nagykapus: 71 *i*, 4 *į*, 5 *i̯*, 13 *i*, 9 *i* ~ *é*, 11 *é*; Méra: 49 *i*, 5 *į*, 9 *i̯*, 18 *i*, 11 *i* ~ *é*, 15 *é*; Györgyfalva: 43 *i*, 2 *i*, 17 *i*, 1 *i*, 7 *i* ~ *é*, 44 *é*. Az adatokat elemezve feltűnő — a bihari *i*-zéssel ellentétben — a nyíltabb és rövidebb, vagy egészen rövid változatok sokasága. A kalotaszegi Magyarvalkó Imre Samu térképén is 34—43 *i*-ző adattal szerepel a bihari góc 54—64 adatával szemben, éppen a rövid tendencia bizonyos fokú érvényesülése miatt, bár ez lényegesen kisebb mérvű, mint a mezőségi nyelvjárásban. A RMNyjA. kutatópontjait tekintve az adatokból az is kitűnik, hogy sokkal erőteljesebb az *i*-zés Magyarbikalon, Szentkirály-Zentelkén, Gyerőmonostoron, vagyis Kalotaszeg alszegi és felszegi falvaiban, mint a terület szélén elhelyezkedő Középlakon, a

Mezőséghez közelebb eső, átmeneti jellegű Nagykapuson, de főleg Mérán vagy éppen a Kolozsvárral szomszédos Györgyfalván. Ez utóbbiak esetében rohamosan növekszik mind a rövid *i*-ző, mind az *é*-ző adatok száma.

9. Már a „Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből" kimutatta (ErdMúz. XLIX, 423), hogy a kalotaszegi *i*-zés területileg tovaterjed keletre, folytonos a mezőségi nyelvjárásban. A IV. (ék), a VI. (eplény) és a XVI. (véső) térképlapon *i (~i)*-ző adatokat találunk a már mezőségi Kajántón, Bodonkúton, Kisesküllőn, Csomafáján Kidében, Visában, Bonchidán, Széken. De már ez a néhány térképlap is mutatja, hogy míg Kalotaszegen az *i*-ző adatok összefüggő egységben tűnnek elénk, a mezőségi részeken, ugyanazon helységben, de falvanként is, szeszélyesen váltakozik az *i* és *i* az *é*-vel. Ugyanezt a szeszélyességet mutatják a RMNyjA-nak mezőségi adatai, pontosabban a Mezőség (a mezőségi nyelvjárás) többé-kevésbé *i (~i)*-ző északi részén viszonylag sűrűn felvett, 19 kutatópontjának adatai. Mindenekelőtt feladatunk el határolni a mezőségi nyelvjárásterület több-kevesebb gyakorisággal *i (~i)*-ző északi részét a nem *i (~i)*-ző déli részétől. E határvonal kelet—nyugati irányban halad: Magyarléta—Komjátszeg—Tordatúr—Nagycsány—Mezőméhes—Szabéd—Mezőcsávás vonalon a Maroson át Sáromberkéig húzódik. Sem az itt említett falvak lakossága, sem e vonaltól délre eső Aranyosszék meg a Maros—Küküllők vidékének magyarsága nem *i*-ző. Természetszerűleg ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy e falvak nyelvjárásában nem bukkan fel néhány *i (~i)*-ző adat. (Érdemes az eddig is számbavett 110 *i*-zhető esetből ideiktatnom a csupán *i (~i)*-ző adatokat néhány faluból: Torockó: *pinz, fűrisz, emiszt, marik, vendig, pintek, fösviny, göriny;* Tordatúr: *csip, csipel, dicsiri, fösviny;* Aranyosegebegy: *csip, csipèl, dicsiri, kikisirem;* Harasztos: *csip, csipel, ëfilikor, dicsiri, kikisirem, kisirtet, fösviny;* Miriszló: *csip, csipel, kikisirem, epliny, fösviny, göriny, kökiny, söriny, gácsir, penisz;* Marosbogát: *csip, csipèl, dicsiri, festik, kikisirem, kisirtet, leginy;* Mezőbodon: *csip, csipèl, dicsiri, kikisirem, kisirtet, fösviny, vizmirtek;* Szabéd: *csip, dicsiri, kikisirem, leginy;* Mazőpanit: *csip, csipèl, kik, nigy, szijjèl, vikany, dicsiri, kikisirem;* stb.).

A mezőségi nyelvjárásterület északi részén, vagyis az említett határvonaltól északra az *i (~ i)*-zés intenzitásának 3—4 fokozata is elkülöníthető. Legerősebben *i (~ i)*-zők a viszonylagosan szilárd etnikai egységben élő falvak, mint Szék, Magyardécse, Ördöngösfüzes, Feketelak, Tacs, Zselyk, Szásznyíres, ahol az *i (~ i)*-zés ellenpéldái, az *é*-ző adatok száma nem haladja meg a 20-at, bár az *i* és *i* hangok aránya esetenként másmást mutat: Szék: 71 *i*, 5 *i*, 4 *i*, 10 *i*, 1 *i*, 7 *i ~ é*, 11 *é;* Magyardécse: 70 *i*, 8 *i*, 7 *i*, 16 *i*, 1 *i*, 4 *i ~ é*, 6 *é;* Ördöngösfüzes: 63 *i*, 6 *i*, 3 *i*, 1 *i*, 17 *i*, 5 *i ~ é*, 11 *é;* Feketelak: 29 *i*, 3 *i*, 16 *i*, 4 *i*, 18 *i*, 1 *i*, 13 *i ~ é*, 20 *é;* Tacs: 67 *i*, 5 *i*, 6 *i*, 10 *i*, 1 *i*, 6 *i ~ é*, 13 *é;* Zselyk: 57 *i*, 9 *i*, 9 *i*, 2 *i*, 22 *i*, 9 *i ~ é*, 19 *é;* Szásznyíres: 17 *i*, 17 *i*, 2 *i*, 46 *i*, 3 *i*, 6 *i ~ é*, 16 *é*. Rész-

ben e csoportba tartozik Marossárpatak is: 33 *í*, 14 *i̯*, 12 *ì*, 3 *ì̯*, 12 *i*, 6 *í* ∾ *é*, 25 *é*. E falu *í* (∾ *i*)-zésének erőssége el is üt a környező Felső-Maros menti falvak sokkal csekélyebb *í* (∾ *i*)-zésétől.

Kevésbé erős az *í* (∾ *i*)-zés a mezőségi falvak egy másik csoportjában. Idetartozik Mezőveresegyháza, Mezőkeszű, Tancs, Mezőköbölkút és részben Magyaró is. E települések *í* (∾ *i*)-zése csökkenő tendenciát mutat, az *í* ∾ *i*-vel szemben az *é*-ző szavak száma már 36-tól 69-ig emelkedik. (Mezőveresegyháza: 3 *í*, 13 *ì*, 44 *i*, 8 *i̯*, 11 *í* ∾ *é*, 36 *é*; Mezőkeszű: 21 *í*, 8 *i̯*, 6 *ì*, 1 *ì̯*, 27 *i*, 5 *i̯*, 6 *í* ∾ *é*, 47 *é*; Tancs: 30 *í*, 1 *i̯*, 5 *ì*, 14 *i*, 8 *í* ∾ *é*, 52 *é*; Mezőköbölkút: 27 *í*, 4 *i̯*, 6 *ì*, 1 *ì̯*, 11 *i̯*, 6 *í* ∾ *é*, 64 *é*; Magyaró: 20 *í*, 1 *i̯*, 3 *ì*, 11 *i*, 3 *i̯*, 6 *í* ∾ *é*, 69 *é*).

A harmadik csoportba, a nagyon gyengén í-ző falvak csoportjába az említett határvonal közelében fekvő Magyarszovát sorolható (1 *í*, 1 *i̯*, 2 *ì*, 24 *i*, 3 *i̯*, 5 *í* ∾ *é*, 72 *é*), s méginkább e csoportba tartozik a terület északi szélében, román lakosságtól körülzárt szórvány magyarság nyelvjárása, azok a falvak, mint amilyen Sófalva (1 *í*, 11 *i*, 1 *i̯*, 1 *í* ∾ *é*, 98 *é*), Felsőtők (10 *i*, 5 *i̯*, 95 *é*), Kérő (1 *í*, 3 *i̯*, 5 *i*, 5 *i̯*, 96 *é*), Baca (1 *ì̯*, 18 *i*, 3 *i̯*, 88 *é*), sőt adataim szerint a borsavölgyi Kide is (12 *í*, 3 *i̯*, 4 *ì*, 2 *ì̯*, 4 *i*, 1 *i*, 10 *í* ∾ *é*, 72 *é*), bár Márton Gyula alaktani monográfiájában (vö. NyelvÉrt. 32. sz.) az adatok mintha a fentinél erőteljesebb *í*-zést mutatnának.

A mezőségi *í* (∾ *i*)-zés keleti határa a Maros vonalával zárul. Kissé keletebbre a mezőségit felváltja a székely nyelvjárástípus. De mégsem egészen meglepő, hogy a mezőségi nyelvjárás északi, *í* (∾ *i*)-ző részével azonos szélességi fokon található Gyergyóban, a gyergyói székely nyelvjárásban van — a többi székely nyelvjárási egységekhez viszonyítva — a legtöbb *í*-ző adat (l. Márton Gyula, *Adatok a zárt í-zés állapotához Csík és Gyergyó nyelvjárásában*. MNyj. XV, 41).

Az erdélyi magyar nyelvjárások között még találunk *í* (∾ *i*)-ző szigeteket. Ilyen a nem *í*-ző Halmágy és Nagymoha között fekvő *í*-ző és *ö*-ző Kóbor (l. még tőlem: MNy. XXVIII, 105). A település *í* (∾ *i*)-zése eléggé erőteljes, adataim között 73 *í*, 2 *i̯*, 5 *i*, 8 *í* ∾ *é*, 16 *é* található. Egy másik *í* ∾ (∾ *i*)-ző nyelvjárássziget Lozsád (13 *í*, 1 *i̯*, 18 *ì*, 2 *ì̯*, 28 *i*, 3 *i̯*, 4 *í* ∾ *é*, 49 *é*). Nyelvjárása tehát fele-fele arányban még ma is *í* (∾ *i*)-zik.

Adatok:

Bihar—Érmellék: Ágya: *bíka, bíke, bíres, csíplő*^{ü}, *csípèl, díl, ídes, íg, ífél, ík, ílesztő̤ṳ̈, ípít, írik, ítel, fíl, fínyes, fírhe (mén), físzęk, kík, kíminy, kínyęs, kíreg, kíreget, kírjé*^{i}*k, kírő̤ṳ̈dik, kísik, kísz, kíve, kötő̤ṳ̈fík, lík, lílegzik, líp, mínes, míz, nígy, níma, nímet, níz, pínz* ∾ *píz, rípa, ríszeg, szígyelli, szína, szíjjel, szíp, tíged, tíszta, víka, víkon, vír, vís; ágyík* ∾ *lágyík, árnyík, beszíl, cselíd, dícsíri, ebíd, egíssígęs, emíszt, eplín, fazík, fehír, felesíg, festík, fösvíny, fűrísz, gácsír, gombajíg, húsvít, játík, kastí, kenyír, kikísírem, kísírtet, penísz, rostí, setít* ∾ *sötít, szegíny, szomszíd, temetís, tesvír, tő̤ṳ̈tís, vendíg, vetís, fájír, házír, estítül, körömfeketíje, sütöttítek; — szi̯ną; — ìg, ìccaka, ìppen, mìhecske, legìny, serìny* 'sö-

rény', *szegìny; — pintęk, vőűfiny ~ vőűfi, geriny, kökiny, törvin, fejit, szőrit, kezibe;* — **de:** *béike, éides, ég, éik, éinek, éipit, fé'rj, kéiminy, léilek, méiz, pëinz, réisz, széit, szé'na, téiszta, véis, vizmértik; acé'lvas, borbé', deré'k, dë'csë'ri, kiké'sé'rem, keméinymag, maré'k, rosté', fájé', főűdér, őűriszté'tëk.*

Bélfenyér: *bika, bike, bires, csíplőű, csípèl, díl, ig, ifél, ik, ilesztőű, inek, ipit, ìtèl, fil, finyes, firhez, fiszęk, kik, kiminy, kinyes, kinyeszteti, kireg, kireget, kirjik, kirőűddzik ~ kirödűdik, kisik, kisz, kive, kötőűfik, lilegzèl, lilek, lip, mi, mines, miz, nigy, nima, nimet, niz, pintęk, piz ~ pinz, ripa, risz, riszeg, rit, szigyelli, szijjèl, szina, szip, tiged, tiszta, vika, vikon, vir, vis ~ vűs, vizmirtik; acil, árnyik, beszil, cselid, derik, dicsiri, ebid, egissiges, emiszt, fazik, fehir, felesig, festik, fösviny, gáncsir, gombajig, húsvit, játik, kenyir, kisirtet, marik, penisz, rostij, sötit, szeginy, szomszid, temetis, testvir, tőűtis, vendig, vetis, fájir, házir, körömfeketije, őűrisztitęk, sütöttitęk;* — *ides, irik, lip, szijèl, szip, vika; ágyik, fűrisz, kikisirem, vendig;* — *lik, mines, seriny* 'sörény', *törviny;* — *iccaka, ippen, pintęk, vőűfi; bòrbi, egissiges, epliny, kökiny, kemimmag, leginy, kezibe, fejit;* — **de:** *<éig>, féil, férj, kéiminy, téiszta; kasté'j.*

Nagyszalonta: *bika, bikessig, birës, csipël, díl, idës, ig, ifé'l, ik, ilesztöű, ipit, irik, itel, fil, finyës, firj, firhë (mënygyën), fiszëk, kik, kinyës, kinyëszteti, kirëg, kirjéik, kirőűddzik, kisik, kisz, kive, kötöűfik, lik, lilëgzik, lilëk, lip, mi, miz, nigy, nima, nimët, niz, piz, ripa, risz, riszëg, rit, szit, szina, szip, tigëdët, tiszta, vika, vikony, vir, vis, vizmirtik; acil, ágyik, árnyik, beszil, cselid, dërik, dicsiri, egissigës, emiszt, fazik, fehir, felesig, festik, gácsir, gombajig, húsvit, játik, kënyir, kikisirëm, kisirtet, marik, penisz, rosti, sötit, szomszid, temetis, tesvir, tőűtis, vendig, vetis, fájir, házir, körömfeketije, körtit, ő[a]risztitęk, sütöttitëk;* — *minës;* — *bijog, idës, iccaka, ippen, fűrisz, pintëk, vőűfi, eplin, fösviny, kökiny, kemimmag, leginy, seriny, söriny, szeginy, törvin;* — **de:** *éinek, kéiminy, léik, lé'lëk; árnyé'k, borbé', kasté'.*

Biharsályi: *bijjog, bika, bires, csípfa, csípel, díl, ides, ig, ifél, ik, ilesztőű, inek, ipit, irik, itęl, fehir, fiszęk, fil, finyes, gyikiny, kik, kinyes, kiręg, kirjik, kirőűddzik, kisik, kisz, kive, kötöűfik, lilęk, lip, mi, minęs, miz, nigy, nima, nimet, niz, pi[n]z, risz, riszeg, rit, szigyelli, szina, szip, tiged, tiszta, vika, vikony, vir, vis, vizmirőü; ágyik, árnyik, beszil, cselid, derik, ebid, egissigęs, emiszt, festik, fűrisz, gácsir, gombajiG, kisirtet, marik, penisz, sötit, szomszid, temetis, tesvir, tőűtis, vendig, vetis, körömfeketije, fájir, házir, sütöttitęk;* — *kiszit, fehir;* — *fösviny, játik, kastì, kökiny, rostì;* — *bòrbì;* — *iccaka, ipp, pintęk, epliny, görinygy* 'görény', *keminymag, legin ~ leginy, söriny, szeginy, fejit, kezibe;* — **de:** *béike, éifęl, éiccaka, éinek, éirik, éitel, fę'rhe* (megy), *kéiminy, lę'ilegzik, léilek, réisz, széigyeli, széit, széip; árnyéik, dicséiri, eméiszt, fazéik, feleséig, húsvéit, kęnyę'r, kikiséirem, maréik, temetéis, vetéis, őűrisztéitek.*

Pósalaka: *bika, csipfa, csipël, díl, idës, ig, ifél, iccaka, ik, ilesztőű, ipit, irik, itèl, fil, finnyës, firj, firhë, fiszęk, kik, kinyës, kirőűddzik, kisik, kisz, kive, kötőűfik, lik, lilëgzik, lip, mi, minës, miz, nigy, nima, nimęt, niz, pi^{n}z, tallouripa, risz, riszëg, rit, szigyelli, szijjèl, szina, szip, tiged, tiszta, vika, vikon, vir, vis, vizmértę^{l}k; ágyik, árnyik, beszil, dicsiri, egissigęs, emiszt, fehir, felesig, festik, fűrisz, gombajig, húsvit, játik, kikisirę́m, kisirtet, pęnisz, rosti, temetis, tesvir, tőűtis, vendig, vetis, fájir, házir, ő^{0}risztitëk, sütöttitëk; — kirjé^{l}k; ebid, gácsir, kastį, kökįn, szomszįd; — pintëk; fösvíny, marik; — ipp ∾ ippen, vőűfi; b^{u}örbi, eplin, fazik, görinygy, kömimmag, leginy, seriny* 'sörény', *sötit, szegi^{n}, törviny, fejit, kezibe;* — **de:** *béike, éinek, éipit, gyéikiny, kéiminy, kéirëg, ké^{l}rëget, léilëk, széip, dëré^{l}k, fazéik, kënyéir, köröfeketéje, k^{u}örté^{l}t.*

Siter: *bijag, bika, bike, bires, csip, csipel, díl, idęs, ig, ifil, ik, illesztőű, ipit, itèl, fil, finyes, firj, firhe* (megy), *fiszęk, gyikiny, kik, kiręg, kireget, kirjik, kirőűddzik, kisik, kisz, kivę, kötőűfik, lilegzik, lilęk, lip, mi, minęs, miz, nigy, nima, nimęt, niz, pinz ∾ piz, risz, riszęg, rit, szigyelli, szit, szina, szip, tiged, tiszta, vika, vikony, vir, vis, vizmirtik; acil, ágyik, árnyik, bòrbir, cselid, derik, dicsiri, ebid, egissigęs, emiszt, fazik, fejir, felesig, festik, fűrisz, gácsir, gombajig, húsvit, játik, kasti, kenyir, kikisirę́m, kisirtet, marik, penisz, rosti, sötit, szomszid, temetis, testvir, tőűtis, vendig, vetis, fájir, házir, fejit, körömfeketije, sütöttitęk; — irik, lik, vis; — leginy, szeginy; — ippen, pintęk; epliny, fösviny, görinygy, kökiny, köminymag, seriny, törviny, kezibe;* — **de:** *éifé^{l}l, éiccaka, éinek, épit, kéiminy, léilek, mëi, kënyéir, vetéis, ő^{0}risztélek.*

Tóti: *bike, bikessig, csip, csipèl, díl, ig, ik, ilesztö, inek, ipit, irik, itèl, finyes, firhez, kik, kinyes, kinyeszteti, kiröddzik, kisik, kisz, kive, kötöfik, kireg, kireget, lik, lilegzik, lilek, lip, mihecske, mines, miz, nigy, nima, nimet, pinz, ripa, risz, rit, riszeg, szigyelli, szijèl, szina, szip, tiged, tiszta, vikony, vir vis; acil, ágyik, árnyik, beszil, dicsiri, ebid, egissiges, fazik, fehir, felesig, fösviny, fűrisz, gácsir, gombojig, göriny, húsvit, játik, kastij, kenyir, kikisirę́m, kisirtet, leginy, marik, penisz, rostij, seriny, sötit, szomszid, temetis, tőűtis, törviny, vendig, házir, fájir, fejit, körömfeketije; — bika, ides, fiszek, kirjik, niz, vika, vizmirtik; emiszt, marik, szeginy, testvir, vetis; — festik, sütöttitek; — fil; — ippen, pintek, vőűfi; eplin, kökiny, kemimmag, kezibe;* — **de:** *dél, <éig>, éifél, éiccaka, <éik>, éipit, é^{l}tel, férj, kęve, néimet, <réit>, széip, té^{l}szta, véika, véir, vé^{l}s, cselé^{l}d, deréik, játéik, vetęs, házér, őűriszté^{l}tek.*

Érköbölkút: *bika, csip, csipël, díl, ig, ifil, ik, ilesztőű, inek, ipit, irik, itel, fil, finyës, firhë, fiszëk, kik, kinyës* 'kevély', *kirëg, kirëget, kirjé^{l}k, kirőűddzik, kisik, kiszën, kive, kötő^{0}fik, lilëgzik, lilëk, lip, mi, minës, miz, nigy, nima, nimët, niz, pinz, ripa, risz, riszëg, rit, szigyelli, szit, szina, szip, tiged, vika, vikony, vir, vis, vizmirtik; acil, ágyik, árnyik, be-*

szíl, cselíd, dícsíri, ebíd, egíssígës, emíszt, fehír, felesíg, festík, fűrísz, gácsír, gombajíg, húsvít, játík, kasti, kikisírem, kisírtet, marík, penísz, szomszíd, temetís, tesvír, tőűtis, vendíg, vetís, fájír, házír, sütöttítëk; — *tíszta;* — *ìdës; legìny, marìk, sötit, fejìt;* — *iccaka, ippen, pintëk, vőűfi; bòrbi, epliny, fazik, fösviny, görinygy, kökiny, köminymag, rosti, sëriny, szëginy, törviny, kezibe;* — **de:** *bę́ke, éjjel, kéíminy, léík, dëréík, festéík, kenyę́ír, kȍrté́ít, körömfeketéije, őűrisztéítëk.*

Érkörtvélyes: *bika, bíres, csíp, csípę́l, díl, íg, ifíl, ík, ilesztőű, ínęk, ípit, írik, ítèl, fil, fiszęk, gyíkiny, kík, kinyes* 'kevély', *kíreg, kíreget, kírjík, kírőűddzik, kísik, kísz, kívë, kötőűfík, lík, lílęk, líp, mí, mínes, míz, nígy, nímet, níz, rípa, rísz, riszęg, rít, szígyelli, szít, szína, szíp, tíged, tiszta, víka, víkony, vír, vís; ágyík, árnyík, bᵘorbi, dęrík, ebíd, fehír, festík, gácsír, gombajíG, húsvít, kikisírem, kisírtet, marík, rostí, testvír, tőűtis, vetis, fájír, házír;* — *líp, níma, vízmírtík, emíszt, felesíg, fűrísz, játík, penísz;* — *pìnz; legìny, szomszìd;* — *idęss, ippen, pintęk; eplin, fazík, fösviny, görinygy, kökiny, keminymag, seriny, sötit, tᵘȍrviny, fejit, kezibe;* — **de:** *béíkë, éiccaka, éínek, éipit, éítèl, fę́íl, fé́ínyes, fé́ír, fé́írhe, ké́íminy, kéísik, léílegzik, <méí>, néígy, pé́ínz, réísz, szé́ígyelli, széít, széíp, té́ízta, <véíka>, vę́ír, <véís>, vőűfę;* acęl, *beszéíl, dícsëri, ebę́íd, egéísséíges, kasté́íj, kęnyé́ír, szegȅny, tęmeté́ís, tęstvé́ír, vendé́íg, körömfeketéíje, őűrisztéítęk, sütöttéítek.*

Gencs: *bika, bíres, csípel, díl, íg, ifíl, ík, ilesztőű, ínek, ípit, írik, ítel, fíl, fínyes, fiszęk, gyíkiny, kík, kimìny, kínyes, kíreg, kírjík, kírőűzik, kísik, kísz, kívę, kötőűfík, lílegzik, lílęk, líp, míz, nígy, níma, nímet, níz, rípa, rísz, riszeg, szígyèlli, szíjjèl, szína, szíp, tíged, tiszta, víka, víkony, vír, vís; ágyík, árnyík, beszíl, derík, dícsíri, ebíd, egíssígęs, emíszt, fehír, felesíg, festík, fűrísz, gácsír, gombajíg, húsvít, játík, kikisírem, kísírtet, marík, penísz, sötít, szomszíd, temetís, testvír, tőűtis, vetís, fájír, házír, körömfeketíje;* — *fínyęs;* — *ìccaka, mìnes, pìnz, vízmìrtík; bòrbì, fazík, marìk;* — *ides, ippeg* ~ *ippen, mi, pintek, vőűfi; eplin, fösviny, görinygy, kökiny, kemimmag, legin, seriny, szeginy, törviny, kezibe, őűrisztitęk, sütöttitęk;* — **de:** *béíke, béíres, éídes, <éig>, éiccaka, éínek, éipit, féíl, féírhez, kéík, kéísik, léík, léílęk, mé́ít, néígy, néímet, széígyelli, széína; acéíl, festéík, kastéí, kenyé́ír, rostéíj, seré́íny, testvéír, tőűté́ís, vendéíg, körömfeketéíję.*

Mezőfény: *bika, csíphadaróu, díl, ídes, íg, ík, ilesztőü, ípit, írik, ítèl, fíl, fínyes, kík, kíminy, kírjéík, kírőűzik, kísik, kísz, kíve, kötőűfík, lípik, mínęs, míz, nígy, níma, níz, rípa, rísz, riszęg, rít, szína, szíjel, szíp, víka, víkony, vír, vís, vìzmírtéík; árnyík, beszíl, derík, ebíd, egíssígęs, emíszt, fehír, felesíg, fűrísz, kìsírtet, penísz, szomszíd, temetís, testvír, tőűtis, vetis, fájír, házír;* — *dícsíri, kenyír, tenyír;* — *fiszęk, tiszta; kökìny;* — *ídes, ípen, pìntęk, pindz; fazík, fösviny, görinygy, leginy, szeginy, tȍrviny,*

ő̈ü̯risztitę̄k; — **de:** *bé̯i̯kę, é̯i̯jel, é̯i̯fé'l, é̯i̯lesztő̈ü̯, é̯i̯nek, é̯i̯pit, é̯i̯p, é̯i̯rik, é̯i̯tel, fé̯i̯l, fé̯i̯nyes, fę́rj, fé'rhez, ké̯i̯k, ké̯i̯mę̄ny, ké̯i̯sik, ké̯i̯szęn, ké've, lé̯i̯legzik, lé̯i̯lęk, lépik, mé̯i̯, né̯i̯gy, né̯i̯met, pę̄ntek, ré̯i̯t, ré̯i̯szeg, szé̯i̯na, szé̯i̯gyeli, szé̯i̯jel, szę̄i̯p, té̯i̯gędęt, té̯i̯szta, vé̯i̯ka, vé̯i̯kony, vé̯i̯r, vé̯i̯s; acé̯i̯l, árnyé'k, beszél, borbé', ebé̯i̯d, emé'szt, fehé̯i̯r, felesé'g, festé̯i̯k, fösvę̄ny, fǜrę̄i̯sz, gácsé'r, husvé̯i̯t, kenyę́'r, kikisé̯i̯rem, kemę̄nymag, maré̯i̯k, pené̯i̯sz, rostéi̯, serę̄ny, sötéi̯t, szomszéi̯d, testvé̯i̯r, vendé̯i̯g, vetéi̯s, fájér, házé', sütöttéi̯tęk, körtéi̯t, körömfeketéi̯ję, kezé̯i̯be.*

Bánság: Végvár: *bíka, bírës, csip, csipël, díl, idę̄s, ig, ífél, iccaka, ík, ilesztő̈ü, ípit, írik, ítel, fíl, fínyës, fírhëz, fiszëk, kík, kímín, kínyës, kírę̄g, kírëget, kírję́k, kírő̈ü̯ddzik, kísik, kísz, kíve, kötő̈ü̯fík, lík, lílëgzik, lílëk, líp, mí ~ mihecske, mínës, míz, nígy, nímët, píntëk, pi̯z, rípa, rísz, ríszëg, szígyëlli, szíjjel, szína, szíp, tígëd, tíszta, víkony, vír, vís, vizimírtík, vőfíny; acíl, árnyík, beszíl, dërík, dicsíri, ebíd, egíssigës, emíszt, eplíny, fehír, felesíg, festík, fösvíny, fűrísz, gádzsír, húsvít, játík, kastí, kënyír, kikísírëm, kökíny, kemímmaG, legíny, marík, penísz, rostíj, sëríny, sötít, szëgíny, szomszíd, temetís, tesvír, tőtís, törvíny, vetís, házír, fájír, körtít, körömfeketíje; — kí̯sz, ní̯ma, ví̯s, tesví̯r, vendí̯g; — 'díl, ippen; eplin, legíny, marík, kezíbe, fejít;* — **de:** *bé̯i̯ke, é'ccaka, é̯i̯nek, é'tel, férj, ké'rö̀ü̯ddzik, nę́ma, téiszta; bòrbéj, ebé̯i̯d, fazé̯i̯k, festé̯i̯k, gǭrény, kasté̯i̯, kënyé̯i̯r, marę̄k, penéisz, rostéi, sötéi̯t, törvé̯i̯ny.*

Fekete-Körös völgye: Köröstárkány: *bíka, bíke, bíkessíg, bíres, csíp, csípel, díl, ídes, íg, ík, ítèl, fíl, fínyes, fírhez, físzek, kík, kíminy kínyes, kíręg, kírjík, kírődik, kísik, kísz, kíve, kœtőfík, lílek, líp, mí, míz, nígy, níma, nímet, níz, rísz, ríszeg, szígyelli, szíjjel, szína, szíp, tíszta, tíged, víka, vikạny, vír, vís; árnyík, beszíl, emíszt, felesíg, festík, gǫmbajíg, kisírtet, penísz, szạmszíd, temetís, tesvír, vetís; — í̯rik, lí̯p, mí̯nes, vízmí̯rtí̯k, fehír, fűrí̯sz, játí̯k, vendí̯g — lìp, mìhecske, rìt; — ágyìk; — csip, iccaka, illesztő, ippen, gyikiny, kík, líp, míz, pintek, pinz, tigedet, vőfi; acill, bòrbi, dicsiri, egissiges, eplin, fazik, fesviny (!), fireg, gœrinygy, húsvit, kikisirem, kökiny, leginy, marik, ǫ̈rviny, rasti, seriny, sǫ̈tit, szeginy, tőtis, tǫ̀rviny, örisztitek, sœviny, fejit; — derik, kemimmag;* — **de:** *éfél, ének, épit, ę́rik, férj, késik, lélegzik; gáncsę́r, kạstéj, keny'ér, fájé, házé, körömfeketéje.*

Szilágyság: Kárásztelek: *bíjjëg, bíka, bíke, bíkessíg, díl, íg, íféi̯l, ínëk, írik, fíl, fínyës, físzëk, gyíkin, kík, kírëg, kírëget, kírjìk, kírő̈ü̯dik, kísik, kiszën, kíve, kötő̈ü̯fík, lílëk, líp, mí, mínës, míz, nígy, nímët, níz, pínz, rípa, rísz, ríszëg, rít, szígyelli, szíjjel, szína, szíp, tíged, tíszta, víka, víkony, vír, vís; ágyík, árnyík, beszíl, ebíd, egíssigës, emíszt, fazík, fehír, felesíg, festík, fűrísz, gombojíg, húsvít, játík, kisírtet, marík, sütít, szomszíd, temetís, tesvír, tő̈ü̯tis, vetís, fájí, hází; — bí̯ka, ní̯ma, ví̯kony, ví̯s; — csìphadaro^u, csìpël, ìccaka, lìp, dicsìri, rostì; — idës, ippen, pintëk, vő̈ü̯fi; eplin, fösviny, görinygy, kikìsirëm, kökin, kömimmag, leginy, marik, penisz, szëgin, tǒrvin;* **de:** *csëléi̯d, é'lesztö̈ü̯, é'pit, érik, é̯i̯tèl, férhëz (mëny-*

gyën), kéi̯miny, kéi̯ve, léⁱlëgzik, léi̯p, mé̯, szé̯ⁱna, vízmë̯rtík; acé̯l, beszéi̯l, dëréⁱk, fehér; gácséⁱr, kasté̯i̯, kënyéi̯r, marë̯k, sëréⁱny, vendéi̯g.

Ipp: *bíjjëG, bíka, bíke, bíręs, csíp, csípël, díl, íG, ík, íllesztőü̯, ípit, írik, ítel, fíl, físzęk, gyíkìny, kínyęs, kírëg, kírjéⁱk, kírőü̯zik, kísik, kíszën, kíve, kötőü̯fík, lílëgzik, lílëk, líp, mí, mínęs, míZ, níGy, níma, nímęt, níZ, pínz, rípa, rísz, ríszëg, rít, szígyëlli, szína, szíp, tíszta, víka, víkony, vír, vís; acíl, árnyík, beszíl, cselíd, ebíd, egíssígęs, fehír, felesíg, fűrísz, húsvít, játík, kikisírę̯m, kìsírtet, marík, pę̯nísz, sötít, szomszíd, temetís, tesvír, vendíg, vetís, fájí, hází; — dí̯l; ágyí̯k, emí̯szt, festí̯k; — fazìk, fìnyęs, kìk, dërìk, gombajìk, legìny; — idës, ifìl, iccaka, ippen; pintëk; víkony; eplin, fösviny, görinygy, kökin, köminymag, rosti, szëginy, törviny;* **de:** *béⁱka, béⁱkę, éi̯nek, éⁱrik, féⁱrj, <kéi̯k>, kéi̯miny, <kë̯ⁱve>, lę̀lęk, méi̯, réⁱt, széⁱjje, szë̯ⁱna, széi̯p, téi̯ged, véi̯ka; bòrbë̯ⁱ, fehéⁱr, gácsé̯r, kasté̯i̯, kënyé̯r, pënéi̯sz, testvéi̯r, vetéⁱs.*

Szilágyperecsen: *bíjjeg, bíka, bíres, csíp, csípèl, díl, íg, íféⁱl, íllesztőᵘ, írik, ítèl, fíl, fínyes, fírhe, físzëk, gyíkiny, kík, kírę̯g, kírjík, kírőᵘzik, kísz, kívë, kötőᵘfík, líp, mí, mínes, míz, níGy, níma, nímet, níz, pínz, ríszę̯g, rít, szígyelli, szína, szíp, tígę̯d, tíszta, víka, víkony, vír, vís, vízmírtík; ágyík, beszíl, cselíd, ebíd, egíssíges, emíszt, fejír, felesíg, festík, gombọjík, husvít, játík, kikisírę̯m, kìsírtet, marík, sötít, szomszíd, temetís, testvír, vendíg, vetís, fájí, hází; — dí̯l, kí̯sik, kí̯ve, lí̯legzèl, rí̯pa, rí̯sz; árnyí̯k; — eplìn, fazìk, fűrìsz, szegìn; — idę̯s, iccaka, ippen, pintę̯k; fösvin, görinygy, kökin, kömimmag, legin, tȍrvin; —* **de:** *béi̯ke, éⁱnek, éⁱpit, <éⁱrik>, kéⁱmin, léⁱlek, méi̯nes, széⁱjjel, <széⁱna>; acę̀l, borbéⁱ, dę̯ré̯ⁱk, dícsé̯ri, ebë̯ⁱd, gácsë̯ⁱr, kastë̯ⁱ, kënyé̯r, penész, rosté̯ⁱ, <törvéⁱn>.*

Petenye: *bíjjeg, bíka, bíres, csíp, csípë̯l, díl, íg, ífíl, ílesztőü̯, ípit, írik, ítèl, fíl, fínyęs, fírj, fírhez, físzęk, gyíkin, kík, kímìny, kíreget, kírjík, kírőü̯zik, kísik, kíszę̯n, kívę̯, kötőü̯fík, lílegzik, lílę̯k, líp, mí, mínes, míz, nígy, níma, nímet, níz, pínz, rípa, rísz, ríszeg, rít, szígyelli, szít, szína, szíp, tíszta, víka, víkony, vír, vìzmírtík; ágyík, árnyík, beszíl, dę̯rík, dícsíri, ebíd, egíssígę̯s, emíszt, fazík, fehír, felesíg, festíG, fösvíny, fűrísz, gácsír, gombajíG, görinygy, húsvít, játík, kikisírem, kísírtet, marík, penísz, sötít, temetís, testvír, tőü̯tís, vendíg, fájír, házír; — rí̯t, szí̯na; vetí̯s; — vìs, kökìny; — idę̯s, iccaka̯, ippen, pintę̯k, vőü̯fi; epliny, köminy, leginy, söriny, szeginy, tȍrviny;* **de:** *béi̯kę̯, éi̯nek, rë̯ⁱpa, téi̯gę̯d; borbë̯ⁱj, fazéi̯k, kastë̯ⁱj, kę̯nyë̯r, rostë̯ⁱ.*

Völcsök: *bíjjeg, bíka, bíkessíg, bíres, csíphadarou̯, csípę̯l, díl, ídę̯s, íg, ífìl, ík, ílesztȍᵘ, ínek, ípit, írik, ítę̯l, fíl, fínyes, fírj, fírhez, físzę̯k, gyíkiny, kíminy, kíreg, kírjík, kírőü̯zik, kísik, kíszę̯n, kívę̯, kötőü̯fík, lílek, líp, mí, mínes, míz, nígy, níma, nímet, níz, píndz, rípa, rísz, ríszeg, rít, szígyelli, szína, szíp, tígę̯d, tíszta, víka, víkony, vír, vís, vízmírtík; acíl, ágyík, árnyík, dícsíri, ebíd, egísígę̯s (!), emíszt, fazík, fehír, fejír, felesíg, festík, fürísz, gácsír, gombajíg, húsvít, játík, kikisírem, kísírtet, marík,*

penisz, sötit, szomszíd, temetis, tesvir, tőü̯tis, vendig, fájír, házír; — i̯rik, ri̯pa; fazi̯k, söri̯ny, veti̯s; — iccaka, ippeg, vőü̯fi, beszil, epliny, fösviny, görinygy, kökiny, kömimmag, leginy, szeginy, tȍrviny; — pi̯ntek; — **de:** *<é̯i̯g>, éⁱnek, léⁱlegzik, lë̯lek, <ré̯i̯t>, széi̯t, <szé̯ina>; cselë̯ⁱd, borbéⁱ, kasté̯ⁱ, kë̯nyér, rosté̯ⁱ.*

Kővár—Nagybánya—Lápos vidéke: Sárosmagyarberkesz: *bíka, bíręs, csíp, csípèl, díl, íg, ífél, ílesztőᵘ, ípit, írik, fíl, kík, kímìny, kíreget, kírjík, kírőᵘzik, kíszen, kívë, líp, míz, nígy, níma, nímęt, níz, rípa, ríszęg, szígyelli, szíjjèl, szína, szíp, tígęd, víka, víkony, vís, vízmírtìk; fehír ~ fejír, felesíg, fűrísz, gombajíg, husvít, kísírtet, szomszíd, temetís, testvír, vendíg; — i̯tèl, mi̯nęs, pi̯nz, vi̯r, vi̯s; árnyi̯k, ebi̯d, gácsi̯r, penyi̯sz, házi̯r; — bìjjęg, rìt; ágyìk, emìszt, eplìny, sötìt; — idęs, iccaka, ippeg, finnyęs, kötöᵘfik, pintęk, vȍᵘfi; beszil, egissìgęs, fazik, fösviny, görinygy, játik, leginy, szeginy, törviny, vetis; —* **de:** *béka, bë̯ke, <éⁱdęs>, éⁱpit, férhez mejen, féⁱszęk, kéⁱsik, kéⁱvę, léⁱlęgzik, lélęk, méⁱ, néi̯gy, në̯ⁱma, pë̯ntek, réⁱpa, rȅsz, rë̯ⁱt, szé̯ⁱna, të̯ⁱszta, véⁱka; acéⁱl, árnyé̯ⁱk, bòrbë̯ⁱ, deréⁱk, dícséⁱri, festéⁱk, husvéⁱt, kasté̯ⁱ ~ kastyéⁱ, kenyé̯r, kikéⁱséⁱrem, kökény, kęmë̯mmag, marë̯k, rostë̯ⁱ, serë̯ny, sötéi̯t, vendéⁱg, fájé̯r.*

Koltó: *bíka, bíręs, csíp, csípè̯, díl, ílesztőᵘ, ítël, fíl, físzęk, kík, kírëg, kírjìk, kísik, kíszen, kíve, nígy, níma, níz, rípa, rít, szígyelli, szíjjel, szína, víka, víkony, vís; ebíd, fehír, felesíg, fűrísz, gácsír, kenyír, kikisíręm, kísírtet, penísz, fájí, hází; — i̯rik, fi̯nyes, ki̯regęt, ni̯męt; gombaji̯g, hùsvi̯t, szomszi̯d, temeti̯s; — lìp, mìz, rìsz, szìp, vízmìrtik; beszìl, emìszt, játìk, marìk; — ifìl, iccaka, ippen, lip, pintęk, pindz, riszeg, tigedet, tiszta, vir, vőᵘfi; lágyik, egissë̯ges, eplin, fösviny, kökiny, leginy, marik, söriny, szeginy, tesvir, tȍrviny; —* **de:** *béi̯ka, béⁱke, béⁱręs, ë̯dęs, éi̯g, ⁱë̯lesztȍᵘ, éⁱnęk, éⁱpit, éⁱrik, éi̯tël, féⁱl, fë̯rhez, fé̯i̯szek, kéi̯miny, kéⁱrőᵘzik, kötőᵘféⁱk, lë̯lëgzik, léⁱlęk, méⁱ, néi̯gy, ré̯ⁱpa, réi̯t, szë̯ⁱna; árnyéⁱk, bòrbë̯, cseléⁱd, dícsë̯ri, fazéⁱk, göré̯ny, kasté̯ⁱj, kęnyéⁱr, kömë̯mmag, legë̯ny, rostéi̯, sötéi̯t, vetéⁱs.*

Misztótfalu: *csíp, ífil, ík, írik, ítel, kík, kíve, kötȍᵘfik, lílegzik, nígy, szína, vír; ágyík, árnyík, derík, husvít, játík, kísírtet, temetís; — mi̯hecske, ri̯szeg, vi̯kony, vi̯s; cseli̯d, emi̯szt, gombaji̯g, házi̯r; — ides, mines, gácsìr, kikísìrem, szomszìd; — vízmi̯rték; — ippen, vőü̯fi; görinygy, kökiny, köminymag, seriny, szeginy, törviny; — egi̯ssìges, epli̯ny; —* **de:** *béka, békę, béi̯res, cséi̯pel, dⁱél, éⁱdes, éⁱg, éi̯szaka, éⁱpit, é̯rik, éi̯tel, fⁱë̯l, fȅ̯nnyes, fⁱérj, férhez, féi̯szek, <kéi̯k>, kémìny, kⁱé̯reg, kérjë̯k, kéⁱrőᵘzik, kéⁱsik, kéⁱszen, lë̯ⁱk, lélęk, léⁱp, méi̯nes, méi̯z, néi̯ma, német, néⁱz, pȅ̯ntęk, pénz, réi̯pa ~ rⁱépa, ré̯sz, szégyelli, széⁱt, széi̯na, szë̯ⁱp, téⁱgedet, tȅ̯ⁱszta, véi̯ka, vⁱér; acȅ̯l, beszé̯l, borbë̯, dícsë̯ri, ebéⁱd, fazéi̯k, fehér, felesé̯ⁱg, kastë̯ⁱ, kenyⁱér, maré̯k, rostë̯ⁱ, sötéi̯t, testvér, vendég, vetȅ̯s, fájér.*

Domokos: *bijjęg, bika, bikę, csip, csipę̀l, díl, íg, ik, ilesztő, ipit, irik, itèl, fil, finyęs, firhez, fiszëk, kik, kiminy, kireg, kirjék, kirőzik, kisik, kiszen, kive, kötőfik, lilęk, lip, lipik, mi, míz, nigy, nima, nimet, niz, ripa, risz, riszeg, rit, szígyèlli, szina, szip, tiszta, vika, vikany, vir, vis, vizmírtik; beszil, dicsiri, ebid, egissiges, emiszt, fehir ~ feir, felesig, kikisirem, kisirtet, penisz, sötit, szomszid, tesvir, tőtis, vendig, házir, fájir; — rostyí; — pìndz, fűrìsz, húsvìt, gombajig, vetìs; — ides, iccaka, ippen, pintëk, tigędęt; ágyik, árnyik, ebid, epliny, fösviny, göriny, játik, kökiny, köminymag, leginy, marik, seriny, sötét, szęginy, törviny;* — **de:** *béręs, énęk, lélegzik, szét; acél, bòrbę̈, derék, fazék, festék, gácsér, kastę̈, kenyę̈r, temetés.*

Kalotaszeg: Magyarbikal: *bika, csip, csipël, díl, íg, ijjèl, ipit, irik, itèl, fil, firhëz, fiszëk, kik, kirëg, kirjik, kirő[u]zik, kisik, kive, kötö[u]fik, lilëk, mi, minës, míz, nigy, nima, nimët, niz, pinz, ripa, risz, rit, szigyëlli, szijjèl, szina, szip, tiged, tiszta, vika, vikony, vir, vis; beszil, dicsiri, emiszt, festik, fűrisz, gácsír, húsvit, kikisirëm, kisirtet, pinisz, sötit, szomszid, temetis, testvir, őrisztítëk, süttik;* — *finyęs, kik, kirëget, lilegzik, lip, riszëg, vizmírtik; ágyik, árnyik, fazik, fejír, felesig, játik, tőtis, vendig, vetis, házi[r];* — *leginy, szëginy, törviny;* — *idës, illesztö[u], ippen; egissigës, fösviny, görind, köki, kömind, sëriny, fejit;* — *pintëk; eplin;* **de:** *bé[i]ke, é[i]fęl, é[i]nek, fęrj, kę̈miny, ké[i]sz, lélëk, vő[u]fér; acél, borbé[i], dërę̈k, fűré[i]sz, gombajęg, kasté[i], kënyé[i]r, marę̈k, pinész, rosté[i], fájé[i], körömfeketęje.*

Kalotaszentkirály—Zentelke: *bika, bike, birës, csip, csipël, díl, íg, ik, ilesztő[u], ipit, itèl, fil, finyës, firhëz, kik, kirëg, kirëget, kirjé[i]k, kirő[u]zik, kisik, kisz, kive, lilegzik, lip, mi, míz, nigy, nima, nimët, niz, pinz, ripa, risz, riszëg, szigyëli, szijjel, szina, szip, tigëd, tiszta, vika, vikony, vir, vis, vizmirtik; ágyik, beszil, bòrbi, dicsiri, emiszt, fazik, fehir ~ feir, felesig, festik, fűrisz, gombajig, húsvit, játik, kikisirëm, kisirtet, legin, pënisz ~ pinisz, sütit, szomszid, temetis, testvir, tőu̇tis, vendig, vetis, házir;* — *irik, fiszëk, rit;* — *ìdës, kötöu̇fik, pìntëk; árnyìk;* — *ippen; egissigës, eplin, fösviny, görind, kükiny, szëginy, törvin;* — **de:** *éfél, é[i]ccaka, férj, kéimìny, lélëk, vőu̇fér; acęl, dërę́ik, fűré[i]sz, gácsér, kasté[i], kënyé[i]r, kömę̈mmag, rosté[i], fájé[i].*

Középlak: *bika, biręs, csip, csipel, díl, íg, ifil, ik, ilesztő[u], ipit, irik, fil, finyęs, fiszęk, kiregęt, kirjik, kisik, kisz, kivę, kötő̇fik, lilęgzęl, lip, nigy, ripa, risz, riszęg, rit, szigyelli, szit, szina, szip, tigęd, tiszta, vikony, vir; acil, ágyik, beszil, dicsiri, ebid, emiszt, festik, gombojig, sütit, szomszid, temetis, sütöttitęk;* — *ítęl, kik, mínes, níz, egissígęs; húsvít, penisz;* — *ìdęs, mì, mìz, vìka; játik, tőtìs;* — *nìmęt; árnyìk, fűrìsz, vendìg, vetìs;* — *iccaka, ippen, pintęk, vőfi; fösviny, kikisirem, kisirtęt, kökiny, köminy, leginy, szeginy, törviny, fejit, kezibe;* — *borbi;* — **de:** *békę, ędës, éccaka, ének, ę̈pit, érik, fél, fęnyęs, fęrj, fę̈rhęz, fęszęk, kęminy, kérëg,*

kéˡreget, kérőzik, kévę, lélęk, lẽp, mẽ, nẽma, pẽnz, tẽsztą, vẽkony, vés, vizmértẽk; dęrék, eplẽny, fazẽk, fehẽr, felesẽg, gácsẽr, görẽny, kasteˡ, kenyẽr, marẽk, rosteˡ, sörẽny, sütẽˡt, testvẽr, fájér, házér, körömfeketéję, őrisztẽtęk.

Gyerőmonostor: *bika, bike, csip, csipẽl, dil, ig, ik, ipit, irik, itèl, fil, finyës, fiszëk, kik, kiminy, kirjik, kirőűzik, kisik, kiszën, kive, kötőᵘfik, lilëgzik, lilëk, lip, mi, minës, miz, nigy, nima, nimët, niz, pinz, ripa, risz, riszëg, rit, szigyëlli, szíjjèl, szina, szip, tiged, tiszta, vika, vikony, vir, vis, vőᵘfir; ágyik, árnyik, beszil, bòrbij, cselid, emiszt, epliny, fazik, fehir, felesig, festik, fűrisz, gombajig, húsvit, játik, kënyir, kikisirëm, kökiny, leginy, marik, sütit, szomszíd, temetis, tesvír, törviny, vendig, fájir, házir; — fìrhëz, vizmìrtik; — idës, iccaka, illesztőű, ippen, pintëk; egisigës, fősviny, görind, kömind, pënisz ∾ pinisz, sëriny, szëginy, tőtis, vetis; — de: éfél, éˡnek, fęrj, nẽma, téiszta, véika; acél, bòrbéj, dëréˡk, gácséˡr, kastéj, rosteˡj.*

Nagykapus: *bíka, bírẽs, csip, csipèl, díl, idẽs, ig, ijjèl, ik, ilesztő, ipit, itel, fil, finyęs, fírj, fírhẽz, fiszęk, kik, kiminy, kirẽg, kírjik, kirőzik, kisik, kivę, kötőfik, lílegzik, lílęk, lip, lípik, mi, míz, nigy, nima, nimet, niz, pinz, ripa, riszęg, rit, szígyelli, szina, szip, tigedet, tisztą, vika, víkony, vír, vis; ágyik, árnyik, beszil, ebid, egissígęs, fazik, fehir ~ fejir, felesig, festik, gombajig, húsvít, játik, kikisírẽm, kisírtet, marik, penisz, sütit, szomszíd, tesvír, tőtis, vendig, vetis; — rísz; emíszt, gácsír, temetis; — bika, vizmìrtik, leginy, szeginy; — ippen, kiszęn, pintek, vőfi; epliny, fősviny, göriny, vatkökiny, kömimmag, seriny, törviny; — de: békę, éfęl, érik, fęrj, rˡépa, széjjel, szét, rˡęt; acél, bòrbé, dęcsëri, fürẽsz, gácsẽr, kastẽ, kenyér, rosté, fájé, fődˡér.*

Méra: *bíka, bírẽs, csip, csipèl, díl, ig, ipit, irik, itèl, fil, firhęz, kiminy, kirẽget, kírjẽk kiröddzik, kisik, kiszęn, kivę, lip, lipik, mi, míz, nigy, nima, niz, pinz, ripa, risz, riszęg, rit, szigyeli, szíjjel, szina, szip, tigęd, tiszta, vika, víkon; ágyik, beszil, ebid, fazik, fehir, felesig, játik, kisírtet, szomszíd, tesvír, vendig; — díl, finyes; árnyik, dicsír, egíssíges; — ìg, kötőfik, vír, vis, vízmìrtìk; húsvit, temetis, vetis; — emiszt; — ides, iccaka, ilesztő, ippęn, kik, pintęk, vőfi; eplin, fősvin, görin, kikisirem, kökin, kömimmag, legin, serin, szegin, tőűtis, törvin; — de: bęke, ędęs, éfél, érik, fˡészęk ~ fészęk, lélęk, mé, nęma, rˡépa, ⟨rét⟩, tésztą; acél, bòrbẽ, festẽk, fürẽsz, gácsẽr, gombajéG, kasté, kinyér, marẽk, pènẽsz, rostẽ, sütẽt, fájé, házé.*

Györgyfalva: *csip, csipẽˡ, díl, ig, ik, ipit, irik, fil, finyes, fiszęk, kik, kiminy, kireget, kirjẽk, kiszen, kivę, kötőfik, lip, mi, miz, nigy, nima, nimet, niz, pinz, ripa, risz, riszeg, rit, szigyelli, szile, szina, szip, tip, vika, vir, vis, vízmírtẽk; beszil, emiszt, fejir, kőtis, vetis; — mihęs, vír; —*

iccaka, ippęg, pintek, tigędęt, vőfi; dilebid, eplin, fösviny, görin, kikisirem, kökiny, kömimmag, legin, seriny, szegin, tőrvin; — egissẽges; — de: béka, békę, bérẽs, édęss ∾ ędęs, éfęl, ęccaka, ęlęsztő, ętèl, fényes, férj, fęrhęz, kérődik, késik, lélek, ⟨mé⟩, rẽsz, széjjèl, széna, szép, tészta, véka; acél, ágyék, árnyék, bòrbẽ, dęrék ∾ dęrẽk, dícséri, felesẽg, festẽk, fűrẽsz, gácsẽr, gombajég, húsvét, játẽk, kastẽ, kinyér, kikẽsẽrem, legén, marẽk, penész, rostẽ, sütẽt, szomszęd, temetẽs, testvér, tőtés, vendég, fájér, házér, őrisztétęk.

Mezőség: Kide: *ig, éltünk, fil, fírj, fírhez, kisik, lilegzik, mír, míz, rit, vín; dicsíri, kisírtet; — mí, szígyelli; fűrísz; — csìp, csipęl, díl, kìk; — kìręg; serìny; — ippeg; görin, kökiny, seriny; — szegin; — de: bẽka, béke, bérẽs, dẽl, édęs, ég, éfél, éccaka, élesztő, énęk, épit, érik, étèl, fényęs, fészęk, kék, kéminy, kẽrjék, kérőzik, kẽsik, készen, kévę, kötőfęk, lélek, lép, ménęs, méz, négy, néma, német, néz, péntęk, pénZ, répa, rész, rẽszeg, rẽt, szét, széna, szép, vẽka, vékon, vér, vés, vizmérték; acél, ágyék, árnyék, beszél, bòrbẽ, ebéd, egésséges, emészt, eplén, fazék, fehér, felesség, festék, fösvẽny, gácsẽr, gombajéG, hùsvét, játék, kasté, kinyér, kikẽsérem, kömẽn, legén, marék, penész, rosté, sütét, szomszéd, temetés, tesvér, tőtés, törvén, vendég, vetẽs, fájér, házẽr, körömfeketéje.*

Felsőtők: *csipèl, nàsznip, vőfi; dęrik, gombajig, kikisirẽm, kökiny, kömimag!, leginy, törviny; — kẽmịn, fösviny, seriny, szeginy, vetis; — de: bẽka, békë, bẽrẽs, csẽp, dẽl, ędęs, ég, ẽfẽl, ęccaka, ẽk, ẽlęsztő, ẽnek, ẽpit, ẽppen, ẽrik, ẽtęl, fẽl, fẽnyęs, fẽrj, férhęz, fészęk, kẽk, kẽręget, kẽrjẽk, kẽrözik, kẽsik, kẽszęn, kẽvë, kötőfẽk, lẽlegzik, lẽlęk, lép ~ lẽp, mẽhęcskę, mẽnęs, mẽz, nẽgy, nẽma, nẽmet, nẽz, pẽntęk, pẽnz, rẽpa, rẽsz, rẽszęg, rẽt, szẽgyęlli, szẽt, szẽna, szép, tẽged, tẽszta, vẽka, vẽkany, vẽr, vẽs, vizmẽrtẽk; àgyẽk, árnyẽk, beszẽl, bòrbẽ, dicsẽri, èbẽd, egẽssẽges, emẽszt, eplẽny, fazẽk, fehér, felesẽg, festẽk, fürẽsz, gácsër!, görẽny, husvẽt, jàtẽk, kastẽj, kęnyẽr, kisẽrtẽt, marẽk, pẽnẽsz, rostẽ, sörẽny, sötẽt, szòmszẽd, temetẽs, testvẽr, tőtẽs, vendẽg, fődẽr, házẽr.*

Baca: *csip, csipel, iccaka, ippeg, kive, rit, vőfi; àgyik, egissiges, gombojig, göriny, kökiny, köminy, marik, söriny, szeginy, tötis, vetis; — gàcsìr; — kikisirem, penisz, törviny; — de: bẽka, bẽke, dẽl, ẽdes, ẽg, ẽfẽl, ẽk, ẽlesztő, éˡnek, ẽpit, ẽppeg, ẽrik, ẽtel, fẽl, fẽnnyes, fẽrj, fẽrhez, fẽszek, kẽk, kẽmẽny, kẽrjẽk, kérözik, kẽsik, kẽszẽn, kẽve, kötőfẽk, lẽlek, lẽp, mẽ, mẽnes, mẽz, nẽgy, néma, nẽmet, nẽz, pẽntek, pẽnz, rẽpa, rẽsz, rẽszeg, szẽgyeli, szẽna, szẽp, tẽgedet, tẽszta, vẽka, vẽkony, vˡẽr, vẽs, vizmẽrtẽk; acẽl, àrnyẽk, beszẽl, borbẽj, csèlẽd, dicsẽri, ebẽD, emẽszt, öplen!, fazẽk, fehẽr, fèlesẽg, festẽk, fösvẽny, fürẽsz, gácsẽr, játẽk, kastẽj, kinyẽr,*

kisẽrtet, lègẽny, pènẽsz, rostẽ, sötẽt, szomszẽd, temetẽs, tesvẽr, vendẽg, vetẽs, fâjẽr, házẽr.

Szásznyíres: *díl, írik, fíl, fínyęs, kírjik, kísik, kíszęn, líp, nígy, níma, szígyęlli, szíjjel, szína, vír; gombajig, marík; — bíręs, ípit, fírhez, kívę, kötőfík, líp, nímet, píntek, rípa, ríszeg, szíp, vís; fazík, fehír, húsvít, kísírtet, marík; — kírözík, kívе; — bíka, csip, csipęl, idęs, ig, iccaka, illesztő, ippen, itél, kik, mi, miz, niz, pínz, risz, rit, tigedęt, víkany; ágyik, árnyik, beszíl, borbi, dícsíri, egissiges, emiszt, epliny, felesig, festik, fösviny, fürisz, göriny, játik, kikisirem, kökiny, köminymag, leginy, seriny, sötit, szeginy, szomszid, temetis, tesvir, tötis, törviny, vendig, vetis; — fiszek; ebid, penisz; — de: béke, ẹ́g, éfél, ẹnek, férj, kéminy, kéreget, lẽlegzik, lélęk, pẽnz, tẽszta, vẽr; acẽl, bòrbẽ, ebẽd, gácsẽr, kastẽj, kenyẽr, rostéj, testvẽr, hâzẽr, fődér.*

Magyardécse: *bíka, bíkę, bíkessig, csip, csipèl, díl, idęs, ig, ík, ípit, írik, ítèl, fil, fínyęs, firhęz, fiszęk, kík, kímin, kirjék, kiröddzik, kive, kötőfík, lílëk, líp, mí, míz, nígy, níma, nímet, níz, rípa, rísz, rít, szígyęlli, szína, szíp, tiszta, víka, víkony, vír, vís; ágyík, beszíl, dícsíri, dílebíd, emiszt, fehír ~ fejír, felesig, festík, gácsír, húsvít, kinyír, kikisírem, penísz, seríny, sötít, temetis, tesvir, tőᵘtis, vetis, fáji, házi; — ẹnek, kísik, pínz, ríszęg, víkony, vízmírtík; fazík, vendíg; — iccaka, szíp; árnyik, fűrisz, legin, marík, szomszid; — féliccakakò, illesztő, ippen ~ ippeg, pintęk, vőfi; egissigęs, fösviny, göriny, játik, kökiny, leginy, marik, rosti, szeginy, tőrvin; — gombajęG; — de: ẹnek, épit, kémęny, kész, lélegzik, tészta; acél, bòrbẽ, eplén, kastéj, kënyér.*

Sófalva: *kenyír; — icaka, pintęk, vőfij; ârnyik, ebid, egissigęs, igyik, kẽrjik, szeginy, tőtis, házir; — kökiny; — de: bẽka, bẽke, csẽplö, csẽpel, dẽl, ẽdes, ẽg, ẽfẽl, ẽk, ẽlesztö, ẽnek, ẽpit, ẽpeg, ẽtel, fẽl, fẽnyes, fẽrj, fẽrhęz, fẽszęk, kẽk, kẽmẽny, kẽreget, kẽröddzik, kẽsik, kẽsz, kẽve, kötöfẽk, lẽlek, lẽlegzik, lẽp, mẽ, mẽz, nẽgy, nẽma, nẽmet, néz, pẽntęk, pẽnz, rẽpa, rẽsz, rẽt, rẽszęg, szẽgyeli, szẽjel, szẽna, szẽp, tẽgedet, tẽszta, vẽka, vẽkony, vẽr, vẽs, vizmẽrtẽk; acél, ágyẽk, árnyẽk, beszẽl, borbẽj, dicsẽri, dẽlebẽd, emẽszt, öplen, fazék, fejẽr, felesẽg, festẽk, fösvẽny, fürẽsz, gácsẽr, gombajẽg, görẽny, hùsvẽt, jâtẽk, kastẽj, kinyẽr, kikisẽrem, kisẽrtet, kökẽny, kömẽmmag, legẽny, marẽk, penẽsz, rostẽj, sörẽny, sütẽt, szomszẽd, temetẽs, testvẽr, törvẽny, vendẽg, vetẽs, fájér, házér.*

Kérő: *penisz; — kötöfík, rípa; fazík; — pintęk, vòfi, kikisirem, kömimmag; — kẽmíny, kiszit, gombajig, göríny, legíny; — de: bẽka, békę, bẽres, csẽp, csépel, dél, ẽdęs, ẽg, ẽfẽl, ẽjszaka, ék, ẽlęsztö, ẽnęk, épit, ẽppeg, ẽrik, ẽtęl, fẽl, fényęs, fẽrj, fẽrhęz, fẽszek, kẽk, kéręget, kẽrjẽk, kẽrözik, kẽsik, kẽszęn, kévę, lélẽk, lép ~ lẽp, mẽhęcskę, mẽz, négy, nẽma,*

nę̈met, nę̈z, péntęk, pę̀nz, rę́pa, rę̀sz, részęg, rę̀t, szę̈gyęli, szę̈t, széna, szép, tę̈gędęt, tę̈szta, véka, vę̈kony, vér, vés, vizmę̈rtę̈k; acę̈l, âgyę̈k, árnyę̈k, beszę̈l, bòrbę̈, dicsę̀ri, ebę̀d, egę̈ssę̈gęs, emę̀szt, eplę̈ny, fehę̀r, felesę̈g, fösvę̈ny, fürę̈sz, gàcsę̈r, hùsvét, játę̈k, kastę̀j, kęnyę̈r, marę̈k, rostę̈, sövę̈ny, sötę̈t, szegę̈ny, szomszę̈d, temetę̀s, tesvę̈r, tötę̈s, törvę̈ny, vendę̈g, vetés, fájér, hâzę̈r.

Ordöngösfűzes: *bíka, bíkessíg, csípèl, díl, ídęs, íg, ípit, írik, ítèl, fíl, fírhez, físzek, gyíkiny, kíminy, kíreget, kírjík, kísik, kíszęn, kíve, kötö̀fík, lílek, mí, míz, níGy, nímet, níz, rípa, rísz, rít, szígyelli, szíjjèl, szína, szíp, tígedet, tíszta, víka, víkony, vír, vís, vízmírtę́k; beszíl, cselíd, derík, dílebíd, emíszt, fazík, fehír, festík, fűrísz, gombajíg, gö̀ríny, húsvít, játík, kikísírę́m, legíny, marík, penísz, seríny, sütít, szomszíd, temetís, tesvír; — kį́ve, lį́p, rį́pa; ágyį́k, felesį́g, vendį́g; — pínz, rìszeg; vętìs; — kinyį̀r; — csíp, ijjèl, ilesztő, ippeg, finyes, pintek, vőfi; — árnyik, dícsíri, egíssíges, epliny, kökiny, kömin, szeginy, tőtis, tö̀rviny; — fösvįny; — de: bę́kessę́g, éfél, ének, kę́rőddzik, mę̀, mę̈nes, nę́ma, rész, ⟨rét⟩; acél, bòrbę̀j, gácsę́r, kastę̈, rostę̈, házér, fájér.*

Tacs: *bíka, bíke, bíres, csíp csípēl, díl, ídes, íg, ípitt, írik, fíl, fínyes, físzęk, kík, kíminy, kíreget, kírjék, kínyes, kírőzik, kísik, kíszen, kíve, kötőfík, líp, lípik, mí, mínes, míz, nígy, pínz ~ píndz, rísz, ríszeg, rít, szígyelli, szína, szíp, tíged, tíszta, víkony, vír, vís; ágyík, árnyík, beszíl, dícsíri, egíssíges, emíszt, fazík, fejír ~ fehír, felesíg, festík, fösvíny, fűrísz, gombajíg, húsvít, kikìsírem, kisírtęt, legín ~ legíny, marík, penísz, sütít, szegíny, szomszíd, temetís, testvír, tőtís, törvíny; — fį́rhęz, kį́reg, rį́pa; dílebį́d, vendį́g; — ìtèl, görìny, játík, kömìny, sörìny; — iccaka, illesztő, ippen, pintek; kökiny; — epliny; — de: éfę́l, ének, férj, gyékìny, ⟨kéⁱk⟩, ⟨kéⁱvę⟩, lélek, vízmértík; bórbéj, cseléd, gácsę́r, kastéj, kinyér, penísz, rosté, testvér, vetę́s, fájér, házér.*

Mezőveresegyháza: *csíp, szíjjel, szína; — csìpęl, ìg, kìk, kìminy, kìrjik, nìgy, nìmęt, nìz, rìt, vizmìrtę̈k; fejír, kikisìrę́m, sütít; — díl, ídęs, iccaka, ík, ippęn, itę̀l, fíl, físzęk, kíręgęt, kíröddzik, kísik, kíszęn, lílęgzik, líp, mí, míz, píndz, rípa, ríszęg, szígyęlli, tígędęt, víkany, vír, vís, vö̀fi; ágyík, árnyík, beszíl, dílebíd, emíszt, fösvíny, fürísz, húsvít, játík, kökiny, kömimmag, seríny, sötít, szegíny, szomszíd, tötís, vetís; — pintęk, vįs, egįssę̈gës, eplįny, festįk, gö̀rįny, lepįny, vendįg; — de: bę̈kę, bę́ręs, dę̈l, ę́g, ę̈fę̈l, ę̈ccaka, ę́ⁱk, ę̈llesztǫ̈, ę̈nęk, ę̈pit, ę̈rik, fę̈nyęs, fę̀rj, fę̈rhëz, kę̈k, kę̀vë, lę̀lęk, nę̈ma, nę̈męt, pę̀ndz, rę̈pa, szę̀p, tészta; acę̈l, bòrbę̈, derę̈k, dicsę̈ri, fazę̈k, felesę̀g, festę̈k, gàcsę̈r ~ gâtyę̈r, kinyę̈r, kisę̈rtęt, legę̈ny, màrę̈k, penę́sz, rastę̈, sörę̈ny, sötę̈t, szomszę̈d, temetę̈s, testvę̈r, törvę̈ny, födę̀r, hàzę̈r.*

Zselyk: *bíka, bíres, csíp, csípèl, díl, ídęs, íg, íjjē, ík, ípitt, ítèl, fíl, fínyes, físzęk, gyíkiny, kíminy, kíreget, kíröddzik, kísik, kíszen, kíve, kötőfík, lílęk, líp, lípik, mi, mínes, míz, nígy, nímet, níz, rípa, rísz, ríszeg, szígyelli, szíjjè, szína, szíp, víka, víkany, vír, vís; beszíl, barbíj, fehír, felesíg, festík, fűrísz, gácsír, gambajíg, kikísíręm, legi̯ⁿ, szín, szamszíd, tesvír, tőtís, vendíg; — rį́pa; marį́k; — bike, bìkessìg, ìdęs, ìrik, fìrhez, kìk, pinz, ágyìk, görìny; — árnyìk, játìk; — ijjē, iccaka, ilesztő, ippeg, kirjék, nima, pintek, rit, tigedet; vőfi; dícsiri, dilebid, egissigęs, emiszt, epli̯ⁿ, kökin, kömimmag, seriny, sötit, temetis, törvin, őrisztitęk; — de: csépèl, ę́g, ę̈fél, ének, érik, kéve, nę̈ma, pę̈nz, rę́t, széna, szę́p, tészta, véka, ⟨vés⟩, vízmⁱértⁱék; acél, cselę̈d, derę́k, fazę́k, fűrész, gácsę́r, húsvę̈t, kastę̀j, kinyér, penę́sz, rostę́j, vetę́s, fáję̀, házé.*

Szék: *bíka, bíkessíg, csíp, díl, íg, iccaka, ípit, íppen, írik, ítel, fínyes, fírhez, físzek, kík, kíminy, kírjék, kírőzzik, kísik, kíszit, kíve, kötőfík, lílek, líp, lípik, mí, míz, nígy, níma, nímet, níz, pínz, rípa, rísz, ríszeg, rít, szígyelli, szíjjel, szína, szíp, tígedet, tíszta, víka, víkan, vír, vís, vízmírték; ágyík, árnyík, beszíl, borbíj, cselíd, dícsíri, ebíd, egíssigęs, fazík, fejír, felesíg, gombajíg, húsvít, kikísírem, kísírtet, legíny, marík, penísz, sütít, szegíny, temetís, tesvír, vendíg, vetís; — kį́ve; fűrį́sz, szomszį́d, fájį́r, házį́r; — csìpel, fìl, kìsz; serìn; — idess, ilesztő, pintek, vőfi; emiszt, eplin, fösvin, kökiny, kömin, törviny; — görį̀n; — de: éfél, ének, épit, fę̈rj, pę̈nz; acél, ágyék, cseléd, derék, festék, gácsér, gombajég, kastéj, kinyér, penę́sz, rostéj, serény, sütét.*

Feketelak: *bíka, bíke, bíres, díl, ídęs, íg, íjjel, írik, ítęl, fíl, fínyęs, fírj, físzęk, kíminy, kíreget, kísik, kíszen, kíszit, kíve, lílęk, míz, nígy, rísz, szína, tíszta, víka, vír, vís; marík; — lį́p, rį́t; kisį́rtet; — csìp, csìpèl, kìk, lìp, mì, pìndz, rìpa, szìp, vìkany; ȧgyìk, beszil, ebìd, fazìk, fösvìny, görìny, sörìny; — gyikį̀ny, iccaka, ippen, ippeg, pintek, vőfi; dícsiri, egissę̈gęs, emiszt, epliny, gombajiG, kökiny, köminy, leginy, szeginy, törviny; — fį̀rhęz, kötőfį̀k, rį̀szeg; — vizmį̀rtę̈k, fehį̀r, marį̀k, vendį̀g; — de: béke, dél, ę́g, éfél, ę̈lesztö, ének, épit, érik, fę̈rj, kérję́k, kérǫddzik, ⟨mę̈⟩, tę̈gedet, acę̈l, árnyék, bòrbę̈, derék, felesę́g, festék, fűrę́sz, gácsę̈r, hùsvę̀t, jȧtę̈k, kastyër, kinyę́r, kikisę̈rem, penész, rostę̈, sütę̈t, szomszę̈d, temetés, tesvér, vetés, fȧjér, hȧzér.*

Mezőköbölkút: *bíka, bíko* 'béklyó', *csípèl, díl, íg, íl, ípitt, ítèl, fíl, físzęk, kíminy, kírję̈k, kíp, kísik, kíszitt, kízelö, líp, nígy, níz, rísz, szígyeli, szíjjel, szíp, víkany, vín, vís; fejír; — ìjjel, pìntek, vìr; fűrìsz, szegìny, tőtìs; — kį́nyes, kį́ve; fejį́r, kìsį́rtet; — rį̀pa; — iccaka, ippeg ~ ippen, pindz, vőfi, beszil, dicsiri, emiszt, festik, gǫ̈riny, leginy, törviny; — fazį́k; — de: békę, béręs, csép, dél, éⁱdes, ég, ę̈fę̀l, élesztö, ének, ę́rik, étel, fél, fényęs, férj, férhęz, kę́k, kémę̈ny, kérję̀k, kérödik, késik, kę́sz, kę́vę, lélęk, lép, mé, méZ, nę́gy, néma, német, péntęk, péndz, rész, részeg, rét,*

széna, szè̤p, tę́gędęt, tészta, véka, vízmértë̤k; acè̤l, â̤gyë̤k, árnyék, bòrbë̤, ebë̤d, egë̤ssë̤ges, eplë̤ny, felesë̤g, fösvè̤n, gácsë̤r, gambaję́g, húsvę́t, játë̤k, kastë̤, kinyér, kikìsë̤rem, kemë̤nymag, legę́ny, marę́k, penë̤sz, rastë̤j, sörë̤ny, sötë̤t, szą̤mszë̤d, temetë̤s, testvë̤r, vendè̤g, vetés, fájér, házér.

Mezőkeszű: *bíka, bír, díl, íg, fíl, kírjè̤k, kívę, líp, níGy, níz, pínz, rísz, rít, szígyelli, szíle, víka, vír, vís; beszíl, emíszt, fejír; — í̤g, í̤lesztö̤, fí̤rhez, mí̤reg, pí̤nz, rí̤pa, szí̤na, szí̤p, — csìpel, ìrik, ìtel, kìk, kìsó, szìjeszt; — kì̤sik; — csip, dil, ijjèl, iccaka, ippen ~ ippeg, finyes, kiszen, pintęk, szilles, tigedet, vikany, vőfi; árnyik, beszil, egisz, epliny, fösviny, göriny, játik, kikisirem, kö̀kiny, köminy, leginy, szeginy, törviny, tőtis; — egi̤ssę́ges, gâcsi̤r, mari̤k, szegi̤ny, tőti̤s; —* **de:** *béke, éides, ę́g, è̤fë̤l, ë̤nek, épit, ë̤rik, fè̤szek, kę́miny, kérőddzik, kévę, kötö̤fë̤k, lélek, lië̤p ~ lë̤p ~ lép, më̤, méz, néma, német, pénz, rë̤pa, részeg, rét, szę́na, tészta, vízmértë̤k; acél, ágyë̤k, árnyë̤k, buorbë̤, derë̤k, dë̤csë̤ri, ebè̤d, fazék, feleség, fǜrë̤sz, gombolyë̤G!, hùsvë̤t, kinyë̤r, kikè̤së̤rem, legë̤ny, marë̤k, penész, rostë̤, sörény, sütét, szomszéd, temetë̤s, tesvë̤r, vendég, vetë̤s, fájér, házér.*

Magyarszovát: *kírözzik; egi̤ssë̤gęs; — ìg, rìszeg; — csip, csipęl, ides, díre* 'délre', *ik, firhęz, kik, kë̤miny, kötöfik, tiszta, vika, vö̀fi, dicsiri, eplin, göriny, kikisirę̤m, kisirtet, kö̀kiny, köminy, leginy, penisz, szeginy, törviny, vendiG; — mari̤ik, temeti̤s, veti̤s; —* **de:** *bë̤ka, bë̤ke, bè̤res, dë̤l, ë̤des, ë̤g, ë̤ccaka, ë̤fë̤l, ék, ë̤lesztö̤, ë̤pit, ë̤ppend, érik, ë̤tel, fë̤l, fë̤nnyęs, fè̤szęk, kë̤sik, kë̤szen, kévę, lè̤lek, lë̤p, më̤hecskę, mië̤z, në̤dzs, nè̤ma, në̤met, nè̤z, pè̤ntęk, pénz, rè̤pa, rë̤sz, rè̤t, szè̤gyelli, szë̤t, széną, szè̤p, të̤szta, të̤gedet, vë̤kany, vë̤r, vè̤s, vizmë̤rtë̤k; acë̤l, âgyè̤k, árnyë̤k, bèszë̤l, borbë̤, csèlëd, dęrè̤k, emë̤szt, fazè̤k, fehér, felesë̤g, festë̤k, fürë̤sz, gácsë̤r, gombajè̤G, husvë̤t, kastyè̤j, kinyë̤r, rostyè̤j, sörë̤ny, sötë̤t, szomszë̤d, tesvè̤r, tötë̤s, fâjë̤r, házè̤r.*

Tancs: *bíka, csípèl, íg, ífilekor, fíl, fímlik, físzęk, kík, kímìny, kíreget, kírődik, kíszitt, kívę, kö̤tö̀fík, níma, níz, pínz, rípa, ríszeg, rít, szígyelli, szína, szíp, víka, víkany, vír; fehír, kikisírem, kísírtęt; — vís; — csip, dìl, lìp, mì, mìz; — iccaka, ippen, pintęk, vikany, vőfi; dícsiri, epliny, fösviny, gœriny, kœkiny, kö̤minymag, leginy, seriny, szeginy, tö̀rviny; —* **de:** *békę, bérę̤s, dél, édę̤s, ⟨ég⟩, éccaka, ék, élesztö, énęk, épitt, étèl, fényes, férj, férhęz, kę́k, kéreget, kérjék, késik, lélęk, lépik, négy, német, rész, széjjèl, szép, tégęd, tészta, viér, vízmértè̤k; acè̤l, ágyék, árnyë̤k, beszél, bòrbë̤, derék, dìlebéd, egę́ssę́ges, emészt, fazę́k, feleség, festék, fűrész, gácsè̤r, gambajég, húsét, játék, kastéj, kinyér, marék, penész, rö̤stéj, szamszéd, temetés, tesvér, tö̀tè̤s, vendég, vetés, fájér, hâzę́r.*

Magyaró: *bíką, bírës, csíp, csipèl, íjjè, írik, fíl, kík, kísik, kíve, lípik, níz, rípa, rít, szíp, víka, víkany, vír, vís, fejír ~ fehír, játík; — fa-*

zík; — szina, kikisirem, kisirtet; — idęs, ippeg, kik, kœtőfik, pintëk, vőfi; dicsiri, epliny, gœriny, leginy, vatkœkiny; — leginy, szeginy, tœrviny; — **de:** *béka, békę, dél, édęs ~ ędęs, ęg, éféleka, ęk élesztő, énęk, épitt, étèl, fényęs, férhęz, fészëk, kęk, kémëny, kérjék, kéröddzik, késik, kész, kévę, lélęk, lëp, mʲëę, ménęs, mëz ~ mʲëz, négy, néma, német, néz, pęnz, répa, rész, részëg, szégyelli, széjjèl, szʲëna, szép, tégędęt, tészta, vęka, vér, vés, vizmértęk; acél, ágyék, árnyék, beszél, bòrbę, festék, fösvén, fűrész, derék, ebéd, egésségęs emészt, feleség, gácsér, gambajég, húsét, kasté, kinyér, kömémmag, marék, penész, rasté, serény, sötét, szamszéd, temetés, tesvér, vendég, vetés, fáję, házér.*

Marossárpatak: *bika, csip, csipël, díl, íg, fil, firj, firjhęz, fiszęk, kirjëk, kive, kœtőfik, lipik, nigy, nimęt, niz, ripa, risz, rit, szíjjèl, szina, szip, vika, vir, vis; beszil, fazik, kasti, kerik, kikisirem, kisirtet, fáji, házi; — íg, irik, kiszęn, kiszitt, riszęg, dílebid, egisségës, emiszt, fejir, fűrisz, pęnisz, tőtis, vendig, vetis; — idęs, kik, kirödik, lip, mi, minęs, mitëj, miz, ripa, vikany; rasti, őrisztitek; — festik, — idęs,húsit, min; ippen, vőfi; bòrbi, epliny, fösviny, görin, kökin, kœmimmag, legin, serin, szegin, toervin; — pintëk; gácsir; —* **de:** *békë, édes, éjjè, éccaka, élesztö, énëk, épitt, étèl, fényęs, kéminy, kéreget, késik, lélëk, lépik, négy, néma, pénz, rész, szégyelli, tégedet, tészta, vízmértęk; ágyék, árnyék, feleség, gambajég, játék, kinyér, marék, sötét, szamszéd, temetęs, testvér.*

Nyelvjárásszigetek: Kóbor: *bika, bike, csip, csipöl, díl, idöss, ig, ifélikòr, ilesztö, ineköl, in, ipitt, irik, itèl, fil, finyös, firhöz, fiszök, kik, kiröget, kirjik, kirőzik, kisik, kiszitt, kiszön, kive, kötőfik, lip, lipik, mi, min, minös, mirges, miz, nigy, nimöt, pintök, pinZ, ripa, ris, risz, riszög, rit, szina, szip, tigöd, tiszta, vika, vikony, vir, vis; ágyik, beszil, derik, dicsiri, egéssigös, emiszt, epliny, fejir, felesig, göriny, húsit, kënyir, kömin, sötit, szëginy, szomszid, temetis, tesvir, törviny, vendig, vetis, fáji, házir; — fazik, leginy; — bijëg, iccaka, fik, vis; fűrisz;* — **de:** *béka, dél, ég, ének, éneköl, éppen, fészëk, kérög, kérőzik, fék, lélëgzik, néma, rét, szét; árnyék, bòrbéj, cselëd, derék, dicséri, fösvëny, játék, kastéj, kikésérëm, kömény, rostéj.*

Lozsád: *ítèl, kire·get, kírjik, kisik, kisz, kive, lipik, niz, rizs, szip, vír; fehír, kisír·tet; tánygyír·karika;* — *csip, csipel, ides, ik, ipit, finyes, fiszek, kiröddzik, lip, miz, nigy, nimet, pinz, ripa, szina; ágyik, dicsi·ri, fűriz!; ripa; kikisirem;* — *icca·ka, ides, ikk, ippen ~ ippeg, fil, kik, kiszit, máskippen, mi, pintek, rit, szigyelli, ti·gedet; beszil, emiszt, gœriny, kœkiny, keminy·mag, leginy, penisz, sœriny, szeginy, szamszid, teme·tis, tesvir, vendig, őriszti·tek;* — *szíina, kötőfik, egésiges;* — **de:** *béka ~ béka, békę, béres, dél, édes, ég ~ ęg, éccaka, élesztő, ének, épit, érik ~ érik, fęrj, fęrhęz, kémëny, kęve, lélëk, néma, részeG, rét, széjjèl, széna, tészta.*

MURÁDIN LÁSZLÓ

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FILMTECHNIKAI ELEMEK JÓZSEF ATTILA *NYÁR* CÍMŰ VERSÉNEK SZERKEZETÉBEN

Irodalmi művek elemzésekor — legyen az az elemzés általános esztétikai, nyelvészeti-stilisztikai, vagy bármilyen kommunikációelméleti, szemiotikai megközelítése az adott műnek — a pusztán tényeket rögzítő leíró módszert szükségképpen kiegészíti egy kontrasztív, összevető vizsgálat. Az irodalmi mű lényege mint egyedi és specifikus megvalósulás csakis e kontrasztív módszer segítségével tárható fel. Az irodalmi alkotás elemzése, értelmezése éppen ezért tulajdonképpen mindig összevetés, összehasonlítás is: a mű egyes elemeinek viszonyítása művön kívüli tényezőkhöz, egy általános nyelvi, történelmi-társadalmi kontextushoz, illetve más művekhez, a művön belül pedig az irodalmi mű struktúrájának egészéhez.

Ezen kívül ez a kontrasztív vizsgálási módszer kiterjeszthető általában az irodalmi kifejezésmód és más művészi kifejezésmódok egybevetésére, mivel „az irodalmi szöveg természetéről is többet megtudunk azzal, ha megvizsgáljuk egy másik közlési rendszer kontrasztjában".[1]

Ennek az összevetésnek mai legproduktívabb elméleti és módszertani alapja az analógiákkal dolgozó szemiotika, ezen belül pedig az irodalomszemiotika és a filmszemiotika. A módszer egyetemes érvénnyel alkalmazható minden szövegre többkevesebb eredménnyel. Vannak azonban szövegek, melyek esetében különösen indokolt az ilyen vizsgálat, mivel ez magában a szövegben kínálkozik, mint immanensen adott lehetőség. Ilyen József Attila *Nyár* című verse is. Dolgozatom célja e vers bemutatása, elemzése a költői szövegnek a filmtechnika tükrébe állításával.

A filmtechnika hasznosítása végső fokon a konstruktivizmusból fakad, egy olyan irányzatból, mely a magyar irodalomban a legújabb kutatások szerint 1923—26 között hatott különösen Kassák Lajos és József Attila költészetére. A konstruktivizmus egyik lényeges elve és gyakorlata a modern technika eljárásainak átvétele és alkalmazása, elsősorban a vers megszerkesztésében. „Mindig várni fogjuk az új formákat, amelyeket a műszaki élet alakít ki" — vallja Malevics, „ma a rádió, a vetítővászon, a kábel... a forma elemei is lehetnek" — állítja Tatlin, „próbáljuk meg újrafogalmazni az esztétikai formát a technikai formán keresztül" — írja Topokov a konstruktivizmus másik két képviselőjének előbb idézett elveivel egybehangzóan.[2] Az így kialakult konstruktivista versszerkezet tulajdonképpen túlélte a konstruktivizmust, elvei akkor is hatottak, amikor maga a konstruktivizmus elavult (József Attilánál például megfigyelhető 1929 után is).

József Attila költészetében ennek egyik megnyilvánulása — amit a szakirodalomban régóta számon tartanak (pl. Gyertyán Ervin)[3] — az, hogy több versét a filmtechnika eljárásai alapján szerkeszti meg. Ilyen filmtechnikai eljárás alapján szűkíti és ezzel párhuzamosan emberiesíti a látványt a *Holt vidék*ben, a *Határ*ban pedig a centrális versépítkezésnek megfelelően még az is pontosan kimutatható, honnan történik a látvány filmszerű átfogása. Egy másik igen jellemző vers ebből a szempontból az elemzésre kiválasztott *Nyár:*

Aranyos lapály, gólyahír,
áramló könnyűségű rét.
Ezüst derűvel ráz a nyír
egy szellőcskét és leng az ég.

---

[1] Horányi Özséb, *Megjegyzések a filmre fordítás elméletéhez.* Hankiss Elemér (Szerk.) *A novellaelemzés új módszerei.* Bp., 211.

[2] R. Bajkay Éva, *A konstruktivizmus.* Válogatás a mozgalom dokumentumaiból. A dokumentumokat válogatta szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta R. Bajkay Éva. Bp., 1979. 55, 69, 94.

[3] Gyertyán Ervin, *Költőnk és kora.* József Attila költészete és esztétikája. Bp., 1963. 96.

Jön a darázs, jön, megszagol,
dörmög s a vadrózsára száll.
A mérges rózsa meghajol —
vörös, de karcsú még a nyár.

Ám egyre több lágy buggyanás.
Vérbő eper a homokon,
bóbiskol, zizzen a kalász.
Vihar gubbaszt a lombokon.

Ily gyorsan betelik nyaram!
Ördögszekéren jár a szél —
Csattan a menny és megvillan,
elvtársaim: a kaszaél.

A szöveget a vizsgálat megkönnyítése végett és annak első lépéseként egységekre bontom és ezeket elemzem az egymásrakövetkezés sorrendjében és viszonyhálózatában. Az egységekhez pedig az összehasonlítás érdekében mindig hozzárendelem a filmnyelvi kifejezés lehetséges megoldását, az egységbe foglalt közleménynyel egyenértékű filmképi közleményt. Ezt az egyenértékűséget természetesen nem a denotációban keresem, hiszen a nyelv és a film kommunikációs rendszere alapvetően eltér ebből a szempontból. Egyenértékűség maga a kommunikáció szintjén mutatkozhat csak, a funkciók és nem a denotátum szempontjából kerestem tehát filmnyelvi, filmtechnikai megfelelőt. Az egyes egységek elkülönítésében a vizuális szempontot tekintettem alapnak, egységnek tekintve azt a szövegdarabot, melynek filmbeli kifejezésében, a vizuális megjelenítésben egyetlen kép felel meg.

1.1. „aranyos lapály": filmbeli megfelelője nagytotál, a technika maga: rálátás, magas „gépállásból" feltáruló összlátvány.

1.2. „gólyahír": hirtelen nagyközelire (premier planra) vált át. A két egység közötti „vágás" azért nem zavaró, mert logikailag indokolt. Az „aranyos lapály" és a „gólyahír" között nemcsak a rész és egész közötti viszony van meg, de ok—okozati összefüggés is felfedezhető (a lapály azért „aranyos", mert sárga virágok borítják). Kapcsolóelemként ez esetben tehát egy logikai összefüggés funkcionál. A mozgóképi kifejezés alapvető sajátossága ez, amint Luigi Chiarini többször is említi, a leggyakoribb képkapcsolások egyike.[4]

1.3. „áramló könnyűségű *rét*": ismét totálba vált át a kép, de mivel a közlemény lényege (az „áramló könnyűség") elsősorban felületen ragadható meg, a lehetséges filmtechnikai megfelelő ezért nem az 1.1. szegmentum nagytotálja, hanem csak az előbbihez (1.2.) viszonyítva kissé megemeltebb látószög, „gépállás". A nyelvi kifejezésben utal erre a *rét* és a *lapály* közötti jelentéskülönbség is. A látvány kevésbé átfogó, felületi, kistotál.

1.4. „ezüst derűvel *ráz* a *nyír* egy szellőcskét": függőleges irányban tágítja a képet, de még mindig nem nagytotál.

1.5. „és leng az *ég*": az „aranyos lapály" nagytotáljának tökéletes ellenpólusa, nem rálátás, hanem egy a föld szintjéről kiinduló látószögnek a látóhatár végtelenjébe terpeszkedése.

Az 1.2., 1.3., 1.4. és 1.5.-ös szegmentum között az átmenetet éppen ennek a látószögnek a tágulása adja, melynek a filmben a kamera mozgása felelne meg: alulról felfele, átfogva a közelitől a távoliig. Az 1.3., 1.4., 1.5.-ös szegmentumban pedig végigvonul egy belső kapcsolóelem, amely a következő kiemelt szavak logikai összefüggésében ragadható meg: *„áramló* rét" — *„szellőcskét* ráz a nyír" — *„leng* az ég", melyek mindegyikében lényegében azonos mozgáselem figyelhető meg.

A második szakasz szintén egy mozgáselemmel indul.

2.1. „jön a darázs": képi megfelelője ismét egy kistotál, a darázs megpillantásához szükséges távlatot biztosító távoli kép, de az előző szakasz záró képénél mégis kevésbé nyitott.

2.2. „jön": a mozgás ismétlődését hangsúlyozza.

---

[4] Chiarini, Luigi, *A film gyakorlata és elmélete.* Bp., 1968.
[5] Horányi Özséb, *Montázs.* Bp., 1977. 119.

2.3. „megszagol": az egyes szám első személyre utaló igei személyrag a költői szubjektumhoz kapcsolja, amely itt mintegy láthatatlanul belép a tájba. Filmen ennek az ún. szubjektív kamerával felvett kép a megfelelője, ahol a látványt átélő szubjektumot alkalmilag az egyébként személytelen, objektív kamera képviseli, ezáltal maga is szubjektívvé válva.

2.4. „dörmög s a *vadrózsára* száll": a szubjektumtól eltávolodva közelképre szűkül a kép, premier plan.

2.5. „a mérges rózsa *meghajol*": az előző kép szerves folytatása. A kettő lényegében egyetlen szegmentumnak is felfogható.

Az átkötés a 2.1., 2.2., 2.3., 2.4.-es szegmentum között a filmtechnikában közismert kapcsolás révén valósul meg: a kamera egy kiválasztott szereplőt követ egyik helyszínről a másikra. A „szereplő" ez esetben a *darázs*, ennek mozgását követi a költői szem, melynek szubjektumára egyetlen utalás van az egész versben (2.3.). Ennek a mozgásnak az ívét hosszabbítja meg nagyon szépen a meghajló rózsa.

2.6. „vörös, de karcsú még a *nyár*": ez a költői kép (absztrakció) filmben egyértelműen nem adható vissza, de mint a konkréttól elvonatkoztatott totálvízió, megfelelője csak teljes totálkép lehet. A premier plant a totállal összekapcsoló elem pedig épp a konkrét egyedi kivetítése az absztraktba, ismét egy logikai természetű kapcsolás.

Ily módon a szakasz dinamikája teljesen az első fordítottjává válik. Az első: totálból logikai kapcsolással nagyközelire, majd fokozással tágulva ismét nagytotálig, a második: totálból fokozással szűkülve nagyközeliig, majd egy logikai kapcsolással átdobva ismét az egészet nagytotálba.

3.1. „ám egyre több lágy *buggyanás*": A harmadik szakasznak ez az első egysége vizuálisan nem adható vissza, a filmtechnika által csak hangeffektusként érzékeltethető. Szerepe a költői szövegben megegyezik a filmben használt átfedő hangeffektusokéval, vagyis kötőelem. Ez képezi az átmenetet a következő nagyközeli képre, annak jelentéstartalmára.

3.2. „vérbő *eper* a homokon": premier plan, melyhez képest mintegy félközeliben jelenik meg a következő kép: 3.3. „bóbiskol, zizzen a *kalász*".

Az így már tágabbá vált látványt függőleges irányba feszíti tovább a rákövetkező totál: 3.4. „vihar gubbaszt a *lombokon*".

A negyedik szakasz egy felkiáltással indul: 4.1. „Ily gyorsan betelik nyaram!". Köztudott, hogy a filmnyelv nem ismeri az imperatívusz nyelvtani kategóriáját. A film közlésmódjában nincs pontos megfelelője. Funkciója azonban tulajdonképpen az, hogy a totálban maradva hangsúlyozza a vihart, azáltal, hogy erre asszociál.

4.2. „ördögszekéren jár a *szél*": totál kép.

Ezután pedig egy újabb, ezúttal éles hangeffektus: 4.3. „*csattan* a menny", szoros összefüggésben, tulajdonképpen elválaszthatatlanul a rákövetkező premier plannal, melyhez az átkötést létrehozza.

4.4. „és megvillan — elvtársaim — a *kaszaél*". Az „elvtársaim" szubjektív tartalmának, illetve felhívó jellegének a film grammatikájában nincs megfelelője.

A látvány dinamikája szempontjából a szakasznak az előzőektől eltérő a felépítése. A három szegmentumon keresztül (4.1., 4.2., 4.3.) totálban tartott kép a *vihar* megjelenítését teszi lehetővé.

Egységben nézve megfigyelhető az egész versen végigvonuló váltakozása a közeli és távoli képeknek. A köztük levő ellentéteket fokozás oldja (a távlat tágulása az első, szűkülése a második, ismét tágulása a harmadik szakaszban), vagy valamilyen logikus asszociáció teszi elfogadhatóvá. Az utolsó szakasz eltérő szerkezete a lényegre irányítja a figyelmet. Ez a jellegzetesen József Attila-i csattanó tűnik az egyetlen „indokolatlan", hirtelen vágásnak a képsorok között. Ha azonban az egész verset mint képsorozatot a vizuális szerkesztésmód egyik alapvető és talán legáltalánosabb eszköze, a montázs szempontjából vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy tulajdonképpen az egymás mellé montírozott képek jelentése csak az utolsó sorban válik evidenssé. Addig az egyes képkapcsolásoknak csak jelentősége van. Ezen a ponton pedig tökéletes megfelelés mutatkozik a film-montázzsal. A költői szöveg jelentésének kibomlásában fokozás figyelhető meg, mely analóg az eisensteini montázs-tipológiában intellektuális montázsnak nevezett filmtechnikával.

Az intellektuális montázs tulajdonképpen asszociatív montázs: a különböző képek egymáshoz kapcsolódásából adódó többlet kibomlásának folyamán folyó gon-

dolkodás, a képek olyannemü összekapcsolása, mely dinamizálja az intellektuális kontextust, határozott asszociációkat erőltet a befogadóra. Ez az intellektuális montirozó technika épül rá a közeli-távoli képek váltakozásából adódó ellentétező (és az ellentéteket fokozással feloldó) szerkezetre. Az egész vers jelentésösszefüggése szempontjából az utolsó szakasz többitől eltérő felépítésének funkciója így az addigi képkapcsolások jelentőségének jelentéssé minősítése. Az utolsó két sor talán a vers egyetlen „igazi", „tiszta" montázsa az egyes képkapcsolások között, amelyben maradéktalanul megvalósul „az elemek különnemüségének és összetartozásának egyidejü fölismerése".

Az irodalomban a montázs rendszerint a fantázia és álomtörténések kitüntetett technikája (s mint ilyen, elsősorban a szürrealizmushoz kapcsolódik), de az is bizonyított tény, hogy minden olyan esetben, amikor a művész nem törekedett illuzionisztikusan korrekt, homogén látvány rögzítésére, megoldásában így vagy úgy érintette a montázs elvét. József Attila tárgyias-intellektuális stílusa is számos analógiát mutat az intellektuális montázsból építkező filmmel.

PETHŐ ÁGNES

ELEMENTE DE TEHNICĂ CINEMATOGRAFICĂ ÎN STRUCTURA POEZIEI „NYÁR" DE ATTILA JÓZSEF

(Rezumat)

Autoarea studiază succesiunea şi conexiunea imaginilor din poezia „Nyár" de Attila József, dovedind analogia structurii acestei poezii cu structura operelor cinematografice bazate pe tehnica montajului zis intelectual.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

NÉHÁNY GYERGYÓI FÖLDRAJZI NÉV ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A gyergyói tájegységnek még nincs teljes földrajzinév-adattára, egyetlen település helyneveit Szász Lőrinc gyűjtötte össze. A történeti anyagot Szabó T. Attila tette közzé, és részben Tarisznyás Márton dolgozta fel.[1] Saját gyűjtőmunkánk egyik célja az, hogy feltárjuk a történeti és a mai névanyag kapcsolatát a vidék növényföldrajzi képével és a népi növényismerettel. Az ilyenszerű elemzés etnogeobotanikainak nevezhető.[2]

Az itt közölt adatokat jelöléstani szempontból csoportosítottuk szócikkekbe. A címszó az a köznév, amelyből a földrajzi név kialakult. A példák a települések betűrendi sorrendjében, ugyanazon település esetében pedig időrendben követik egymást. A történeti adatok és a velük kapcsolatos idézetek Szabó T. Attila munkájából valók.[3]

Aszalás: a fa lábon való kiszárítása kéreghántolással vagy más módon. K: 1864: ma: *Faaszalása* (k., e.). Szm: 1773: *Aszaló uttyánál* (sz.); 1864: *Pető aszalása* (e.); ma: *Aszaló* (p.). Bükköt, fenyőt, nyírt és tölgyet egyaránt *aszaltak*. A kéreghántolást leggyakrabban nyári (főleg július végi) holdtöltén idején végezték, mert azt tartották, hogy a fogyó hold sietteti a fa kiszáradását. Az így nyert faanyagot, az *aszalványt* elhordták, a *csutakok* (tuskók) pedig rendszerint ott maradtak. Az *aszalás*nak nemcsak a neve, de szórványosan még a gyakorlata is máig fennmaradt. A vele kapcsolatos földrajzi nevek Gyergyóban jól elválaszthatók az *aszó* 'időszakos, ki-kiszáradó vízfolyás' szóból alkotott nevektől, mint amilyen pl. az *Aszód* vagy a *Sikaszó*.

Cserefa: Quercus petraea (Matt.) Liebel., kocsánytalan tölgy. R: 1720: *Laczkok Csere Erdéje*. Szh: 1699: *Pál kovács Csereib(en)*; ma: *Csereponk; Kétcsere köze; Portikcsere*. Szm: 1773: *Cserehátón* (sz.); 1864: *felső Cserehát* (sz., k.) „Száraz kővetses természetű"; ma: *Erőscsere* (K.); *Csere dombja* (sz., k., e.). T: 1773, ma: *Csere oldal* (sz.); *Csere ösvénnye*. A nevek 8—900 (1000) m közötti, déli és délnyugati kitettségű domboldalakra vonatkoznak, kizárólag a medence keleti peremén. A alinövényzet egyértelműen az erdők egykori meglétéről vall, sőt szórványos példányok ma is fellelhetők. A kocsánytalan tölgy erdőfoltjai, a sajátos mikroklimatikus viszonyoknak köszönhetően a medencébe nyomuló lucosok fölött helyezkedtek el (inverzió).

Dancura: Gentiana lutea L., sárga tárnics. Szm: ma: *Nagy-* és *Kis-Dancurás* (e., l., p.). A *dancura-* vagy *danciagyűker* nagyra értékelt népgyógyászati szer. További tisztázásra szorul a növény magyar *dancura* ~ *dancia* és román *ghinţură* neve közötti kapcsolat.[4]

Eger(fa), cserfa: Alnus incana (L.) Mnch., hamvas éger és A. glutinosa (L.) Gaertn., mézgás éger. A: 1773 — ma: *Egerszeg* (sz., k.); 1864: *Egeres* „régebb égerfák jelenleg legelő", mai neve *Egres*. Cs: ma: *Nagyeger, Kiseger* (k., sz.). D: 1773: *Kerek egerben* (sz.). K: 1864 — ma: *Nyír kurteger* (sz.), *Nyír nagyeger* (k.); ma: *Eger* (e.). T: 1773: *Kerek Nyír vagy Eger* (sz.), *Kurta eger* (sz.). T és Ú: ma: *Kurteger* (k., p.) (alacsony növésű, kurta égerfákkal benőtt hely).

A nevek kivétel nélkül a Maros vagy mellékpatakai mentén lévő területekre vonatkoznak. Mindkét égerfaj gyakori volt, montán ligetek társulásalkotóiaként és füzesek kísérőfajaként egyaránt. A földrajzi nevekben az az állapot őrződött meg, amely a nevek kialakulásakor volt jellemző, amikor a medence belsejében az égerligetek tájképi szerepe igen nagy volt. Az égerligetek mára visszaszorultak,

---

[1] L. Szabó T. Attila, *Gyergyói helynevek a XVII-XIX. századból*. Budapest, 1940; Szász Lőrinc, *Gyergyócsomafalva helynevei*. NyIrK. XX, 85—91; Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest, 1982.

[2] Vö. Péntek János — Szabó Attila, *A régi növényvilág és változásai a halotaszegi földrajzi nevek tükrében: Nyelvészeti Tanulmányok*. Bukarest, 1980. 131—172.

[3] A dolgozatban használt rövidítések: e. = erdő, k. = kaszáló, l. = legelő, p. = patak, sz. = szántóföld, A = = Alfalu, Cs = Csomafalva, D = Ditró, K = Kilyénfalva, R = Remete, Szh = Szárhegy, Szm = Szentmiklós, T = = Tekerőpatak, Ú = Újfalu, V = Vasláb.

[4] L. Al. Borza, *Dicţionar etnobotanic cuprinzînd denumirile populare româneşti şi în alte limbi ale plantelor din România*. Bucureşti, 1968.

megritkultak. A fajok a földrajzi nevekben csak *eger(fa)*ként jelennek meg, *cser*fakként nem, ami arra vall, hogy kérgük (inkább csak a hamvas éger kérge) felhasználása cserlé és fekete festék előállítására újabb keletű, mint a földrajzi nevek keletkezési ideje.

Füge, szőrösfüge: Ribes uva-crispa L. ssp. grossularia (L.) Rchb., egres. K, Ú: ma: *Fügés, Fügésódal* (e., l.). R: ma: *Fügésrét* (k.). Szm: 1773: *Likás fügés*, ugyanaz ma: *Fügés* (e., l., p.). Hegyi erdőkben, valamint ligetekben gyakori. Gyümölcsét fogyasztják, levelét a népi gyógyászatban használják.

Honcsok(os): göröngyökkel, hantokkal borított terület. A: 1696: *Honcsok* (sz.); 1864: *Honcsokok utja* (sz.). A és Cs 1773—1864: *Nagy István Hontsokja* (sz.). Cs: 1864 — ma: *Honcsok utca;* 1864: *Hontsog* (k., sz.), ma: *Honcsok* (k.). Szm: ma: *Honcsokos* (k.). Különösen azok az irtványok váltak — egykori lucosok helyén — *honcsokossá*, amelyeken széltörés és erdőtűz is volt.

Lok: lapályos, sima terület, hegyek közé zárt folyóvíz mentén; hegyi rét, elsősorban kaszáló. A: ma: *Putna loka* (k.). Cs: 1864 — ma: *Kicsi-Lok* (e.), *Lok* (e.), *Nagy-Lok* (e.). K: 1864 — ma: *Szenéte loka* „irtás által kaszálonak". R: 1864 — ma: *Eszenyő loka* (k., e.), *Lok* (p.). Szh: ma: *Lok* (k., p.). Szm: 1773: *Magos Bük Lokán* (k.); *Hideg Lokán* (k.); ma: *Csobotloka* (k., e., p.). T: ma: *Lok* (p.), *Lok feje* (l.).

A *lok* közszóként néhol még ma is használatos. Jellegzetes térszínforma, amelynek növényzete is jellegzetes. Sok patak viseli a *Lok pataka (vize)* nevet, majd a völgynek alsóbb, nyiltabb szakaszán (gyakran településhez érve) nevet változtat (felveszi a település nevét) és *Güdüc, Heveder, Eszenyő* stb. patakaként folytatja útját a Maros felé.

Měggy *(fásměggy, havasi měggy, piros-kokojza):* Vaccinium vitis-idaea L., vörös áfonya. Szm: 1773-tól többször: *Megyes, Medgyes,* ma: *Měggyes* (e., l., p.). Értékelt erdei gyümölcs és népi gyógynövény.

Ölves: a hosszirányra merőleges csíkokkal tarkázott (vö. örves, örvös — pl. háziállat szőrzete). A: ma: *Ölves* (p.); *Ölvestető* (l.). K: 1864 — ma: *Ölves* (k., l.); ma: *Szárazölves* (k., e.). A hosszan elnyúló hegyoldalakon az irtás kezdetén *keresztben* vágott csapások nyújthattak ilyen látványt. A csapások a patak mentéről kiindulva, egymással többé-kevésbé párhuzamosan nyomultak fel a völgy mindkét oldalán. A későbbi irtások módosították a táj képét. Az ide sorolható földrajzi nevek véleményünk szerint nem hozhatók összefüggésbe az *ölyv* madárnévvel.

Rez: magas fennsík, erdőbeli tisztás (vö. FNESz.). Gyergyóban kizárólag (luc)fenyvesekben kialakított irtványokra vonatkozik, közszóként is. D: 1773—1864: *Rez oldala* (sz.); 1864 — ma: *Kecskerez* (l.). Szh: 1720 — ma: *Lórez* (e.). Szm: ma: *Nagyrez* (e., l., p. a tölgyesi részen); *Rezvápa* (e., l.): *Rez pataka; Olábükk reze* (e.). T, V: 1864 — ma: *Feketerez* (e., l.). Több településen: 1773 — ma: *Közrez, Közrez nyaka* (e., l.).

Helynévelemként kizárólag a tájegység keleti felében, a Gyergyói-havasok területén fordul elő. Ez összefügghet azzal a sajátossággal, hogy itt kevesebb volt a bükkös, mint a tájegység nyugati felén húzódó Görgényi-havasokban, ezért itt több lucost irtottak.

Szádok(fa): Tilia platyphyllos Scop., nagylevelű hárs. A: 1696: *Szadok erdő,* 1773: *A Záldok erdő farkában* (k.), *Zádók erdőnél* (sz.), 1864 — ma: *Szádokerdő* (k.). A faj szórványosan jelen volt a bükkösök övezetében. Tömegesebb előfordulására ez az egyetlen adatunk. A terület egykori bükkösök szomszédságában van. A *szádok* növénynév ma is ismert, az irodalmi hatásra terjedő *hárs* névvel párhuzamosan használatos. Régebben a *hárs* megnevezés csak a *farkashárs*ra (Daphne mezereum L., farkasboroszlán) vonatkozott.

Tanorok: körülkerített terület (irtvány), általában a belsőség közelében, de esetenként távolabb is; legtöbbször kaszáló. Szh: XVI. század: *Nagytanorok,* a ditrói út mellett. Szm: 1773—1864: *Tanorok hagymás.* T: 1773: „udvarház *Tanorokja*". A *tanorok* elnevezés jelentése Gyergyóban elhomályosult, mára közszóként is, földrajzi-név-elemként is eltűnőben van.

Tar, szár, pilis: fás növényzet nélküli, kopasz, letarolt hely. A: 1864 — ma: *Tarvész* (e., l., p.). Szh: 1567: *Zarhegy* (a falu neve), 1864 — ma: *Szárhegy; Szármány* (domb). Szm: 1702: *Piliske,* 1864: *Pritske* (e., l.), ma: *Pricske, Piricske* (e., l.). A mai köznyelvben csak a *tar* melléknév használatos. A szláv eredetű *pilis* az it-

teni helynévadásban már mint magyar szó kaphatott szerepet. Az *l* ~ *r* hangok felcserélése ismert nyelvjárási sajátosság.

Torma, vizitorma: Veronica beccabunga L., deréce veronika. Cs: 1864 — ma: *Nagy-* és *Kicsi-Tormás* (e., p.). A növényt az egész tájegységben *vizitorma* néven tartják számon, és csemegeként, gyógynövényként használják.

Tölgy(fa): Quercus robur L., kocsányos (mocsár-)tölgy. A: 1773: *Mihálly Maka szegiben* (sz.). R: 1662—1674: *égett tölgyfa* (határrész a mai Nagyréten, ahol *sertés marháikat* makkoltatták, s amelynek a birtokjogáért Szárheggyel pereskedtek). Szm: 1773 — ma: *Tölgymező* (sz., ma részben beépítve); 1773: *Makkós ut mellett* (sz.), ma: *Makkos utca;* XVIII. század — ma: *Tölgyes*, település a Kis-Beszterce mentén. A faj a medencében a völgyek nedves talaján és vízfolyások mentén alkotott erdőségeket. Mára gyakorlatilag kipusztult. Az erdők nagy része a XVII. században még állott. A földrajzinév-anyag jól tükrözi a mocsártölgy különleges termőhelyi igényeit. Az irtás nyomán állományai nem újultak meg, amihez hozzájárult a medence fokozatos kiszikkadása is.

A két tölgyfaj (vö. *cserefa*) nevéből alakult földrajzi nevek jól elkülöníthetők egymástól. (A *cserefa* és az égerfajok termőhelyi igényei amúgy is eltérőek.) A *tölgyfa* és a *cserefa* párhuzamos előfordulása (viszonylag kis területen) azt eredményezte, hogy a rájuk vonatkozó népi növényismeret napjainkig szilárd maradt. Ehhez hozzájárult az is, hogy csak későre és nagyjából egyidőben irtották ki őket. Így azután Gyergyóban nem alakultak ki olyan jelentésváltozások, névcserék, mint amilyeneket más vizsgálatok hoztak felszínre[5].

Vész: sorsára hagyott, leromlott, bokrossá, bozótossá, járhatatlanná vált irtás. Mivel az itteni földrajzinév-adásban nagyon nagy szerepet játszott, csupán egyetlen település határából mutatunk be adatokat. Szm: XVI. század — ma: *Szarka vesze* (sz., k.); 1650: *Mezeő Ueszben* (k.), 1864 — ma: *Mezővész* „részint kaszállo iritványok, reszint pedig legelő fenyö, magyaro s' nyír fákkal bé nőtt"; 1773: *Latzkó vesze oldalában* (sz.); *Farkas veszin* (sz.); 1773 — ma: *Gál vesze* (sz.); 1864: *Uj vész* „apro fenyö, nyir és magyaro fákkal bénőtt Silány természetü inkább legelőnek használtatik"; 1864 — ma: *Tinópál vesze* (l., e.).

A *vész* a gyergyói erdőirtás jellemző kísérője. A *veszek*et részben visszahódította az erdő, a lucfenyő, a mogyoró, a nyír és a nyár révén, részben pedig folytonos takarítással kaszálóként vagy legelőként hasznosították, gyakran fel is szántották. A földrajzi nevekben legtöbbször személynév kapcsolódott hozzá, az irtást végző (egykori tulajdonos) neve; máskor valamely jellegzetessége szolgált a megkülönböztető névadás indítékául.

RAB JÁNOS

CONTRIBUŢII LA INTERPRETAREA CÎTORVA TOPONIME DIN BAZINUL GHEORGHENI

(Rezumat)

Pe baza unui material toponimic selectat, autorul face o analiză etnogeobotanică, cu scopul de a studia relaţia între numele topice şi aspectul geobotanic al depresiunii Gheorgheni.

[5] Vö. Péntek János — Szabó Attila i.m.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

ADATTÁR

DSIDA JENŐ LEVELEI BÁRD OSZKÁRHOZ

Bárd Oszkár 1929-ben ismerkedett meg Dsida Jenővel a Pásztortűz szerkesztőségében. Barátságuk dokumentuma az a kilenc levél, amely a Bárd Oszkár hagyatékában található. A levelek Dsida szerkesztői tevékenységéről is vallanak, s mint ilyenek a romániai magyar irodalom fontos adalékai. Dsida híradásai néhány hét híján három évet ölelnek fel. Amint olvashatjuk, eredményekben is gazdag időszakról van szó mind Bárd, mind Dsida életében. Irodalmi művek tervei születtek, előmunkálatai folytak, s a mi szempontunkból talán a legfontosabb, hogy ebben az időszakban sok olyan vers és próza vagy dráma született, amelyeket kölcsönös indíttatások, hatások formáltak éppen olyanná, ahogyan azokat ma olvashatjuk. A kölcsönös barátság termékenyítő közeg: Dsidára Bárd irodalmat és művészetet, filozófiát és zenét átfogó, széleskörű műveltsége, humánuma volt nagy hatással, míg Bárd Oszkárra Dsidának eredendően szép, a tragikumtól a derűs bájig hullámzó egyénisége és költészete tett mély benyomást.

1.

Cluj—Kolozsvár, 1929. nov. 15.

Kedves jó Oszkár Bátyám és Barátom!

Ne haragudj, hogy késéssel válaszolok lapodra, de beteg voltam és amellett olyan áldatlan állapotok vannak itt a lapnál: új kisasszonyunk van, aki nem tud gépelni és énmagam nem érvén rá, vagy negyven levél vár sürgős megválaszolásra. Többek között Molternek és Berde Máriának is hetek óta adós vagyok. Azonkívül cikkeket és könyvismertetéseket is kellene írnom és a nagy, 48 oldalas karácsonyi számot is szervezni, — csak időm lenne. És mindezekhez még januárban vizsgáznom is kell.

Ezeknek a körülményeknek tudd be azt is, hogy a „versanalízis" is kútba esett, és hiába izgatnak az efféle problémák, szomjas Tantalusként kell epednem és az idő és minden szépségei múlnak, múlnak visszahozhatatlanul.

Ezek után érdemben válaszolva verseidet visszakérő soraidra, meg kell jegyeznem, hogy szerkesztőségünkben mindössze két versed volt már csak a felhasználatlanok között, azok közül is az egyik ki volt már szedve múlt számunkra, de tördelési akadályok miatt távollétemben kihagyta a mettőr, mostani számunkba aztán bekerült első helyre a versek között. A másikkal is céljaim vannak, mert végre másfél héttel ezelőtt megoldódott a honorárium-kartell kérdése is, amennyiben a Minerva végre nagy kegyesen akceptálta. Tehát most már nagyon felszabadították a kezemet, s ez nagy könnyebbség.

Ha azonban a versre valamilyen statisztikai, vagy könyv-összeállítási szempontból lenne szükséged, kérlek, írj még egy lev. lapot, s én postafordultával elküldöm Neked a — másolatát. Mert az eredetiről nem szívesen mondok le, márcsak a ráírott s.k. autogramod miatt sem. És közölni akarom. Mindezeken felül szerény baráti és szerkesztői kérésem (ez paradox?) lenne, hogy karácsonyi számunk számára küldj verseket, és ha teheted, valami kisebb könyvszemlét, vagy egyéb cikket is. Fontosak a versek!

Tehát ne haragudj a lapra, de főként ne rám!

---

1 Cluj — Kolozsvár, 1929, nov. 15. Géppel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján. — *verseidet visszakérő soraidra* — Jellemző Bárd Oszkárra, hogy irodalmi alkotásainak megjelenését záros határidőhöz kötötte. Amennyiben azok valamilyen oknál fogva nem jelentek meg az általa jelzett időpontig, lett légyen szó akár objektív okokról is, mint a jelen esetben, azonnal megneheztelt és visszakérte a kéziratot.

És teljesítsd kérésemet.

Egyébként szavamra mondom, hogy az utazáshoz szükséges, nélkülözhető pénz még távozásod óta egyszer sem volt a zsebemben.

A Nagyságos Asszonynak tisztelő kézcsókomat küldöm, Téged pedig a fiatalabb testvér baráti alázatával köszönt számtalanszor

Dsida Jenő

2.

Cluj — Kolozsvár, 1930. febr. 11.

Kedves Bátyám! Drága Oszkár Barátom!

A „Pásztortűz" ez évi hiányzó számát megküldöttük, és hogy elkéstünk vele, tisztán az én hanyagságomnak tudd be. A jövőben remélt találkozásunkkor tehát rajtam töltsd ki majd rettenetes bosszúdat!

Könyved dolgában még annak idején megtettem a szükséges lépéseket, elhiheted, hogy lelkesen és igazán nem rajtam múlott, hogy nemleges választ kell tolmácsolnom. Több effélét közvetítettem már itt, többek között a Szántó Gyurka egyik regényét is, hasonló eredménytelenséggel. Rám nézve elkeserítőbb ez, mint Reád, és ezért nem is siettem közölni Veled az „eredményt".

Tekintve jelen levelem hivatalos és diktált mivoltát, engedd meg, hogy egyéni reflexióimat ne fűzzem hozzá a dolgokhoz. Hiszem, hogy eljön az alkalom, amikor személyesen önthetem ki szívemet Előtted.

Addig is köszönöm verseidet (küldj mihamarabb újakat), add át kézcsókomat a Nagyságos Asszonynak és fogadd szerető üdvözletemet és öleléseimet.

D. Jenő

3.

Cluj — Kolozsvár, 1930. ápr. 18.

Drága Oszkár Bátyám és Barátom!

Leveledet megkaptam. A Rólad szóló cikket tegnapelőtt hajnalban öt órakor, 50 órai munkás álmatlanság után írtam. Azóta még mindig csak 8 órát tudtam aludni, mert sokmindenféle kötelezettség szakadt a nyakamba. Kuncz Aladár távozni készül, s a Helikon szerkesztését is megosztottuk addig Reményik Sándor, Kovács Laci és köztem. Pásztortűz, húsvéti szám, cikkek, látogatások, levelek és májusi vizsga az egyetemen.

Ezt a levelemet tulajdonképpen csak azért küldöm, hogy hamarább megkapd, mint a lapot, s előzetesen kiengeszteljen Téged azért a gyalázatos cikkért, melyet Rólad és a darabodról írtam. Őszintén akartam írni, de fáradt voltam és álmos. Most rettenetesen rossznak, ostobának, badarnak és sokhelyt egyenesen hazugnak érzem. De én akartam megírni, másnak már nem is volt időm kiadni, és — tudod — a legnagyobb hiba, hogy én egyáltalán nem tudok írni. Minden mondatot a legkeservesebb verejtékezéssel tudok csak a világra hozni.

---

1 Cluj — Kolozsvár, 1930. február 11. Géppel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján. — *Könyved dolgában még annak idején megtettem a szükséges lépéseket* — Bárd Oszkár megkérte Dsidát, járna közbe Lepage-nál verseskötete megjelenése érdekében. A próbálkozás Dsida közbenjárása ellenére is sikertelen maradt.

2 Cluj — Kolozsvár, 1930. ápr. 18. Géppel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján. — *s előzetesen kiengeszteljen Téged azért a gyalázatos cikkért, melyet Rólad és a darabodról írtam.* — Dsida Jenő cikke: *Taposómalom.* Bárd Oszkár darabjának bemutatója a kolozsvári Magyar Színházban. Pásztortűz 1930. Dsida legjobb tudása szerint megírt egy teljes mértékben hiteles Bárd Oszkár portrét, amely mind neki, mind költőtársának dicséretére válik. Azt is tudta viszont, hogy a jó irodalomkritika nem lehet egekig való fölmagasztalás. Ezért írás közben félretette a barátnak kijáró szubjektivizmust, s objektíven ítélt, ha kellett bírált. De Dsida jól ismerte Bárd Oszkár érzékenységét, tudta, hogy a kritikába itt-ott beszűremlett negatív vonatkozások által kiváltott haragot csak túlzott önkritikával kerülheti el. Ezért fogalmazza levelét túlzó stílusban. — *levonatot az egyfelvonásosodról* — Bárd Oszkár: *A béke mellett.* Pásztortűz 1930. 175—6.

De kérlek, tekintsd a jóakaratot, felejtsd el ezt nekem és ne haragudj! Írd meg, hogy megbocsátasz, hogy legalább akkor tudjak most már aludni, amikor lesz egy kevés időm is rá.

Sajnos, abból, hogy most Galgóra menjek, semmi sem lehet, azt a pár órát, ami szabadom lesz, a famíliának kell szentelnem, hiszen legalább három hónapja nem is beszéltem az apámmal... Sajnálom, hogy az öcsköst így nem áll módomban bekísérni ide.

Azt a tíz oldalas levelet erősen forgatom a fejemben és szivemben. Légy elkészülve a legrosszabbra.

A Nagyságos Asszonynak a legmelegebb kézcsókjaimat küldöm, Téged pedig bocsánatkérő barátsággal és szeretettel ölel öcséd

Jenő

P.S. Itt küldök 15 db. vacak levonatot az egyfelvonásosodról. Jobb nem telt ki, mert sokba került volna. —

4.

Cluj — Kolozsvár, 1930. szept. 9.

Kedves jó Oszkár Bátyám és Barátom!

Lelked rajta.

Te hívtál, én megyek.

Vizsgázni szeretnék, összes könyveimet bepakolom és viszem. Hajnalban kezdem mindennap. Október elsején lesz a vizsgám s így ha pár napot nagy nyugalomban nálad tölthetek a vizsgákig levő időből, nagyban előrelök célom felé. Itt képtelenség dolgozni. Mindennap gyűlés, bankett, vacsora, meghívás, napi posta, szerkesztőség, délután kávéház, látogatók stb.

Azonban nem ennyi csak, ami Hozzátok visz. Sokkal több. Te úgyis tudod. Éppen ezért feltételezem, hogy meghívásod őszinte volt, és én végre komolyan vehetem. P é n t e k e n érkezem, nem tudom: mikor, a pontos terminusnak még nem néztem utána. Szeretnék délután menni innen, mondjuk ebéd után és inkább autóbusszal, mint vonattal.

Millió és millió a dolgom még addig, levelet kell írnom vagy tizenkettőt és hivatalos elintéznivalók ültek a nyakamra. Azért ilyen illetlenül lakonikus, telegramszerű, ideges a levelem. Egyébként a háromnapos kat. nagy gyűlés igen kimerített. Rossz kedvem is van, mert most hallom, hogy ma reggel meghalt Krenner Miklósné. Még tegnap este fél kilenckor együtt sétáltam Spectatorral a főtéren és igen jókedve volt. Ha jól tudom, rákos volt az asszony. Olyan jóságos néni volt!

Ne haragudj rám, hogy megyek. Ha a terminus Neked nem konveniál, sürgönyözz. Egyébként pedig rúgj ki, ha alkalmatlan vagyok.

Többet e pillanatban írni nem tudok, csak nagy hálával gondolok Rád kedves meghívásodért. A Nagyságos Asszonynak előre is bocsánatkérő kézcsókomat küldöm. Téged pedig a viszontlátásig is szeretettel ölel:

Jenő

5.

Galgó, 1930. X. 7.

Drága Oszkár Barátom!

Kedves jó Nagyságos Asszony!

Nagyon jó íráshoz menekülni olyankor, amikor elmondani aligha tudjuk, amit szeretnénk. Hogy leírni sem tudjuk, nem baj: legalább megpróbáltuk megközelíteni — beszéddel még azt sem lehet.

Most, hogy lejár ez a „szabadság", ez a tengerből felbukkanó, mély lélegzetvétel, nagyon szeretnék szívem szerint is tanulságot és mélyen javító emberi kon-

---

4 Cluj — Kolozsvár, 1930 szeptember 9. Géppel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján.
5 Galgó, 1930. X. 7. Kézzel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján, fejléc áthúzva.

zekvenciát fogni össze magamnak. De mintha higanyt markolnék: apró gyöngyökben fut szerteszét minden és semmi sem marad a kezemben.

Csöndben lehettem három hétig. Magam lehettem és mégsem egyedül. Magányos lehettem anélkül, hogy elhagyottnak kellett volna éreznem magam. Ezen kívül sok apró értéket és eredményt látok. Beleláttam két ember ragyogóan tiszta, furcsa életébe, mely fullasztóan édes keveréke a paradicsomnak és pokolnak. Tűz és hamu, nyüg és derű, de százszázalékos, egész és becsületes: végzet. Ezenfelül megláttam a Bárd Oszkár életművének egy darabját, mondjuk töredékét, és ezt is életem tiszta nyereségei közé számíthatom. Elolvastam egy csomó könyvet, terveket szőttem, terveket ejtettem el és írtam néhány rossz verset... És teleírtam sok-sok láthatatlan ívet életem furcsa, kuszabetűs számadásaival. Eredmény nincs még, de akármi vár rám: a galgóli napoknak éppúgy része lesz boldogságomban, mint boldogtalanságomban.

Tulajdonképpen nevetséges, hogy éppen azoknak próbálok én efféléket írni, akik talán jobban meg tudnák fogalmazni nemcsak az én mondanivalómat, hanem általában minden emberi mondanivalót. És valahogyan olyasmik kezdenek kijönni az egészből, hogy „én nem tudom, mi van velem, sokszor csak nézek magam elé és nem gondolok semmire" — „sokszor szeretnék máshol lenni, mint ahol vagyok" — és „az emberek nem mindig arra születtek, amivé lesznek". De efféléket és másegyéb gimnazista szentimentális hülyeségeket nadrágos embernek „nem illik" leírni, mert a Trimmbe küldik.

A legtöbb derűt és nyugalmat talán mégis csak a kicsi Edgárnak, a Wettenstein-dinasztia legifjabb sarjának köszönhetem. Soha életében nem fogja tudni a kicsi, hogy mit adott nekem. Ha valaha fiam lenne, szeretném, hogy olyan legyen, mint ő.

És a vele töltött órákon kívül is voltak felhőtlen, felszabadult mélylélegzetű pillanataim. És a fülledt, nehéz viharokban is volt valami jó, valami reménytadó, mint a szükségképpen történő dolgokban általában lenni szokott. Szenvedtem is eleget, — hogy miért? — azt Ti nem tudhatjátok egészen soha, mert hiszen ember és ember között törhetetlen, vastag kristályüvegek vannak, s még a — legegymásbaolvadóbb szerelem is csak autoszuggesztív: két ember, két oldalról ugyanazon a helyen nyalja és harapja az üvegfalat. — És a tudatos szándékokon kívül van bennem most is valami kísértő rossz, valami megnevezhetetlen folytogató sötétség, valami árnyék áll a hátam mögött. Túl és kívül a kielemezhető dolgokon — tanulás, vizsga, egyéb bagatell ügyeken, — valami egyetemes, melankolikus kín. Ez a legrosszabb! — De mindent összevéve talán egész eddigi rövid és kínosan hosszú életemben itt éltem meg a legmélyebb, a legöntudatosabb emberi pillanataimat.

Megköszönni pedig csak csirkepaprikást, hagymatokányt és bobszeletet lehet, — az ilyen pillanatokat nem. Máskülönben is sokkal többnek érezlek Titeket, semhogy az én köszöngetéseim és hálálkodásaim rosszul ne essenek Nektek. Sok gyermekes, életetekbe ütköző rosszaságaimért sem kérek bocsánatot: érzem, hogy nem nehezteltek semmiért.

Ezt a levelet azért írtam meg most, mert félek, hogy a másik életemből soha nem tudtam volna ilyen patetikusan, ostobán teli szavakat írni, pedig most ezek kellenek: nem stílszerűségből, hanem belső, és a dolgoknak megfelelő kényszer szerint.

Még valami külön Oszkárnak!

Van egy elintézetlen ügyünk. Egy napon „rossz kedve" volt, és én sokat nevetgéltem, ez rosszul esett és „majdnem" megszidtál érte.

Erről egy régi napom jutott eszembe. Még Szatmáron, másodgimnazista koromban két unokahúgom volt nálunk kosztban: Margit és Marika. A kisebbikkel, Marikával, diákszerelembe estünk, mely — apró félreugrásokkal — csaknem érettségiig elkísért. Nyolcadikos voltam, mikor egy reggel, korán, eljött hozzánk a Marika ügyvédbátyja és fuldokló hangon mesélte, hogy a húga — meghalt. Mérhetetlen, szívet elszorító fájdalommal indultam el az üres világba, az iskola felé. Első órám egy Demján nevezetű orvossal volt, ő tanította az egészségtant. A baktériumokról magyarázott. (Előzményként tudni kell még, hogy a konviktusosokat egyensapkájuk miatt baktereknek csúfoltuk.) A baktérium szó említésekor mellettem ülő osztálytársam a fülembe súgta:

— Az a konviktus!

Én elkezdtem vigyorogni. A tanár rám nézett és azt mondta:

— Tessék kérem kimenni!

— Bocsánatot kérek, tanár úr, nem akartam az órát zavarni. Csak...

— Menjen ki! — felugrott a katedrától és úgy ordított az ajtóra mutatva.

És kicsi húgom halála napján kikergetve, először életemben sokak előtt megszégyenítve, kullogtam ki az osztályból, mert — szerettem.

Valami hasonló történt most is. Reggel nehéz szívvel ébredtem, és nagyon hideg volt a kezem. Elhatároztam, hogy egész nap nagyon vidám és nagyon nevető leszek stb.

Mikor szemrehányást tettél és sebeidre mutattál, tudod, mi jutott eszembe? Hogy vajon ebben az élet-bábszínházban milyen tagja törött el azon a napon annak a régi figurának, akit Demján tanár úrnak hívtak? Vajon mi fájhatott neki akkor? — Látod, ez egy olyan titok, olyan apró elejtettség az élet sokmillió hasonlója között, ami örökre elrejtett marad előttem. És engem is csak pillanatig piszkál a kíváncsiság, aztán tovább megyek.

Most, hogy elmegyek Tőletek, nem az fáj, hogy olyan keveset láttatok meg belőlem, hanem az, hogy én olyan nagyon-nagyon keveset láttam meg belőletek.

Egy valamit azonban észrevettem. Akármekkora is közöttetek, közös életetekben a harmónia, az a görög sorstragédiák egyenletesen dübörgő nehéz harmóniája. Valami a végeérhetetlen, fejfájdító eposzokból, talán egy shakespeare-i élet-darab. Ami hiányzik belőletek, az a derű. A kiránduló diákok tág mezőjű, friss levegőjű, kitártkarú derüje. Az egyetlen igaz, fiatalos-öreges, mosolygó szemű, jó békesség.

Talán a lehetetlent kívánom, mikor lelkem mélyéig meghatottan ezt kívánom Nektek. — És magamnak is. — Búcsúzóul úgy szeretném azt az imbolygó, meghatározhatatlan, tragédiás árnyékot elhessegetni, mely a hátatok mögött áll...

Bizonyára ugyanez az árnyék áll mögöttem is születésemtől kezdve, ő kísér el az állomásig most is és mellém ül a vonatba...

Csorduló, igaz, áhítatos mély szeretettel gondolok mindig rátok abból a világból, ahová most megyek. Ahol nem akarjuk, felidézzük és kormányozzuk e dolgokat, hanem — a dolgok történnek velünk.

Igaz embertestvéretek:
Jenő

6.

Cluj — Kolozsvár, 1930. X. 18.

Drága Oszkár Barátom!

Vizsgám végleges terminusa 25-ike. Aztán hosszabban írok. A hurok mintha egy szikrát engedett volna a nyakam körül, de az is lehet, hogy a nyakam lett vékonyabb.

A 300 leit itt küldöm hálával és mélyen szégyenkező bocsánatkéréssel késésemért.

A Nagyságos Asszonynak áhítatos kézcsókomat küldöm, Tyutyut csókolom, Téged nagyon igaz szeretettel köszönt

Jenő

Az irodában, ahová boritékcímzés végett jöttem, megkaptam lapodat. Köszönöm meleg soraidat. A Céhnél tegnap este voltam fenn, de csak Iluska volt ott, aki nem illetékes megbeszélésekre. Mihelyt újra fölmegyek, elintézem a dolgot. Lepage-nál ma voltam. Ismétlem, vizsgám után azonnal írok.

---

6 Cluj — Kolozsvár, 1930. X. 18. Kézzel írott levél az aláírásig. Az aláírás utáni sorok gépeltek. — *A hurok mintha egy szikrát engedett volna a nyakam körül, de az is lehet, hogy a nyakam lett vékonyabb.* — Az ehhez hasonló játékos ötletek olvasásakor értjük meg jobban, hogy miért hiányolta Dsida az 5. sz. levélben Bárdéknál a derűt, a pillanat szomorúságtépő, gyógyító erejű vidámságát.

7.

Cluj — Kolozsvár, 1931. január 14.

Kedves Oszkár Bátyám és Barátom!

Nagy csodálkozással kaptam meg tegnap lapodat. Nem tudom elképzelni, hogy kinek útján küldöttél üzenetet vagy írást, mert énhozzám könyveid hazaküldése ügyében ez az első befutott üzenet.

És ládd, azonnal válaszolok, bár sokkal fáradtabb vagyok, mintsem hogy ez most fizikailag élvezetet szerezne nekem. Nem is vagyok megfelelően éber ahhoz, hogy most gyártandó soraim kiállják kritikádat, de remélem, hogy barátsággal és szeretettel nézed soraimat, és nem kritikával.

Avval kezdem tehát, hogy megismétlem lapon küldött karácsonyi és újévi jókívánságaimat: légy egészséges, energikus és amennyire körülményeid engedik, vidám, kedves, hozzátartozóiddal egyetemben.

A könyvekre vonatkozó kérésedet, mely jogos, némi keserűséggel olvastam, mert mindkét munka fordításán dolgozom, a Schwalbenbuch-ból kb. 35 verset fordítottam már le, és kevés kellett volna hozzá, hogy befejezzem. Ha tudtam volna, hogy ilyen hamar visszakéred, inkább meghozattam volna, s most nem akadna meg a munka jó négy hétre, míg mindkettő megérkezik. No, de mindegy, mindkét könyvet postára adatom holnap. És hálásan köszönöm, hogy ennyi időre is kölcsönadtad.

Amikor őszinte kíváncsisággal érdeklődöm, hogy mire szükségesek most Neked ezek a könyvek, tisztán azon a jogon teszem, hogy voltál szíves és jó ottlétem alatt műhelytitkaidba és munkáidba némi betekintést engedni, s azokkal nehezen tudom ezt összefüggésbe hozni. Egyszóval távol áll tőlem a gondolat, hogy a könyvek visszakérésében valami kicsinyes Haragszom rád-játékot keressek, mert erre — tudtommal — okot sem szolgáltattam. De meg azt hiszem, Te lennél legjobban felháborodva, ha sokkal szabadabb síkokban és terekben szárnyaló szellemedet ilyen kicsinyeskedéssel és Hozzád nem méltó gyanúval illetném.

A barátság és eddigi mélyebb kapcsolataink jogán kérlek tehát, hogy kíváncsiskodásomra ne válaszold azt, hogy „mi közöd hozzá".

A kedves Nagyságos Asszonynak sok kézcsókot küldök, Tyutyut csókolom, Téged pedig a régi, őszinte megbecsüléssel és szeretettel köszönt öcséd és igaz barátod:

Jenő

8.

Cluj — Kolozsvár, 1932. július 24.

Édes jó Oszkár Bátyám és Barátom!

Most, amikor a Liszt-edet harmadszor olvastam már végig, úgy érzem, okvetlenül meg kell köszönnöm Neked azt a nagy-nagy élvezetet, melyet munkáddal szereztél nekem. Az erdélyi könyvpiacon a Kuncz Dadi könyvén kívül — úgy érzem — még nem jelent meg egyetlen ilyen becsületes, alapos, szép, zavartalan, tiszta irodalmi szándékú írás sem. Habár részben ismertem már, mégis egészen frissen mozdított meg. Nem is tudod elképzelni, mennyi belső esztétikai lökést kaptam belőle s mennyire felpiszkálta alkotni vágyásomat. Csak úgy árad az esztétika ebből a könyvből!

---

7 Cluj — Kolozsvár, 1931. január 14. Géppel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján.

8 Cluj — Kolozsvár, 1932. július 24. Kézzel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján. — *Tudom, hogy vannak keserűségeid a Liszt-tel kapcsolatban.* — Bárd a Lisztet 1930 májusában fejezte be, és be is adta a kiadóba. Több nézeteltérése volt. Úgy érezte, hogy a szerkesztők szándékosan elodázzák a megjelenést, ráadásul a szöveget is megrövidítették. Erre céloz Dsida. — az *életkorok nem mindig stimmelnek* — Azok a kifogások, amelyeket Dsida említ a Liszttel kapcsolatosan, mind helytállóak, valóban sok az anakronizmus a szövegben. — *Gyere el Vécsre!* — Bárd Oszkár nem ment el Vécsre, mert előzőleg összekülönbözött Kemény Jánossal. — *Adj engedélyt . . .* — Bárd Oszkár engedélyt adott a Lisztből kiragadott jelenet közlésére, de az csak késéssel, 1936-ban jelent meg a Pásztortűzben.

Tudom, hogy vannak keserűségeid a Liszt-tel kapcsolatban. Szeretném, ha ezek megszűnnének Benned, most ez a könyv így, ahogyan van, kerek, egész, tömör és, hidd el, hiánytalan.

Összes ismerőseimnek telebeszéltem már a fejét a Liszt-tel s akik megvenni nem tudják, azok előjegyezték nálam kölcsön-olvasásra (mintegy 8-an). Ha visszakerül körútjáról, bőrbe fogom köttetni. (Amint tudod, most mi is csak a fűzöttet kapjuk.)

Lényegtelen, mindössze annyi apró hibát fedeztem fel, hogy az életkorok nem mindig stimmelnek. (D'Agoult grófnő!) Ha utánanézel, Te is észreveszed. Sajtóhiba? Továbbá egy helyen a Liszt szájába adod a „még-a-bosszú-és-szépet-álmodás" kifejezést. Erről nem tudom, hogy csakugyan plátói, vagy csak madáchi eredetű. Utóbbi esetben anachronizmus. Slussz!

Múltkori két versedet megkaptam, szépek. Örvendtem nekik. Átadtam Kovács Lacinak mindkettőt s jönni fognak.

Gyere el Vécsre! Beszélgetünk!

A jó Isten sokáig éltessen s írj még nagyon sok Liszt-hez hasonló szépet!

Őszinte, csodáló szeretettel ölel:

Jenő

Adj engedélyt, hogy az „Amire Beethoven tanít" c. jelenetet közölhessük a Pásztortűzben.

Címem: Dr. Sulyok Istvánnál
P. Unirii (Főtér) 13. II. em.

9.

Cluj — Kolozsvár, 1932. szept. 18.

Kedves Oszkár Bátyám és Barátom!

Leveled minden szava — tudtodon kívül — engem üt-vág és sebez. Tudniillik mindennek én vagyok az oka. Két versedet akkor hozza, mondta Kovács Laci annak idején, mikor könyved kritikáját is adja. (Hogy miért ragaszkodik ilyen Új Időkhöz való csoportosításhoz, nem tudom.) Egyúttal — függetlenül a Te leveledben kifejtett kéréstől, melyről politikából nem szóltam — engem kért meg, hogy írjak a könyvedről. Nos, én elfoglalt is, beteg is, hanyag is vagyok, minden, csak olyan ember nem, akire dátumra tűzött feladatot lehet bízni. Könyved ismertetése nem készült el. Most írom, de félek — fáradt és gyönge írás lesz. Nagyon elrontott a gyors, felületes, mindennapi újságírás. — Legkésőbb holnap délután nyomdába kell menniе a cikknek, s én kétségbe vagyok esve. Nagyon szeretem könyvedet, de kritikát írni nem tudok. Ilyen körülmények között, lévén én a főbűnös, nem vállalhatom verseid visszakérését, melyeknek már a korrektúráját is megcsináltam. Kérlek is, mondj le erről!

Ami a Pásztortüzet illeti, még mielőtt az „Üzenem" rovatban kérdést intéznél, felelek és felvilágosítalak. Császár Károly engem kért fel, hogy könyvedről írjak. Én persze nem vállalhattam a Helikontól való megbízatásra hivatkozva. Akkor megbízást adott, hogy gondoljak én ki valakit és kérjem is fel ismertetésre. Elvállaltam, bár a Pásztortűz szerkesztésébe 10 hónapja nem folyok be. De — ez már nem az én bűnöm, hanem embereink nemtörődömsége; akármilyen hajmeresztő is, igaz: az egy Lakatos Imrét kivéve senki sem olvasta még könyvedet. Mást sem. Semmit. Nincs kedvük és nem érnek rá. Iszonyú most a hajsza és elkeseredés itt a pennaforgatók között. Lakatos nem vállalta, mert nem tud a Pásztortűz honoráriumot fizetni. Császár és én is ugye „dolgozunk" (?). Így jártam hát könyveddel, de így jártam a Karácsony Benő és mások könyveivel is. A Liel András stb. ingyenesen beküldött műkedvelő dolgozatok.

Nem kell, hogy megkritizáld ezt az állapotot, érzem én, látom én fogcsikorgatva ennek minden szörnyűségét. De vannak még nagyobb és mélyebb hibák is.

---

* Cluj — Kolozsvár, 1932. szept. 18. Kézzel írott levél a Pásztortűz fejléces papírján. — *Könyved ismertetése nem készült el. Most írom, de félek . . .* Dsida ismertetésének címe: *Liszt*, Erdélyi Helikon 1932. 8. A Pásztortűz nem közölt kritikát a Lisztről.

Most Szántó Györggyel próbálkozom. Hátha ő írna? Lásd tehát, hogy sem tendencia, sem lusta elalvás nincs itt a dolgok körül. Csak ilyen a helyzet.

Ami a Céhhel való dolgaidra vonatkozik, megdöbbenve olvasom. Meglepett, mert Laciék semmit sem említettek, sőt — lehet, hogy a mi régi rokonszenvünkre való tekintettel, — mindig szeretettel emlékeznek meg Rólad jelenlétemben. (Azért írtam, hogy „rokonszenv", mert nem tudom, haragod foka megengedi-e, hogy barátodnak nevezzem magamat?)

Igen kérlek tehát, mindent összegezve, hogy írj és add meg szegény fejemnek az abszolúciót!

Egyébként beteg vagyok, novemberben katona leszek, az Erdélyi Lapoknál már háromszor építettek le, mint értéktelen tölteléket stb. (egyébként az egész lapnál egyedül én tudok írni, de úgy látszik, éppen az a baj) — azért mégis vidám vagyok és viszonylag boldog.

A Helikon októberi számára irdatlan hosszú verset adtam le. Ha bírod, olvasd el majd s írj, mert kíváncsi vagyok véleményedre.

A kedves Nagyságos Asszony kezét csókolom, a gyerekeket ölelem, Téged pedig sok szeretettel üdvözöl rossz barátod, aki annyi bosszúságot okoz Neked:

Jenő

Szept. 23.

Ne haragudj, csak most tudom elküldeni, mostanáig nem volt pénzem bélyegre.

Közli: MURVAI LÁSZLÓ

MÁRAMAROSI HELYNEVEK

1. Aknasugatag (rom. *Ocna Şugatag*) városias jellegű település. A történelmi Máramaros déli részén, Máramarossziget től 17 km-re délre, a Gutin hegység északi lejtőjén, a Kaszó és Mára folyók völgye közti fennsíkot átvágó Sóspatak völgyében terül el.

Az okiratok először 1360-ban *Zlatina, Zalatina*, majd 1364-ben *Zlatyn*, 1435-ben *Zlathyna* (< szláv *slatina* 'sós víz') néven emlegetik (Mihályi, *Diplomele maramureşene din secolul XIV—XV*. Sighet, 1900. 37—40). Gyula (Giulea) egyik fia Drágos (Drăguş) birtokában levő hat román falu („villas noatras Olachalis") között szerepel (Mihályi *i. m.* 331—2). A sóbányákat elsőként 1355-ben Gyulafalva határának bejárásakor említik, amikoris a sóbányák felé vezető útról beszélnek: „quindam via in fondas salium ducentem" (Mihályi *i. m.* 36). 1405-ben Kalinfalva (Călineşti) Aknasugatag felé eső határában újabb források emlegetik a sótelepeket: „antiquas solis fodinas, seu veteras". Más okiratok a sóutakról közölnek adatokat: „viam ad portes Avas pergentem", „via quę itur de Avas ad superiori fodina salium" (Mihályi *i. m.* 134), „via Southa" (idem. 378). Ezek az utak egy része Sziget—Veresmart és Bocskó vagy Hosszúmező felé vezettek (R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*. Buc., 1970. 130; Mihályi *i. m.* 379), ahol a szekeresek hordták a sótömböket a tiszai tutajosokhoz; az utak másik része Erdélybe irányult, főleg az Avas felé; ide a sót kezdetben lovak hátán szállították.

A XV. század közepéig a só kitermelése valószínűleg helyi érdekeltség lehetett, s csak a környék lakosságának igényeit fedezte. A XIV. század végén azonban a sóbányák királyi tulajdonba vételével és a sókamarák megszervezésével a sóbányászat állandó kitermelésre állott át. Az itteni bányák a rónaszéki sókamarához tartoztak, első említésük 1397-ből való (Iványi Béla: Századok, 1911, 14).

Aknasugatagtól 4—5 km-re fekszik ikerfaluja: *Falusugatag* (Sat-Şugatag); az okiratokban egyidejűleg jelentkezik Szlatinával (azaz a mai Aknasugataggal), ugyanaz a Gyula fia Drágos birtokolja. E falu kezdettől *Sugatag* néven szerepel, míg Aknasugatag régi neve, *Szlatina*, már a XV—XVI. században feledésbe merül, és az okiratokban szintén már 1472-től *Sugatag* néven tűnik fel *(utraque Swgathak)*, 1538-ban *Sugatagh*, 1828-ban jelenik meg először mai nevének teljes formája: *Akna Sugatagh* (C. Suciu, DicţIstTrans. II, 7—8).

E két falu fejlődése a XIV. század elején eltér egymástól, ekkor Falusugatag a Gyulafiak (Giuleşteni) családjából Sugatagi előnévvel rendelkező ágának a bir-

tokában megmarad mint nemesi falu, Aknasugatag és sóbányái viszont a Drágfiak birtokába kerül, s a XV. század végén királyi birtok lesz. A falu lakosai ez időtájt királyi jobbágyok és betelepült sóvágók, bányamunkások. (Bélay Vilmos, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*. Bp., 1943. 190). A település lakossága mind Bélay Vilmos *(i. m.* 56), mind Radu Popa *(i. m.* 130) szerint román ajkú volt, később a rendszeres bányászat megindulásával, a sóvágók és a bányaszemélyzet megtelepülése után, a lakosok jó része magyar, de a XVII—XIX. századi sóvágó-névsorokban találunk román, német, ukrán, lengyel és szlovák eredetű neveket is. E vegyes népelemek a XIX. század közepéig elmagyarosodtak, ellenben a mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozó Falusugatag lakossága teljes egészében román etnikumú maradt.

A *Sugatag* helynév a *súg* 'suhog, zúg' jelentésű ige *-atag* képzős származéka; elsődlegesen víznév volt. Az *Akna*-előtag sóbányászatra utal (vö. Kiss Lajos, FNEtSz. 43, 44). — Aknasugatag határában a XV. században létezett egy kisebb település, *Doroszló* névvel: 1421: *villa Dorzlo*, 1459: *Dorozlofalw* 1480: *Dorozlofalwa* (Bélay *i. m.* 137; C. Suciu, DicţIstTrans. II, 318). Birtokosai a gyulafalvi nemesek rokonságai. Valószínűleg a Daraszkapatak (Dăreasca) mentén terült el, a jelenkori Darászka nevű határrészben.

A falu helyneveinek anyagát 1973 nyarán gyűjtöttem össze. Adatközlőim: Fejes István 65 éves bányaraktáros, Iurca Paul 64 éves, Keresztény Lajos 63 éves, Pataki István 62 éves és Kramarik László 66 éves; régebben a bányatelepen dolgozó nyugdíjasok voltak. A közlésben elsőként a magyar, utána a román adat következik.

1. *Alberté* vagy *Albert-bánya* — *Minele Albert* (felhagyott sóbánya, 1779-ben már tartalékbányaként kezelték). 2. *Állomás ucca* — *Strada Gării*. 3. *Anna-bánya* (már 1777-ben elhagyott bánya, szakadásos, füves hely). 4. *Anna-kápolna* — *Căpălna Sfinta Ana* (kis kápolna). 5. *Bánya ucca* — *Uliţa Minierilor* (régebben itt sóvágók laktak, az utca nagy része már beomlott). 6. *Bika-kert* — *Bicachert* (k, sz). 7. *Boszorkány-tó* — *Tău Vrăjitoarei* (régi beomlott bánya helyén lévő tó). 8. *Cserepes-tanya* (volt tanya helye, sz, k). 9. *Csorgó* — *Ciurgău* (forrás, vályuval). 10. *Csorgóköz* (bányaomlás veszélye miatt lebontott falurész). 11. *Csorgó ucca* — *Strada Ciurgăului* (a Csorgóhoz vezető utca). 12. *Darászka* — Dărasca (sz, k) < rom. *Dara* avagy *Darea* személynévből *-asca* képzővel képzett román helynév, mely valószínűleg egy régi tulajdonosra utal. Talán itt terült el a XV. században feljegyzett *Doroszló (Dărăslău)* falva. 13. *Darászkai patak* — *Valea Dăr'asca*. 14. *Déli-vízmedence* — *Rezervoru de apă* (vízgyűjtő). 15. *Dökkút* (döglött állatok temetője volt). 16. *Dumbráva* — *Dumbrava* (k, sz). 17. *Erzsébet-bánya* (régi, 1777-ben felhagyott bányahely, gödrös, füves hely). 18. *Falusugatagi-domb* — *Dealu Şugatagului* (gyü, k; a domboldal Falusugatag felé eső határban van). 19. *Feneketlen-tó* — *Tău fără Fund* (itt volt Nepomuki Szentjános bányája, melyet 1909-ben nyitottak meg, s még az évben vízbeszivárgás miatt bezárták). 20. — *Főút* — *Drumu Ţării* (Szerbfalváról jövő országút folytatása). 21. *Főtér* — *Piaţa* (a templom körüli tér). 22. *Gábor-bánya* — *Minele Găvrilă* (1821-ben nyitott legnagyobb bánya, mely 1951-ig működött; ma zsombékos, füves, sóvirágos terület s bányahely). 23. *Gábori* vagy *Gáboré* — *Tău Găvrilă* (beomlott sóbánya helyén keletkezett tó, egyike a legnagyobb ilyen jellegű sós tavaknak). 24. *Gyálu-ognyi*, ritkábban *Akna dombja* — *Dealu Ogn'i* (1, k). 25. *Gyüldő* — *Rezervor de apă* (1, k, víztartály). 26. *Gyulafalvi legelő* vagy *Dzsulestyi legelő* — *Păşunea Djuleştilor* (Gyulafalva határa felé eső legelő). 27. *Hajnal ucca* — *Strada Zorilor*. 28. *Hátsó ucca* (kevés ház a falu végén). 29. *Hivatal-kert* (kertek, régen a sóhivatal alkalmazottjainak voltak itt kertrészei). 30. *Hivatal ucca* (régi utcanév, itt volt a sóhivatal). 31. *Hosszú ucca* vagy *Prágai út* — *Strada Lungă* (egy rossz híd, a Prágai-híd van az úton; a név eredete ismeretlen). 32. *Hulpa* — *Dealu-Hulpă* vagy *Hulpa* (1, k). 33. *Jánosé* vagy *Jánosi* (1, k). 34. *Jegyző kertye* — *Grădina Notarului* (kert, sz., s itt van a Bilcz-féle villa is). 35. *Juliána-bánya* (régi, már 1777-ben felhagyott bánya helye; gödrös, füves terület). 36. *Kálinfalvi út* — *Drumu Călineştilor* (Kalinfalva — Călineşti felé vezető országút). 37. *Kenderásztató* vagy *Forsing-tó* — *Toptilă* vagy *Vorşing* (régen e tóban kendert áztattak). 38. *Kerekeskút* — *Fintina cu Roată* (kút.) 39. *Kerek-hegy* — *Dealu Rotund* (domb, gyü). 40. *Kerekhegy-sóbánya* (1942—ben zárták be, bányahely). 41. *Király-erdő* — *Pădurea Crăiască (erdő)*. 42. *Kis kertye* — *Grădina lu K'iş* (sz). 43. *Kis-temető* — *Cimitiru Mn'ic* (régi temetőhely). 44. *Kolerás* (kertek, be-

omlott bányahelyek). 45. *Kornyestyi-láz — Islazu Corneştilor* (k, l; egyik szomszédfalu neve *Corneşti*, magyarul *Somosfalva* vagy *Somfalva*; < *láz* 'irtás', vö. szláv *láz* 'irtás, legelő, tisztás'). 46. *Kornyestyi út — Drumu Corneştilor* (Somfalvára vezető műút). 47. *Kőbánya ucca*, régebbi neve *Orosz ucca* (valószínűleg ukrán származású lakóiról kapta a nevét, a Régi-handal főutcája). 48. *Küsső-kert — Grădină* vagy *Kert* (sz.) 49. *Magyar ucca — Strada Ungurilor* (az Új-handal része volt, nagyobbára beomlott rész a Kőbánya körül). 50. *Mária-kápolna — Capălna Sfinta Maria* (kis kápolna). 51. *Mihój-bánya — Minele Mn'ihai* (felhagyott sóbánya szakadékos helye, 1802-ben nyitották meg és 1839-ig működött). 52. *Mihájé* vagy *Mihóji* (tó a beomlott Mihály-bánya egyik részén). 53. *Misku kertye — Grădina lu Mişcu* (a név ismeretlen, sz, k, gyü). 54. *Mocsár — Mocirlă* (sz, k, régebben mocsaras hely volt, itt-ott ma is látszanak a nyomai). 55. *Mocsár-patak*. 56. *Muzdri kúttya — Fintina Muzdri* (a *Muzdra* személynév jelenleg ismeretlen a faluban). 57. *Nagyhandal — Handalu Mare* (falurész, állítólag itt voltak a falu első házai, ez volt az eredeti település helye; a *Handal* általában azt a falurészt vagy városnegyedet jelenti, ahol a sóbányászok laktak vagy laknak). 58. *Nagy-temető — Temeteu Vechi* vagy *Cimitiru Vechi*. 59. *Nepomuki Szentjános-akna* vagy *János-akna — Ocna lu Sfintu Iuăn* (eltűnt bányahely a Kolerásban, 1803-ban hagyták fel a sókitermelést). 60. *Nyeresnyice — N'ereşn'iţă* (kisebb utca, munkáslakásokkal, kertekkel, omlásokkal). 61. *Öregé, Az öregé — A bătrînului* (sós, zsombékos terület, a legrégibb bányahely, területén omlott be 1915-ben az Erzsébet-bánya, melyet 1858-ban már bezártak). 62. *Orgonás* (sz, k). 63. *Országút ~ Nagy út ~ Fő út — Drumu Mare ~ Drumu Principal*. 64. *Óvoda ucca — Strada Grădiniţi* (itt volt az óvoda). 65. *Omlés-kert* (gödrös gyü). 66. *Páhán — Păhanu* (sz, k, a név eredete ismeretlen). 67. *Prágai híd* (a Sóspatak hídja, az elnevezés indítékai ma már ismeretlenek). 68. *Pipiriga — Pipiriga* (l, k, vizenyős, sós hely, < rom. *pipirig*, 'káka, sáté'). 69. *Régi állomás — Gara Veche*. 70. *Régi-fürdő — Baia Veche*. 71. *Régi-handal — Handalu Vechi* (a régi Orosz ucca és környéke volt, ma alig ismert elnevezés, egyes részei beomlottak; lásd 53 pontot). 72. *Régi-vásártér — Tîrgu Vechi* (régebb itt volt a vásár). 73. *Rózsika-hegy ~ Rózsa-domb — Vîrvu Rod'ei* (a névadás indítéka ismeretlen; l, k, bokros, gyü). 74. *Sóspatak — Valea Sărată* (sós vízű patak). 75. *Sóspatak völgye — Valea Sărată* (k, a Sóspatak mentén). 76. *Szentjános-kápolna — Căpălna Sfintu Ioan* (Nepomuki Szent János tiszteletére emelt kis kápolna). 77. *Tányistye — Tan'işte* (k, gyü). 78. *Templom — Biserica Catolică* (1790-ben épült). 79. *Új-állomás — Gara Nouă*. 80. *Új-fürdő — Baia Nouă* (újabban *Strand* a neve, modern medencék, fedett fürdőhellyel). 81. *Új-handal — Handalu Nou* (egyesek a tréfás *Regát* elnevezést is használják; falurész a Kőbánya utca körül, itt volt régebben a *Magyar ucca* is, de egy bányaomláskor számos háza összeomlott). 82. *Újvásártér — Tîrgu Nou* (főleg állatvásárokat tartanak itt). 83. *Urak kertye — Grădina Domnilor* (kertek, gyü, sz, k). 84. *Vásártér ucca — Strada Tîrgului*. 85. *Zödfa ucca — Strada Copacului*.

2. Rónaszék (rom. *Coştiui*, ukr. *Koštej*) Máramarosszigettől 18 km-re egy katlanszerű, három oldalról meredek, csúszásra hajlamos hegyektől övezett mély völgyben fekszik. Az okiratokban először 1474-ben szerepel: *castellum Ronaszek* néven, *1475-ben Ronazek*, 1479-ben *Ronazeek* formában (Mihályi *i. m.* 522, 527, 546). A romos Apaffy-kastély közelében XIII—XIV. századbeli kerámiát találtak, amit azt bizonyítja, hogy a település már ebben a korban létezhetett. Itt is szinte bizonyosra vehető, hogy a királyi sókamra megszervezése előtt a sóbányászat helyi érdekeltségű és kisméretű. A szervezett és nagyobb arányú sókitermelés a XIV. sz. második felében indul meg. 1474-ben már okirat említi a királyi sókamarát s egy kastélyt, amiről a település a román és abból az ukrán nevét vette (vö. rom. nyj. *coştéi* 'kastély, vár'). A község magyar neve, *Rónaszék*, tükrözi azt a tényt, hogy a XV. sz. második felétől itt volt a máramarosi királyi sóbányák székhelye (Radu Popa *i. m.* 131, 235; Bélay *i. m.* 47). A település fejlődése hasonló volt az Aknasugatagével. A sókamara 1749-én Máramarosszigetre költözött, s csak a helyi ügyintézést végző sóhivatal maradt Rónaszéken. A XVIII. és XIX. sz. között Rónaszék sókitermelése a máramarosi bányák közül, Aknasugatag megett, a második helyen áll. Később a sóbányászat fokozatosan visszaesik, 1931 és 1933 között a sókitermelést végleg megszüntették. A helység lakossága ez időben kb. 700 emberrel csökkent, a sóvágók egy része Désre, Aknasugatagra és Parajdra ment el dolgozni, másrészük Temesvárra, Kolozsvárra, Havasalföldön és Moldvában keresett mun-

kaalkalmat. Helyükbe a környékbeli ukrán falvakból, főleg a szomszédos Felsőrónáról, kb. 70 ukrán család költözött be.

Az anyagot 1979-ben gyűjtöttem össze, adatközlő Pántlik Mihály 68 éves nyugdíjas; 1982-ben és 1983-ban az anyagot újra ellenőriztem Herea Aurélia orosz—magyar szakos diáklány, Sovarschi Lajos és Török János tanárok segítségével. A közlésben elől a magyar, utána — ha van — az ukrán helynév áll.

1. *Állomás — Stácija* (a kisvasút állomása). 2. *Anna-kápolna* vagy *Anna képe — S'áta Ana* (kápolna). 3. *Antalé* néha *Antal-akna* vagy *Antal-bánya, Nagy-Antalé* (régen elhagyott bánya helve, besüpedt terület, valamikor itt késő középkori temető is volt). 4. *Apafé*, ritkábban *Apaffijé* (1778: *Apaffy Grube*, már a XIX. szban sem működött; állítólag Apaffy fejedelem idejében nyitották meg, amikor a kastélyt is újjáépítették). 5. *Áso ucca — Nyžňa úlyc'a*. 6. *Bángójé — Bángove* (l, k, sz). 7. *Bërszánpataki út* vagy *Bërszánfalvi út — Dorógha Byrsána* (Barcánfalva felé vezető szekérút). 8. *Cigányoké — Cyháns'kyj lis* (e). 9. *Cigányoki-patak — Cyháns'kaja potóčyna*. 10. *Csertés — Čertiž* (öreg e). 11. *Csonkás — Cónkaš* (e, „erdőírtás, ahol a kiszáradt, levágott, vagy a szél által kidöntött fák törzsének egy része a földben állva marad". 12. *Bika-kert — Buháju horod* (kertek. sz). 13. *Disznyópataki út — Dorógha sviňéj potúk*. 14. *Dubrúka — Dobrúcyj lis* (e). 15. *Drágolin — Dragolyna toloka* (1778: *Dragulin* ... [erdő] egyedül a Sóo Aknák szükségére szolgál l.; valószínűleg személynévi eredetű helynév). 16. *Epres* vagy *Epres-domb — Jeperkóvyj verch* (l). 17. *Ferdinándé* vagy *Nándori*, ritkábban *Ferdinánd-akna, Ferdinánd-bánya* (1828-ban nyitották meg és 1836-ban zárták be; 1800-as években egymáshoz közel két Ferdinánd-akna található: *Ferdinandi Grube* és *Alt Ferdinandi Grube*). 18. *Ferencé*, néha *Ferenc-akna* vagy *Ferenc-bánya* (1795-ben kezdték művelni és 1933-ban hagyták fel, 1941-ben rövid ideig újból üzemelt, jelenleg egy része beomlott, s e helyen tó van; valamikor a legnagyobb bánya volt, kisvasúttal; 1880: *Francisci Schacht*). 19. *Ferenci ucca*. 20. *Fëső ucca — Výšňa úlyc'a*. 21. *Fijatal-Antalé* vagy *Kis Antalé* (1928-ban felhagyott bánya, felszíne zsombékos, mocsaras terület; 1880: *Francisci Grube*). 22. *Fenyves* (bokros, vegves e). 23. *Főnökkert — Prefertúšu* (sz, régebb a bányahivatal vezetőé volt). 24. *Főút — Starýj orság* (a szájhagyomány szerint ezt az utat Mária Terézia idejében építették: a Dobruka alatt vezet Felsőrónára). 25. *Fürdő — Kupal'a* (régen itt volt a bányászok fürdője, itt helyezkedtek el a sókamra műhelyei és istállói is, majd fatelep; beszakadt, s a helyén ma tó van). 26. *Fürdő ucca* vagy *Posta ucca — Úlyc'a kólo kupál'a*. 27. *Gorc — Gorc* vagy *Gorcu* (1778: *Gorcz*; vízzel telt, gödrös, sáros terület, omlásos oldal; a *gorc* szó helyi értelme: 'kerítéssel elkerített bányaterület, ahová a meddőkőzetet ürítik kúp alakú dombokat képezve'). 28. *Gorc ája — Pud gorcom*. 29. *Hidek-kút — Studéna kyrnýc'a* (forrás, kúttal). 30. *Hidzsa — Chydžyj lis* (e; valószínűleg az ukr. *chyža* 'kalyiba, putri' szóból származik). 31. *Hidzsaji-patak — Potúk u Chydži*. 32. *Horgoj — Hurguj* (e, domb, Alsó- és Felsőróna területéről nyúlik át). 33. *Iskola — Škóla* (épület az Apaffy-kastély épségben maradt részében). 34. *Jankójé — Jánkaj lis*. 35. *Jánosé*, ritkán *János-bánya* (1937-ben bezárt bánya, ma mocsaras terület; 1878: *St. Johannis Grube*). 36. *Józsefé* vagy *József-bánya* (1778-ban nyitották meg, 1876-ban tartalékba helyezték s 1900-ban végleg megszüntették; felszíne ma vizenyős, sós terület; 1878: *St. Josefi Grube*). 37. *Kálvária* (katolikus kegyhely). 38. *Kálvária-domb* vagy *Kálvária-ódal* (parkos erdő, domb, sétány a Kálvária-domb és Epres-domb találkozásánál). 39. *Kápolna — Kaplýčka*. 40. *Károjé* vagy ritkábban *Károj-bánya* (1778-ban nyitották meg, de már 1876-ban tartalékállományba került; 1878: *St. Caroli Grube*). 41. *Katolikus-templom — Papúc'ka cérkva*. 42. *Keresztelő-szentjános-bánya* (ma csak a neve ismert, helve ismeretlen). 43. *Kis-csurgó — Malýj čurgóu* vagy *Čatorna*. 44. *Kishidzsa — Málá Chydža* (e). 45. *Kis-kút — Málá kyrnýč'a*. 46. *Kis-rét — Ryt* (l). 47. *Kis-rét hátába* (e). 48. *Kis ucca — Málá úlyc'a*. 49. *Kolnyik — Kólnyk* (l, domb; < rom. *colnic* 'domb' átvétele). 50. *Komlósé — Kómlošy* (e). 51. *Kosztinya — Kostýna* (e). 52. *Kucsuzsnyik — Kučúžnyky* (sz). 53. *Kugli* (e; régen itt kuglipálvák voltak). 54. *Kugli-ódal* (e, l). 55. *Kurucé* (felhagyott bánya, a kuruc időket idézi — mellette van a Rákóczi-bánya helve is — egy része tó). 56. *Malom — Mlyn* (elpusztult malom helve a Ferenci-bánya mellett). 57. *Mária-kápolna* vagy *Mária képe — Kaplýc'a Mariji*. 58. *Maxim láza — Láz Maksymuu* (l). 59. *Mutolé — Mutulóve* (sz). 60. *Nagy-Hidzsa — Velýka Chýdža* (e. < az ukr. nyelvjárási *chydža* 'kalyiba' átvétele). 61. *Nagy-rét — Velýkyj ryt* (l). 62. *Nagy-rét hátába* (e). 63. *Nagy ucca — Orság* (a falu főutcája,

az országút folytatása). 64. *Nagy-uccaji-csorgó* vagy *Fedeles-csorgó* — *Velýkyj zakrútyj čurgóu*. 65. *Nyilás* (a Disznyópataki útnak a falu határán lévő szorosszerű szűkülése, állítólag itt haladt át a régi sószállítás útja is). 66. *Opcsina* — *Opčyná gruń* (Barcánfalva, Nánfalva, Disznópatak és Rónaszék közötti, hosszan elnyúló határdomb). 67. *Orosz-templom* — *Rús'ka cérkva* (az ukrán lakosság temploma). 68. *Országút* — *Orság* (Felsőróna felé vezető műút). 69. *Órea-Antalé* — *Antalóve* (1928-ban felhagyott bánya, ma sásos, zsombékos terület). 70. *Pálle*, ritkábban *Páll-bánya* (valószínűleg 1768-ban nyitották meg, 1876-ban tartalékbánya lett; 1878: *St. Pauli Grube*). 71. *Partos* — *Portoš*, néha *Rakpart* (a kisvasút megállóhelye és a Felsőróna felé vezető országút közti hely a Zsedicsei-patak mellett; régen itt rakták le a Visó melletti erdőségekből bányafáknak kitermelt rönköket). 72. *Promonát* (régen itt kis park volt). 73. *Rábnyik* — *Hrabnyik* (Felsőrónával határos erdős magaslat, innen az ukrán eredetű név: ukr. *hrabnyik* 'gyertyános'). 74. *Rákocé* vagy *Rákoci-bánya* (a XIX. sz.-ban már nem művelték, állítólag a fejedelem volt a birtokosa; 1878: *Rákoczi Grube*; ma tó van a helyén). 75. *Régi-fürdő* (beszakadt akna, helyén ma tó s fürdőhely van). 76. *Régi-temető* — *Temetuu* (állítólag itt volt a falu régi helye, ma szakadásos, omlásos rész). 77. *Régi-templom* — *Stárá Cérkva* (csak a helye van meg). 78. *Rét uccza*, régebbi neve *Hablány* (a Handal népetimológikus alakja, ma már alig ismerik ezt a nevet). 79. *Rickova* — *Hrýcku* (e. l: az ukr. *Hrýhir* 'Gergely' személynév beceformájának birtokos alakja). 80. *Sóbánya-hivatal* — *Solióva kancal'árja* (az épület leégett). 81. *Sóbányairoda* (a régi kastély része, itt voltak régebben a sókamara irodái). 82. *Sós-forrás* vagy *Sós-kút* — *Kurnúc'a s ropóu*. 83. *Sómalom*, ritkán *Sósmalom* — *Mlyn do sólu* (régi épület, 1911-ig itt őrölték a sót). 84. *Sós-patak* — *Sol'anyi pótuk*. 85. *Szenes* — *Senešéj lis* (e, itt termelték ki a faszénhez szükséges fát). 86. *Szenes-patak* vagy *Szenes* — *Senešéj pótuk* (1778: Szenes ... erdő ... A Sóo Aknák szükségére szolgál). 87. *Szentiános-szobor* — *S'átuj Iván*. 88. *Taljján kúttua* — *Tal'áns'ka kurnúc'a* (a régi sókamara tisztségviselői között olaszok is voltak, ma is él Rónaszéken *Taljján* nevű család). 89. *Temető* — *Kodryšur*. 90. *Temető uccza* — *Ülúc'a kólo cerkvu*. 91. *Teréziа-bánya* (a Ferencé-bánya mellett 1763-ban nyitották meg, 1876-ban tartalékbánya lett, a hagyomány szerint Mária Teréziáról nevezték el, de 1878-as feliegyzés „szent" jelzőt tesz a név mellé: *St. Therezia Grube*). 92. *Tolvai-kút* — *Zlodís'ka kurnúc'a* (forrás). 93. *Úi-fürdő* — *Nová kupál'a* (a Posta utcában kiépített úi fürdő). 94. *Vadalmás* (e. 1778: Almás ... erdő ... a Soó Aknák szükségére szolgál). 95. *Vánosfalvi út* — *Dorohá u Vonešt'*. 96. *Vizi-bánya*, ritkábban *Vizi-akna*, *Viz-akna* (a Jánosé-bánya alatt volt, elpusztult bánya, már 1878-ban sem működött; 1878: *Wasser Grupe*). 97. *Zapodua* — *Zapód'a* (a rom. *Zăpodie* helynév magyar és ukrán átvétele; jelentése 'sík terület egy magaslaton, fennsík széles völgy magaslatokkal körülvéve'; a szájhagyomány szerint itt faluhely volt valamikor, talán Rónaszék legelső településének helye). 98. *Zsidicsei-patak*, régebbi alakjai *Cside-patak*, *Zsidicse-patak*, *Zsödicse-patak* — *Potúk Židičej*. 99. *Vadlány-barlang* (barlang, az elnevezés oka ismeretlen).

3. Hosszúmező *(Cimpulung pe Tisa)* község Máramaros nyugati felében, a Tisza bal partján hosszan nyúló teraszos völgyben fekszik. Északról a község területét jelenleg a Tisza határolja, keleti szomszédja Szarvaszó (Sărăsău) község területe. Nyugatra Szaplonca (Săpînța) község, délről a Kőhát magaslatai határolják. Területe északra, a Tisza völgye felé, sík, jó gabonát termő föld, dél felé dombos a vidéke, ott főleg kaszálók, kisebb mértékben legelők és szántók terülnek el, majd hegyes, bokros, erdős tájak követik egymást egészen a Kőhát gerincéig.

A település első említése 1329-ben *Hozyumezeu*; további írásos adatok: 1334: plebanus de *Lonco Prato*, 1335: *Hozumezew*, 1425: civitas *Hwzymezew*, 1457: oppidum *Hozzwmezew*, 1808: oppidum *Hosszúmező*, *Dluhopole* rectius *Dluhépole*, *Kimpullung* (Suciu, DictIstTrans. I, 156). 1406-ban Zsigmond király e helységet mint az öt máramarosi koronaváros egyikét említi *Longo Prati*, azaz Hosszúmező, néven.

A sorozatos árvizek miatt története folyamán a község többször is áttelepült, a Tisza feletti magasabb terasz-jellegű dombvonulatra költözött. A régi központ a mai, a XIII. esetleg a XIV. sz. elején eredetileg a ma is Belszegnek nevezett helyen lehetett.

Az anyagot 1983 nyarán gyűjtöttem. Adatközlők: Láber Károly 78 éves és Láber Károlyné 71 éves földműves és Csurka Barna 56 éves tanár.

A *-gal jelölt, de évszámmal nem jelzett történeti helyneveket még a múlt században használták, helyük ma jobbára nem ismeretes, nagy részük azokat a Tiszán túli területeket jelölte, amelyeket régebben a hosszúmezei lakosok bírtak és használtak. Az 1672/99 évszámmal jelzett helynévalakok a máramarosi líceum oklevélgyűjteményéből származnak, Bélay Vilmos közlése alapján, míg az 1785-ös adatokat a máramarossziget levéltárban őrzött „Az öt koronaváros aktái, I" iratcsomóból a ref. egyház ingatlan vagyonának leltárából írtam ki.

1. *Állomás* (ép.). *Alsó-forduló, 1785: Calcatura inferiori. *Alsó-zugoly. *1785: Also-Zavajban; 2. *Alszëg* ~ *Āszëg* (falurész). 3. *Apró-fizes* (sz). *1672/99: Apsatöben (Apsa község- és víznév, Hosszúmezővel szemben, a Tiszán túli részen). *1672/99: Apsavízközt. 4. *Āsó-köz* (sz), 1672/99: Alsó-közben. 5. *Āsó-mocsármező* (sz). 6. *Asó-Szidor* (sz). 7. *Balla sellője* (sz, a *Balla* családnév a faluban ma ismeretlen; a *sellő* 'a folyó sebes folyású szakasza, zugó, zátony, kiemelkedés a vízből' köszó a faluban ma szintén ismeretlen). 8. *Bandzsalgó* (falurész). 9. *Beke-láz* (sz, a *Beke* családnév jelenleg ismeretlen). 10. *Bélmezeji-patak*. 11. *Bélmező* (k), 1672/99: Belmezön. 12. *Bélmező-tető* (k). *Belső-gödör. 13. *Belszëg* (falurész, kevés házzal, kertekkel és szántó). 14. *Bene-fizes* (sz, a *Bene* családnév már kihalt, de 1600—1860-ig gyakorta szerepel az okiratokban). 15. *Benkő* (k, sz, a *Benkő* családnév ma ismeretlen). 16. *Beregi* (k, a családnév 1614-ben *Bereghi* formában tűnik fel, a név a XIX. sz-ban a faluban ismeretlen). 17. *Bēsō-bérc* (k, sz). 18. *Biki-patak* (régen a felső folyása mentén bükkerdők lehettek), 1785: Bik Patak. 19. *Bogdán pataka* (a *Bogdán* családnév ma ismeretlen). 20. *Borkút* (k, forrás). 21. *Borkúti-patak*. 22. *Borsos-forrás*. 23. *Boszorád* (sz). 24. *Cinterem* (templomok körüli udvar, régebben temető). 25. *Csentru* (1950 utáni elnevezés, a rom. *centru* 'központ' szó átvétele, a jelenlegi faluközpont a katolikus templom körül). 26. *Csere-bélmező* (k, valamikor itt csereerdők lehettek). 27. *Csonkás* (k). 28. *Csonkás gödre* (k). 29. *Csonkási-patak*. 30. *Csúcs* (sz). 31. *Csukás-tó* (sz, nedves hely, régebben tavas, mocsaras terület volt). 32. *Dávid-láz* (k, a *Dávid* nevű család ma nem létezik a faluban, de 1838-ban még igen). 33. *Dobos-láz* (sz, a *Dobos* családnév ma ismeretlen a faluban). 34. *Domb āja* (sz). 35. *Egyes-hid*. *Eger-patak. *Egres alatt. 36. *Fángli-domb* (sz, a *Fángli* családnév az 1800-as években jelenik meg, Rónaszékről vagy Szigetről telepedtek be). 37. *Fasára* (sz). *1672/99: Felső Csukástónál. *Felső-forduló, 1785: Calcutura superiori. *Felső-tövis. *Felső-zugoly. 38. *Fekete-forrás* (az elnevezés valószínűleg a már 1664-ben jól ismert és ma is gyakori *Fekete* családnévvel kapcsolatos). 39. *Feketepatak*. 40. *Fēsō-köz* (sz). 41. *Fēsō-mocsármező* (sz, k). 42. *Fēsō-Szidor* (gyü). 43. *Fēszëg*, ritkábban *Felszëg* (falurész). 44. *Fődbánya* (régi agyagbánya helye). 45. *Főutca*. 46. *Gávri-forrás*. 47. *Gödrös* (sz, k). 48. *Görögkatolikus-templom* (ép). 49. *Gyertyányos* (k, l). 50. *Hágó* (k, sz). 51. *Hágóji-út*. 52. *Hágószalvány* (k, sz, *szalvány* < *aszalvány* közszóból). 53. *Hajlósár* (e, l). *Halár. *Halomdomb. *1785: Halom Domb alatt. 54. *Haraszt* (sz). **Haraszt alja*. 55. *Haraszt-szél* (sz). 56. *Határ-patak*. **Hathalom*. 57. *Hëgy* (sz, k). 1672/99: Hegyj alatt. 58. *Hornyás-domb* (sz). *Hornyás hídja. 59. *Hornyás-zugoj* (sz). *1672/99: Harnacs köze, Harnacsközt. 60. *Hosszú-bérc* (k). *1672/99: Hosszú Bércz alatt. 61. *Hosszú-láz* (sz). 62. *Hosszú-nyil* (sz), 1672/99: Hosszu nyilban, 1785: Hosszu Nyilban. *Jegenyés. 63. *Jegenyés út*. 64. *Jura-fizes* (sz, a *Jura* személynév lehet családnév is, ukrán eredetű *Jurij* 'György' keresztnév rövidült becealakja). 65. *Kádár-ódal* (sz, régi családnév, 1600-ban már feljegyezték, a XIX. sz. elejére már eltűnik a faluból). *1785: Kadar Oldala Alyanál. 66. *Kántor-fizes* (sz, 1828-ban feljegyzett *Kántor* családnév ma is gyakori a faluban). 67. *Katolikus-templom* (ép). 68. *Kecskés-rét* (sz). 1785: Kecskes Rétt, 1672/99: Kecske Retin. *1785: Kiecskes Rett melett. 69. *Kerek-tó* (sz), 1672/99: Kerektonal, 1785: A Kerék Tonál. 70. *Kerektó vápája* (sz). 71. *Kert āja* (sz). *Két-út köze. 72. *Kirvai-csonkás* (k, a XIX. sz. elején feljegyzett *Kirvai* család ma már kihalt). 73. *Kis-Gernyés* (k). 74. *Kis-hid*, 1785: A kiss Hidnal. 75. *Kis-molnár-fizes* (sz). 76. *Kisvasárnap fizese* (sz, a *Veres* család Kisvásárnap ragadványneve ma is használt). 77. *Kohó-láz* (k, a névadás indoka ismeretlen, kohók létezéséről nincsen semmi nyom, a *kohó* köszónak van egy ritkábban használt 'szénégetőhely' értelme, talán innen kapta a patak és környéke a nevét). 78. *Kohólázi-patak*. 79. *Koptató* (sz, k, a névadás indoka ma már ismeretlen). 80. *Kő āja* (k, l, bokros hely, kisebb sziklákkal). 81. *Kőhát* (e, sziklás hegyvonulat). 82. *Kőhid*. 83. *Köntös* (sz, a névadás indoka nem ismeretes). Köntös alatt. 84. *Köntösi-patak*. *1785: Az Köntös Pataknal. *Körtvélyfa lapája. 85. *Köves-domb* (sz, kövecses hely). 86. *Liget* (sz). 87. *Lucska*

(sz), 1672/99: Lucskan. 88. *Lucska alatt* (sz). 89. *Magas-part* (sz; a Tisza teraszvonulata). 90. *Magospart âja* (sz). 91. *Makláz* (k, ma már értelem nélküli helynév, eredeti értelme: a Mak /család/ láza; 1715-ben jegyezték fel a *Mak* családnevet, s e név a XIX. sz. elején eltűnik a faluból). 92. *Maklázi-patak*. *Málnás-liget. *1785: Malom Ága. 93. *Malom âja*, 1785: Az Malom Allyánál, A Malom alatt. 94. *Malom-fizes* (sz). 95. *Mocsárfű* (sz, nedves hely). *1672/99: Mocsarban, 1785: A Mocsorban. 96. *Mocsármező-ódal* (k, sz). 97. *Mocsárpatak*. *1785: Mocsár Szellyben. 98. *Mogyoros*, ritkábban *Magyaros* (sz, k). 99. *Mogyorosi-patak* vagy *Mogyoros-patak*. *1672/99: Mogyoros Patak. 100. *Mohás-liget* (sz). 101. *Munkás ucca*. 102. *Nagy-Gernyés* (k). 103. *Natyhíd* vagy *Négyeshíd* (vasúti híd a Tisza felett). *Nagy-láz. *Nagvlázi-fizes. 104. *Nyires* (sz, valamikor itt kiterjedt nyírerdők voltak). 105. *Nyires âja* (sz). 106. *Nyires-forrás*. 107. *Nyiresszalvány* (k, sz). 108. *Országút*. 109. *O-temető* (régi, lezárt temető). 110. *Part âja* (sz). 111. *Peredárok* (néhány ház a falu szélén; a XIX. sz. elején betelepült ukrán eredetű *Peredárok* nevű családok házai). *Pusztavölgy dombja. 112. *Református-templom* (a falu legrégibb épülete, a XIII. sz. végén vagy a XIV. sz. elején épült, eredetileg román stílusban, régen a falu központjában feküdt, de az árvizek miatt a falu feljebb költözött; a templom udvara valószínűleg már a XIV. sz.-ban temető volt). 113. *Rekesz* (sz, valószínűleg a Tisza egy részét rekesztették itt el halászás vagy egyéb okok miatt). 114. *Részföd* (sz). 115. *Rév-fizes* (sz, itt valamikor rév, azaz átkelőhely, volt a Tiszán). 116. *Sánc* (sz, régen itt vízlevezető sánc volt). 117. *Senyeláz* (k, egy szónak értelmezett helynév valószínűleg a *Senye* ismeretlen családnévből és a *láz* köszóból áll). 118. *Stefán láza* (sz, a *Stefán* név ma ismeretlen a faluban). 119. *Supurkó* (sz). 120. *Szakadás* (k, sz, szakadékos hely). 121. *Szakadás-tető* (k). 122. *Szász Máté* (sz, a *Szász* családnevet már 1600-ban feljegyezték, a XIX. sz. elején tűnt el). 123. *Szénégető* (k, régebben itt erdők és szénégető helyek voltak). 124. *Szénhej* (k). 125. *Szik* (sz). 126. *Sziki-patak* (a Biki-patak felső folyása, Szik területén folyik át). 127. *Szűcs láza*, néha *Szőcs láza* (k, régi család, már 1690-ben említik), 1672/99: Szűcs lázában, Szőcs lázában, 1785: Szücs Lázánál. *Tamás akasztófájánál. *Téglaégető. 128. *Téglaszín* (falurész, régen itt téglát égettek). 129. *Temető ucca*. 130. *Templom-fizes* (sz, egyházi birtok volt). 131. *Tisza* (folyó). 132. *Topán-láz* (sz, *Topán* a faluban ma ismeretlen családnév). 133. *Törő-láz* vagy *Törő láza* (sz, k, 1614-ben — *Teöreö* — említik e családot, a XVIII. sz. végére eltűnik ez a név is a faluból). 134. *Tőgyes-ódal* (sz, k, valamikor itt tölgyerdő lehetett). 135. *Új-temető*. 136. *Vágóhíd* (híd, régen itt volt a vágóhíd). 137. *Vágóhíd-ucca*. *1672/99: Viz között. 138. *Zavaj* (sz, a rom. *zăvoi* köszóból ered, 'berek, partmenti füzes, bokros lapály'). 139. *Két-út-között* (k). 140. *Május-egy ucca*.

JANITSEK JENŐ

ÉRKÖRTVÉLYES HELYNEVEI

Érkörtvélyes (*Körtéjes -en, -rűl, -re;* rom. *Curtuiuşeni*) Nagyváradtól északra Bihar megye északnyugati szélén fekvő 4389 lelket számláló község. A sajátosan nyírségi dünnékkel szabdalt sík vidék területe 4096 ha.

A község helynévanyagát kül- és belterület szerint csoportosítottam, s a közlemény mellé térképvázlatot is csatolok. Az utcanevek hagyományos népi nevei mellé följegyeztem az utóbbi évtizedekben adott újabb, hivatalos névadással keletkezett utcaneveket is. A gyűjtést 1983—84-ben végeztem. A művelésre utaló rövidítések: e = erdő, gyü = gyümölcsös, k = kaszáló, le = legelő, sz = szántó, szö = szőlő.

Belterület: 1. *Állomás* (a község vasútállomása). 2. *Állomás ucca* ~ *Gării ucca* (az inkább magyar nevén emlegetett utca a Köves útnak a Nagy-hídtól való folytatása, házakkal nemrég épült be). 3. *Bánom* ~ *Nadáj-sziget* ~ *Szabaccsán tér* ~ *Libertăţii ucca* (szintén újonan létesült utca az egykori *Bánom* szántónak a helyén; a *Nadáj-sziget* jelentése: 'sáros, vizenyős rét'). 4. *Boddza-szer* (beépített terület, kihalt név, lokalizálni kevesen tudják). 5. *Burcundia* ~ *Burgondia* ~ *Eroilor ucca* (a Burgundia elnevezést nem tudja a faluközösség megmagyarázni). 6. *Butyka* ~ *Aprózár* (zöldséges üzlet). 7. *Cigán-ját* ~ *Horea ucca* (hajdan téglavető hely, ma már nem élnek itt cigányok). 8. *Cigánsor* ~ *Cigán-telep* ~ *Petőfi ucca* (cigányok lakják). 9. *Cukrázda* ~ *Bár* (a Butykával szemben levő épület).

10. *Csonka-sor* ~ *Erzsébet tér* ~ *Eroilor ucca* (rövid utcácska, az itt lakók méltánytalannak találják a Csonka-sor nevet, hiszen a faluban vannak még rövidebb utcák is). 11. *Deszkás* (az országút szélén levő kis terület, a körtvélyesiek itt stoppolják le az autókat). 12. *Diós* ~ *Diós ucca* ~ *Temetőajj ucca* ~ *Gróza Péter ucca* (a *Diós* nevű szántón újonan épült utca, a temető felé vezet). 13. *Diszpenzár* (orvsi rendelő). 14. *Erdőajj ucca* ~ *Erdőajja ucca* ~ *Pădurii ucca* (a Kisuccának az erdő felé eső folytatása). 15. *Főút*. 16. *Főzde* ~ *Főző* (pálinkafőző épület). 17. *Fudbalpája*. 18. *Gosztát-bót* ~ *Gosztát* (ép.). 19. *Haranglób* ~ *Harang* (a katolikus imaházé). 20. *Hősök szobra* ~ *Szobor* (a II. világháborúban elesett hősök emlékműve). 21. *Iskola* (I—X. osztályos). 22. *Kardos* ~ *Dózsa György utca* (a Kardos név magyarázatát nem ismerik). 23. *Kastéj* (az iskola egyik épülete, régen a Balázsi család kastélya volt). 24. *Katolikus imaház* ~ *Katolikus templom* (a fasiszták által elhurcolt zsidók egyik épületében). 25. *Kereszt* (a román templom melletti feszület). 26. *Kis-bót* (üzlet a Kisutcában), *Kis-híd* ~ *Rossz-híd* (kisebb híd az Urgés utca kezdetén). 27. *Kis-Homoksor* ~ *Homoksor* ~ *Cloşca ucca* (a Homoki részen fekvő homokos talajú utca). 29. *Kisucca* ~ *Crinului ucca* (a Köves útból nyílik). 30. *Kisudvar* ~ *Balázsi-udvar* (a kastély körüli, a mai iskola udvara). 31. *Kollektiva* (a téesz székhelye, épülete). 32. *Kollektiv-istálló* (gazdasági ép.). 33. *Köves út* ~ *Köves ucca* ~ *Gróza Péter ucca* (a falu között végighúzódó út). 34. *Kultúrház* (művelődési otthon). 35. *Kutyaszorító* ~ *Kutyaszorító ucca* ~ *Gózsond* ~ *Eminescu ucca* (a Burgundia utcát a Köves úttal összekötő kis utca; a *Gózsond* nevet nem tudják értelmezni). 36. *Lilijom-bót* ~ *Liliom* (kis üzlet a Szőllős-kert utcában). 37. *Malom* ~ *Vizimalom* (ép., felhagyott malom). 38. *Mester ucca* ~ *Meseriaşilor ucca* („ebben az utcában mindenki maga építette a házát, azért Mester utca"). 39. *Nagy-bót* ~ *Üzlet* (ép. a néptanács szomszédságában). 40. *Nagyhíd* ~ *Malom-híd* (az Állomás utca és a Köves út találkozásánál, malom van mellette). 41. *Nagy-Homoksor* ~ *Homoksor* ~ *Tudor Vladimirescu ucca* (a Sárgödör utcába torkollik). 42. *Nagy-udvar* ~ *Balázsi udvara* (a Diszpenzár épületének az udvara). 43. *Néptanács* (ép.). 44. *Nyárfás* ~ *Micsulin-kert* (nyárfás terület a Nagyhíd szomszédságában). 45. *Patika* (ép.). 46. *Pékség* ~ *Pék* (ép.). 47. *Református temető*. 48. *Református templom*. 49. *Római-kert* (egyházi föld a katolikus imaház mellett). 50. *Román temető*. 51. *Román templom*. 52. *Sárgödör* (régen itt vályogot vetettek). 53. *Sárgödör ucca* ~ *Temető ucca*. 54. *Sikátor* (több kis uccácskának a neve). 55. *Szemete* (gép- és traktorállomás). 56. *Szentkirályi-kert* ~ *Beres* ~ *Horea ucca* (régen a Szentkirályi család kastélyának kertje, ma beépített terület). 57. *Szőllős-kert* ~ *Lenin ucca* (újonan létesült utca). 58. *Templom ucca* ~ *Biserica ucca* (a ref. templom mellett). 59. *Új ucca* ~ *Új-telep* ~ *Új-sor* ~ *Potya-sor* ~ *Gyöngyvirág tér* ~ *Lobogó tér* ~ *Szabad ucca* ~ *Liliom-sor* ~ *November 7 ucca* (nincs megállapodott neve ennek az újonan telepített területnek és utcának; több névvel a kikapós menyecskékre utalnak, olykor szégyenlik is mondani). 60. *Urgés* (az Állomás utcából nyugat felé nyíló utca a hajdani szántó nevét viseli). 61. *Vizimalom-fojás* ~ *Vizimalom-fojó* (az Ernek a malom körüli szakasza). 62. *Zsidó temető*. 63. *Zsinór ucca* ~ *Sinór ucca* ~ *Petőfi ucca*.

Külterület: 64. *Bagoj nyára* (e, k, sz; *Bagoj* a Bagosi család ragadványneve). 65. *Barantó* (sz). 66. *Bánházi út* ~ *Nagy-Bánházi út* (Bánháza felé vivő út). 67. *Berényi-tag* (sz). 68. *Ber-hegy* (gyü, hajdan Berei tulajdon). 69. *Betonkút*. 70. *Bikalegelő*. 71. *Bugyesz főggye* ~ *Kecskések főggye* (sz, Bugyesz: Kovács Sándor ragadványneve, felesége Kecskés-leány). 72. *Csikó-kert* (k, sz, hajdan csikóménes volt itt). 73. *Csikó-kerti árok*. 74. *Csikó-kerti kút*. 75. *Csikó-kerti út*. 76. *Csinálosi árok*. 77. *Csinálos* ~ *Csanálos* ~ *Csinálos-hegy* (k, sz, a területnek van egy dombos és egy lapályosabb része). 78. *Csinálosi-rét* ~ *Csinálos* ~ *Csanálos* („Volt itt egy sás, és ott egy harang süllyedt bele. A file kilátszott, s ki akarták húzni, de nem sikerült. Valaki mindig azt kiabálta húzás közben: jaj, az ujjom!, s tovább nem merték húzni." A falubeliek szerint régen itt falu lehetett, mert ezen a területen ma is lehet téglát találni.). 79. *Darvas* (e, k, sz). 80. *Darvasi kút*. 81. *Déda*, két része van: *Kis-* és *Nagy-Déda* (le). 82. *Diófás út*. 83. *Dökkút* (sz). 84. *Engec* ~ *Zengec* (sz). 85. *Epsütő-hegy* (e, sz, rossz föld). 86. *Etyházi-föd* (sz, régen egyházi tulajdon volt). 87. *Égető-hegy* ~ *Igető-hegy* ~ *Homok-hegy* ~ *Homok-bánya* (e, a hagyomány szerint itt a törökök égették halottaikat, az „égető temetők" helyén csontokat és különböző tárgyakat találtak). 88. *Ér* (patak). 89. *Fagát* (e, sz, sző; „esőzéskor a víz meggyül az aljakban"). 90. *Fekete-föd* ~ *Fekete* (sz, a falutól ke-

letre eső fekete talajú határrész, szemben a homoki földekkel). 91. *Fekete-Szentkirályi tag* ~ *Szentkirályi tag* (sz, hajdan a Szentkirályi család tulajdona). 92. *Fenyves* ~ *Majális* (e, régebb majálisokat rendeztek itt). 93. *Finyes-tag* ~ *Pataki-tag* (sz, Pataki csn.). 94. *Föd-szoba* („Födös kunyhó a homoki részen"). 95. *Fráter-tag* (sz). 96. *Fűzkelep-híd* ~ *Fűzkelep higgya*. 97. *Fűzkelep kúttya*. 98. *Furkó* ~ *Fulkó* (e, le). 99. *Gánás* (mesterséges tó és a körülötte levő k, le, sz). 100. *Gánási fojó*. 101. *Gáspár-fojás* (p). 102. *Gorvai* ~ *Gorvai-tag* (gyü, Gorvai csn.). 103. *Gorvai erdője*. 104. *Gyémánt-hegy* (gyü). 105. *Gyula-tag* (e, sz). 106. *Gyula-tagi-kút*. 107. *Határ-hegy* (e, sz, fele Érkörtvélyesé, fele Érmihályfalváé). 108. *Határ-hegy ajja* (e, sz). 109. *Határhegyi-út*. 110. *Hármas rámpa* (régi vasúti átjáró, ahonnan három fele ágazott az út). 111. *Herés-kert* (kihalt név). 112. *Homoki rész* ~ *Homoki-föd* (a falu határának a vasúttól nyugatra eső fele). 113. *Szentkirályi tag* ~ *Homoki-Szentkirályi tag* (e, k, sz). 114. *Jányok erdeje* (e, sz, ezen a helyen halt meg régen egy kislány). 115. *Jukas-nyárfa* ~ *Jukas-fa* (k, le). 116. *Jukas-nyárfai-kút*. 117. *Katlan* (egyesek szerint teknőformájú, mások szerint *katlankórós*, 'katángkóró'-val benőtt, terület). 118. *Katona-erdő* (e). 119. *Kápolna* (e, sz, kápolna és temető volt itt, a hagyomány szerint a falu eredeti helye). 120. *Kecces* (sz). 121. *Kecskerágó-kút* ~ *Kecskés Pityú kúttya* ~ *Pityu kúttya* (sz). 122. *Kecskés Pityu kertye hátujja* ~ *Kert hátujja* ~ *Köves-út-ódal* (sz). 123. *Kenderásztató* ~ *Kolos-kút* ~ *Koros-kút* („négyszögletű árok, amelyben régen kendert áztattak"). 124. *Kenderföd* (sz). 125. *Kengyelfojás* (p). 126. *Kicsinás* (e). 127. *Kigyós* (e). 128. *Kincsem Sára* ~ *Sára* ~ *Nincsen Sára* ~ *Sárom* (sz, egy magyarázat szerint a tulajdonos e földet lányának adta, akit így szólított: Kincsem, Sára). 129. *Kisbirtokosság* ~ *Birtokosság* (gyü). 130. *Kis-Déda* (sz, Dédának a keleti oldala). 131. *Kis-erdő* ~ *Akácos* (e). 132. *Kismező* ~ *Pataki-tanya* (sz). 133. *Kis-mezei-kút*. 134. *Kis-mezei út* ~ *Kis-mező-út* ~ *Génát út*. 135. *Kis-Pataki-tag* (sz). 136. *Kis-tag* (sz). 137. *Kis-tanya*. 138. *Kis út*. 139. *Kis-vasadi út*. 140. *Kokáncsi* (sz). 141. *Kollanti* (sz, szö). 142. *Kollanti út*. 143. 145. *Korcsa-rét* ~ *Korcsa* (k). 146. *Koloskúti út*. 144. *Korcsa-híd* ~ *Tanka higgya*. *Köles-hegy* (k). 147. *Köles-hegy ajja* (k, sz). 148. *Lapos* (sz). 149. *László-rét* (k). 150. *Les-hegy* (gyü, a Lesinszky család tulajdona volt). 151. *Liget* ~ *Ligetség* (összefoglaló név, részei: Süveg-kút, Katlan, Tarsalyos, Szilos). 152. *Ligeti út*. 153. *Makk-erdő* (e). 154. *Malom-rét* (k). 155. *Mikulás főggye* (sz). 156. *Mikulás higgya*. 157. *Mogyorós* (gyü). 158. *Mustyán erdeje* (e). 159. *Mustyán higgya*. 160. *Nagy-árok* (az Ér medre). 161. *Nagybirtokosság* (összefoglaló név). 162. *Nagy-Déda* ~ *Dédai legelő* (le). 163. *Nagy-tanya* ~ *Kopogó* ~ *Interkop* ~ *Balázsi-tag* (tanya). 164. *Nagyvasadi út*. 165. *Nádas* (náddal benőtt terület). 166. *Nyárfás út* (a Nagy- és Kistanyát összekötő út). 167. *Nyirfa* ~ *Nyirfás* (sz). 168. *Nyirfa-eggy* (sz). 169. *Nyirfagödör* (vályogvető gödör). 170. *Nyirfa-három* (sz). 171. *Nyirfa-kettő* (sz). 172. *Nyirfakút*. 173. *Öreg-hegy* ~ *Öreg-szőlő* (szö). 174. *Őrház* (ép.). 175. *Öz-domb* (e). 176. *Pap Imre főggye* (sz). 177. *Pap Kálmán főggye* (sz). 178. *Papuca-tag* (sz). 179. *Papucatagi út*. 180. *Peniszleki út*. 181. *Petri-erdő* (e). 182. *Petri-kút*. 183. *Petri út*. 184. *Petri út jobb* ~ *Petri föd* ~ *Petri-határ* (sz). 185. *Pikét* (e, régen itt pikétek, őrházak voltak). 186. *Piskóti-határ* ~ *Piskóti* ~ *Balázsi-tag* (gyü). 187. *Rakottya* ~ *Hosszú-Rakottya* (e, sz). 188. *Rakottya-kút* ~ *Rakottyai kút*. 189. *Rakottyai út*. 190. *Rit* ~ *Kerek-rit* (k). 191. *Rit ajja* (k). 192. *Rit-kőz* (k). 193. *Rózsadomb* ~ *Nagydomb* (e). 194. *Rőte-árok* ~ *Rőte-hídi árok*. 195. *Rőte-fojás* (időszakos vízfolyás). 196. *Rőte-híd*. 197. *Rühes-gát* (le). 198. *Sárai út*. 199. *Sáskáé* (gyü). 200. *Siket főggye* (sz). 201. *Sima-rét* (k). 202. *Sisovics* (sz). 203. *Süveg-föd* (e, k, sz). 204. *Süveg-kút*. 205. *Szallag-erdő* (e, sz). 206. *Szedres-gödör* (földbemélyedés). 207. *Szentkiráji-kút* ~ *Szentkirályi-tagosi-kút*. 208. *Szénás-kert* (itt tartják a szénát). 209. *Szikszai-tag* (sz). 210. *Szilos* (e, le, sz). 211. *Szilosi kút*. 212. *Szolár* ~ *Szolárd* (melegház). 213. *Szunyogvár* (sz). 214. *Tank-árok* (hajdani tankcsapda). 215. *Tanyasi* (gyü). 216. *Tarsajos* ~ *Petri erdő* (e, sz). 217. *Tenyere* ~ *Tenyeri* (sz). 218. *Tenyerei út*. 219. *Tisztató* (e, sz). 220. *Tót-telek* (e, sz). 221. *Tót-teleki kút*. 222. *Tőtyfás* (e). 223. *Túzokos* (le). 224. *Új-hegy* (szö). 225. *Új-telep* ~ *Új-telek* (sz). 226. *Usztató* (e, sz). 227. *Ügyvéd-tag* ~ *Barta-tanya* (sz). 228. *Ügyvéd-tagi-kút*. 229. *Ügyvéd-tagi út*. 230. *Vadas* ~ *Vadas-hegy* (e, sz). 231. *Vadas-hegyi út*. 232. *Varga-tag* (sz). 233. *Vasadi-határ* (sz). 234. *Vasadi-kereszt* (sz). 235. *Vasút*. 236. *Vasúti* (gyü). 237. *Veronka kúttya* ~ *Veronka néni kúttya* (e, sz). 238. *Vince-tag* (sz). 239. *Vince-tagi-kút*. 240. *Virágcserépkút* ~ *Kis-vasadi-kút* (sz). 241. *Zöld-rész* (e, sz). 242. *Zsigó-tag* (sz).

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXVIII. évf. 1984. 1. szám

SZEMLE

RÉTHY ANDOR—VÁCZY LEONA, **Magyar irodalom románul**

Könyvészet. 1830—1970. A bevezető tanulmányt írta és
a könyvészeti rész szakellenőrzését végezte: Köllő Károly.
Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983. 1064 l.

A Kriterion Könyvkiadó segítette megjelenéshez, 1983 őszén, a romániai magyar tudományosság első nagyszabású és teljes egészében önálló bibliográfiai alkotását, Réthy Andor és Váczy Leona *Magyar irodalom románul* (1830—1970) című kézikönyvét. Jó alkalom ez arra, hogy a bibliográfia tudományának általános kérdéseit érintve a könyvészettörténet egyes mozzanatairól is szót ejtsünk.

Nem felesleges talán előrebocsátanunk azt, amit sokan nem hajlandók tudomásul venni, nevezetesen, hogy a bibliográfia — vagy magyar nevén a könyvészet — mint az írott szellemi termékek egységes szempontú, rendszerező számontartása maga is fontos szellemi termék, amelynek hiányában a reális önismeret egyszerűen elképzelhetetlen.

A szükségletnek megfelelően a bibliográfiáknak több válfaja alakult ki. Van retrospektív (nagyobb időszakra visszatekintő) és kurrens (a legfrissebb anyagot többé-kevésbé szabályos időközönként ismertető), nemzetközi és nemzeti (illetve országos), általános és szűkebb keresztmetszetű (például egy szakágazat anyagát felölelő), leíró (kommentár nélküli) és annotált (magyarázatos), teljes (vagy inkább teljességre törekvő) és szelektív (az anyagot bizonyos szempontok szerint megrostáló), nem utolsósorban pedig analitikus (vagyis az összefoglaló tételek részegységeit is rendszerező) könyvészet. A felsorolt válfajok, illetve kombinációik egytől egyig jól meghatározott szerepet töltenek be a tudományos megismerésben. Rangsorolni őket nehéz volna. Nem kétséges azonban, hogy a történelmi tudat alakításához elsősorban a nagy retrospektív könyvészetek járulnak hozzá.

Nemzetközi viszonylatban az átfogó könyvészet úttörő példájaként a svájci Konrad Gesner *Bibliotheca universalis* című, 1545-ben kiadott művét szokás említeni.

Magyar vonatkozásban a tudományág előfutára Bod Péter, a Nagyszebenben, 1766-os évjelzéssel közreadott *Magyar Athenas* hírneves szerzője. Az első alapvető magyar könyvészet azonban csak jóval később készült el. Szabó Károly, az Erdélyi Múzeum Egylet volt könyvtárosa, a kolozsvári tudományegyetem egykori tanára állította össze, *Régi magyar könyvtár* címen. Művének első két kötete (1879—1885) az 1531—1711 között megjelent magyar nyelvű kiadványokat, illetve az 1473—1711 között megjelent nem magyar nyelvű magyarországi kiadványokat írja le. A kétrészes harmadik kötet, amelynek munkálatait Hellebrant Árpád ellenőrizte (1896—1898), a magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok adatait tartalmazza.

Szabó Károly és Hellebrant Árpád könyvészeti munkáját Petrik Géza, Kiszlingstein Sándor, Barcza Imre és Kozocsa Sándor folytatta. Eredményeiket a következő kézikönyvekben lelhetjük fel: 1) Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája 1712—1860* (I—IV. kötet, 1888—1892); 2) Petrik Géza, *Magyar könyvészet 1860—1875* (1885); 3) Kiszlingstein Sándor, *Magyar könyvészet 1876—1885* (1890); 4) Petrik Géza, *Magyar könyvészet 1886—1900* (I—II. kötet, 1908—1913); 5) Petrik Géza—Barcza Imre, *Magyar könyvészet 1901—1910* (I—II. kötet, 1917—1928) és 6) Kozocsa Sándor, *Magyar könyvészet 1911—1920* (I—II. kötet, 1939—1942). E kötetek igényével az időszaki kiadványok önálló bibliográfiái közül Kemény György *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig* (1942) című munkája készült.

Az újabb bibliográfiai munkálatok a retrospektív könyvészetek teljesebbé, megbízhatóbbá tételének a jegyében zajlanak. 1971-ben hagyta el a sajtót Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos *Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600* című kézikönyve, amelynek folytatásaként a XVII. század kiadványait feldolgozó további négy kötetre számíthatunk. Ugyan-

akkor jelent meg a Petrik-féle *Magyarország bibliographiájának* pótlásokat egybegyűjtő ötödik, egy évvel később pedig a mutatókat tartalmazó hatodik kötete. Az 1800-ig terjedő időszak újonnan feltárt címanyagát valószínűleg egy hetedik „Petrik-kötet" rendszerezi majd.

Számottevőek az utóbbi egy-két évtized magyar irodalmi szakkönyvészetének az eredményei is. 1963-ban került ki a nyomdából Stoll Béla *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, 1972-ben pedig Varga Rózsa és Patyi Sándor *A népi írók bibliográfiája* című műve. Ugyancsak 1972-ben indult — Vargha Kálmán és V. Windisch Éva szerkesztésében — *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* kilenc kötetre tervezett sorozata. A Stoll Béla, Varga Imre és V. Kovács Sándor összeállította első kötet a kezdetektől 1772-ig, a Kókay György gondozta második kötet (1975) 1772-től 1849-ig térképezi fel az írókról, műveikről és általában az irodalomról szóló szakanyagot. Az irodalom szövegeinek, nyomtatott forrásainak a számbavétele terén mutatkozó hiányokat a Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzeteinek a szerzői igyekeznek pótolni. Lakatos Éva 1972-től *Magyar irodalmi folyóiratok* címen az irodalmi érdekű időszaki kiadványokat ismerteti, felsorakoztatva az egyes folyóiratok, hetilapok munkatársait is. Botka Ferenc 1973-tól *A magyar irodalom első kiadásai* címen az 1771 utáni korszakok irodalmi életében jelentősebb szerepet játszó szerzők köteteit tekinti át. Madár Lajos pedig 1978-tól *Magyar irodalmi antológiák és gyűjtemények* címen az almanachok, emlékkönyvek, tanulmánykötetek és egyéb gyűjtemények leírását nyújtja.

A román könyvészet eredményei közül tipográfiai megoldásai folytán nemzetközi viszonylatban is kimagaslik Ioan Bianu, Nerva Hodoş és Dan Simonescu *Bibliografia românească veche* (I—IV. kötet, 1903—1944) című munkája, amely az 1508—1830 között megjelent nyomtatványok adatait tartalmazza. Példamutató a román sajtókönyvészet két alapvető vállalkozása is: 1) Nerva Hodoş és Al. Sadi Ionescu *Publicaţiunile periodice româneşti* (1913), illetve George Baiculescu, Georgeta Răduică és Neonila Onofrei *Publicaţiile periodice româneşti* (1969) című kézikönyve, amely az 1790—1918 között megjelent időszaki kiadványokat írja le betűrendben, valamint 2) Ioan Lupu, Dan Berindei, Nestor Camariano és Ovidiu Papadima *Bibliografia analitică a periodicelor româneşti* (1966—1972) című műve, amelynek három-három részben közreadott két kötete a sajtó 1790—1858 közötti közleményeit ismerteti a tizedes osztályozás rendszerében.

A hazai retrospektív könyvészeti felmérések előtt az 1981. december 1-én, Gyulafehérvárt megtartott bibliográfiai ülésszak nyitott új távlatokat. Az ülésszakon elhangzott felszólalások tanulságait leszűrve, a Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó az 1831—1918 közötti román könyvek leírásának, az Akadémiai Könyvkiadó pedig az 1919—1924 közötti évek romániai sajtókönyvészetének a megjelentetését vállalta.

Az 1919-ben önálló fejlődésnek indult romániai magyar tudományosság a könyvészet kérdéseit úgyszólván kezdettől fogva napirenden tartotta. A húszas-harmincas években a munkálatok központja a kolozsvári Egyetemi Könyvtár volt. (Itt dolgozott a többi közt Gyalui Farkas is, akit 1901-ben a kolozsvári egyetem könyvtártudományi magántanárává neveztek ki, s aki ily módon kelet-európai viszonylatban talán elsőként tartott felsőfokú bibliográfiai előadásokat.) Az évi könyvészetek adatait ellenőrizve és kiegészítve, a két világháború közötti romániai magyar kiadványok leírását végül Monoki István készítette el. Két kézikönyve közül azonban csak a sajtóbibliográfia jelent meg, 1941-ben, Budapesten.

Sajátos helyet foglalnak el a könyvészetek sorában a kapcsolattörténeti anyagot rendszerező művek, amelyek egyszerre szolgálják két vagy több nép önismeretének és kölcsönös megbecsülésének az ügyét.

A román—magyar kapcsolattörténeti adatfeltárás első jelentős megvalósítása Veress Endre *Bibliografia română-ungară* (I—III. kötet, 1931—1935) című munkája, amely a kezdetektől 1878-ig veszi számba a magyar könyvtermelés román, illetve a román könyvtermelés magyar vonatkozásait.

A román irodalom magyar fogadtatásának a könyvészetét Domokos Sámuel budapesti egyetemi tanár állította össze két kötetben. *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831—1960* a bukaresti Irodalmi Könyvkiadónál, *A román irodalom magyar bibliográfiája 1961—1970* pedig a Kriterion Könyvkiadónál látott napvilágot 1966-ban, illetve 1978-ban.

Réthy Andor és Váczy Leona *Magyar irodalom románul* (1830—1970) című nemrég megjelent bibliográfiája a Domokos Sámuel-féle két kötet kiegészítő testvérpárjaként került az olvasók asztalára. Réthy Andor (Reischel Artúr), aki eredetileg a Veress Endre-féle kapcsolattörténeti munka folytatását tervezte, s aki elképzeléseit csak a hatvanas években módosította, művének befejezését már nem érte meg. 1972-ben bekövetkezett halála után a hagyatékában fennmaradt cédulaanyagot Váczy Leona ellenőrizte, egészítette ki (csaknem ugyanannyi cédulával, mint amennyit a hagyatékban talált) és rendezte sajtó alá — Köllő (Engel) Károly akadémiai könyvtári kutató, Dávid Gyula kiadói szerkesztő és Bálint Lajos műszaki szerkesztő közreműködésével.

A több mint nyolcvan kiadói ívet felölelő kötet, címének megfelelően, elsősorban a magyar szerzők román fordításban közreadott, illetve románul írott műveit veszi számba, de feltérképezi azokat a román, magyar, néhány esetben pedig francia, német és angol nyelvű írásokat is, amelyek a magyar irodalom román fogadtatásával kapcsolatosak. Egy rövidebb népköltészeti és egy közbeiktatott nyelvészeti áttekintés után, a bibliográfia két hatalmas fejezetben részletezi az irodalomra, illetve az egyes szerzőkre vonatkozó — könyvekből és időszaki kiadványokból merített — adatokat.

A két felmérés, a Domokos Sámuel-féle és a Réthy—Váczy-féle, a kétoldalú irodalmi kapcsolatok rendkívüli gazdagságát tanúsítja. Domokos Sámuel könyvészetének két kötetében — az ismétlődéseket leszámítva — összesen mintegy 853 román, a Réthy—Váczy-féle könyvészet *Magyar irodalom* és *Romániai magyar irodalom* című fejezetében pedig nem kevesebb mint 559 + 358 magyar szerző sorakozik fel önálló cikkellyel. Közülük mintegy 232 román és körülbelül 102 + 94 magyar szerzőnek hozzávetőleg 676, illetve 234 + 240 kötete jelent meg magyar, illetve román fordításban (beleértve a brosúra terjedelmű kiadványokat és az újraközléseket is).

A Réthy—Váczy-féle könyvészetben szereplő tolmácsolt kötetek és a névmutatóbeli utalások száma, valamint a cikkelyek terjedelme alapján megállapíthatjuk, hogy a románul leggyakrabban megszólaltatott, méltatott, illetve a magyar irodalom román befogadásának az összefüggésében leggyakrabban megszólaló magyar és romániai magyar szerzőknek a „rangsora" az 1830—1970 közötti időszakban nagyjából a következő: Petőfi Sándor, Ady Endre, Sütő András, Nagy István, Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Asztalos István, Szemlér Ferenc, József Attila, Arany János, Mikszáth Kálmán, Illés Béla, Kovács György, Papp Ferenc, Veress Zoltán, Horváth Imre, Karinthy Frigyes, Létay Lajos, Majtényi Erik, Kiss Jenő, Méliusz József, Kristóf György, Szász János, Bitay Árpád, Engel Károly. A névmutatóból az is kitűnik, hogy a szóban forgó időszakban a magyar és a romániai magyar irodalom román fordítói, népszerűsítői közül a legkiemelkedőbb szerepet Constantin Olariu, Ion Chinezu, Emil Giurgiuca, Veronica Porumbacu, Eugen Jebeleanu, Gelu Păteanu, Petre Pascu, Haralambie Grămescu, Virgil Teodorescu, Teodor Murăşanu, Aurel Buteanu, Avram P. Todor és az immár klasszikusnak számító Octavian Goga játszotta.

A magyar szerzők fenti „rangsora" egymagában véve is árulkodik arról, hogy a magyar irodalom román népszerűsítése terén a legtöbb eredményt az 1944 utáni évek, évtizedek hozták. A befogadói érdeklődés homlokterében ekkor — a klaszszikusok mellett — természetszerűleg a kortárs romániai magyar tollforgatók álltak. Különböző okokból háttérbe szorultak viszont a két világháború közötti korszak hazai magyar alkotói. A korrekcióra, amelynek szükségességét a Réthy—Váczy-féle könyvészet teljes mértékben igazolja, a Kriterion Könyvkiadó Biblioteca Kriterion című sorozata vállalkozott. (E sorozatban láttak napvilágot — a többi közt — Tamási Áron és Dsida Jenő, Áprily Lajos és Kuncz Aladár, Karácsony Benő és Berde Mária, Markovits Rodion és Tabéry Géza első románra fordított kötetei.)

Mint minden átfogó bibliográfiának, az információk özönét kínáló Réthy—Váczy-féle könyvészetnek is felróhatnánk bizonyos hiányokat. Nem tesszük, egyrészt azért, mert az adatok tételről tételre történő ellenőrzése nélkül a hiányok körét amúgy sem tudnók pontosan körülhatárolni, másrészt pedig azért, mert az oly sok fáradsággal összeállított kézikönyv az óhatatlan hiányok ellenére is elsősorban elismerést érdemel, nem bírálatot. Egyetlen észrevételt kockáztatnánk meg csupán: kár, hogy az átnézett időszaki kiadványoknak a könyvészet eligazítójában beharangozott jegyzéke a kötetből végül kimaradt.

Kezünkben a könyvészet, amelynek hasznát aligha fogja valaki kétségbe vonni, s amely éppen ezért arra a reményre jogosít, hogy belátható időn belül újabbak is követik majd, köztük a romániai magyar könyvkiadás régóta esedékes retrospektív bibliográfiája.

MÓZES HUBA

MIKÓ IMRE—KICSI ANTAL—HORVÁTH SZ. ISTVÁN, **Balázs Ferenc**

Monográfia. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983. 288 l.

Nehéz dolga van annak, akinek egy befejezett élet fölött kell ítéletet mondania. Mert az élet felismerése egy előre nem adott, minden pillanatban frissen szövődő viszonyhálózatnak, és az erre való spontán vagy tudatos, „erőszakos" reagálás: feloldódás, kiteljesedés vagy éber résenlét és megkísérlése az objektív erők másként-szervezésének. Koronként, esetenként hol egyik, hol másik, hol pedig a két magatartás együtt a helyes. Nem eleve adott tehát az a kritériumrendszer, amely alapján egy élet értékmozzanatai feltárhatók. Két objektív struktúra vonalait és csomópontjait kell egymásnak megfeleltetni. A megfelelések és a különbségek együtt fogják jelenteni az életet.

Különösen nehéz Balázs Ferenc élete fölött mondani ítéletet. Mert nem befejezett, csupán félbeszakadt élet az övé. Gyerekkorától a korai haláláig eltelt pár évtized alatt értékteremtő szándéka annyi területen polarizálódott, hogy legalább szociológusnak, történésznek, irodalom-, vallás- és kultúrtörténésznek, gazdasági szakértőnek kellene lennie annak, aki értékelésére vállalkozik.

A most megjelent monográfia számol ezekkel a nehézségekkel. A műfaji lehetőségekhez igazodva a kontextuális elemek függvényében jelöli ki az életmű valódi és virtuális értékeit. Így a könyv legfőbb érdeme Balázs Ferenc heroikus vállalkozásának bemutatása. Most már az olvasói receptivitástól függ, hogy a köztudat az egyedi esetnek milyen minőségeit, tanulságait szilárdítja magatartássá. Mert nem csupán a kegyelet kötelez arra, hogy ezt az életutat minél többen megismerjék.

A könyv, az elemzett életmű izgalmas kultúr- és irodalompolitikai, -szociológiai kérdéseket vet fel. A továbbiakban ilyen vonatkozásban kívánunk beszélni róla.

Objektivitásra törekszik, az életmű három állomásának megrajzolásával („Jövőnek magja", „A falu szerelmese", „Félbeszakadt álom") öntörvényű világként ragadja meg Balázs Ferenc életét. Másszóval: Balázs Ferenccel méri Balázs Ferencet. Ezeknek a diakrón metszeteknek a szembesítéséből derül ki az, hogy a korabeli köztudatban az a szerep, amelyet Balázs Ferenc magára szabott és amelyet gyakorolt, nem létezett. Egyesek (a sajtóban) ezért ujjongtak, mások ezért elégedetlenkedtek. Egy meglévő formális szerep gúzsbakötő, megmerevítő korlátait akarták rákényszeríteni. Ők a megváltót, a megtartót csak nagybetűsen, tőlük távolinak tudták elképzelni, olyannak, aki nem kényszerítően avatkozik életükbe, akit esetleg csak tisztelni kell.

A szerzők a XX. század eleje körülményeinek ismeretéből fakadó szemlélettel körvonalazzák Balázs Ferenc nagyságát. Cselekvő ember volt. Életműve tettek láncolata. Ha csak írásait s írásaiban az esztétikai értéket néznénk, bizonyára kevesebbet beszélhetnénk róla. Tipikus alakja a két világháború közötti korszaknak. Helyes megérzéssel a kultúrát szélesebb hatókörűnek tekinti a közművelődésnél, szemléletében a szűk értelemben vett kultúrértékek előállítása, megismerése mellett fontos az ezek befogadását, hatásuk gyümölcsözését szabályozó (gátló/lehetővé tevő) körülmények tudatos alakítása. Így a cselekvés dimenziói az életmód, életvitel, erkölcs, gazdaság, ökológia végső határaiig tágulnak. Ennek a felfogásnak konkrét kihatásai vannak. Az első az értékteremtés lehetőségeinek említett felduzzadása, illetve ennek követelményként való állítása. Másodszor, ebből következően, az egyetemességre való törekvés sajátos (lokális) színezésű programmá való lebontása. E két pragmatikai tényező megkerülhetetlensége tette azt, hogy a teremtő erők felaprózodtak, és nem kicsúcsosodtak.

Ilyen körülmények között az írás céljának is másféle értelmezésével állunk szemben, amely sajátos jegye hazai magyar irodalmunknak. A hatni akarás any-

nyira leplezetlen és kényszerítő, hogy az esztétikai értékteremtés csak másodlagos szerepű. A szándék, a tartalom megmarad gondolati-ideológiai-etikai közegben. Maga Balázs Ferenc sem író akart lenni — az írás számára a cselekvés egyetlen lehetősége, miután a konkrét cselekvéstől a körülmények (betegsége, környezetének értetlenkedése) megfosztották. Műveinek megítéléséhez ő maga teremt alapot: „Az irodalom jövőjét pedig csak akkor látom biztosítottnak, ha az vagy filozófiává, vagy pedig tudománnyá válik."

Ennek a magatartásnak — évtizedek távlatából — nyilvánvaló pozitívuma, hogy az irodalmat és a valóságot egymáshoz közelítette, elindítva ezáltal a valóságkutatást, a szociográfiát. A szépirodalmat ért károsodás annál fájdalmasabb, hogy ez a törekvése az eltelt mintegy öt évtized alatt alig-alig izmosodott.

Balázs Ferenc sorsa összefonódott egy falu, egy vidék sorsával. Feloldani kívánta magát, életet adó, serkentő nedvként. Aranyosszék más lett általa, még akkor is, ha gyakran elhatárolta magát tőle. A monográfia értékeléséből épp ennek a közösségnek a véleménye, kultúrhorizontjának felmérése — mint a Balázs Ferenc-i életmű eredménye, valós kritériuma — hiányzik.

A könyv értéke mindenképpen, nemcsak Aranyosszéken, óriási — lehet. Irodalomtörténeti szempontból mindenképpen fontos állomás. Egy mostohán kezelt irodalmi hagyaték került az őt megillető helyre.

KESZEG VILMOS

ROLLA MARGIT, **A fiatal Kaffka Margit; Kaffka Margit. II. Út a révig...**

A MTA Könyvtárának Közleményei. 10 (85) és 12 (87) sz.
Bp., 1980; 1983.

1. 1980-ban, a Kaffka-centenárium évében, Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei sorozatban, 10 (85)-ös sorszámmal, 1500 példányban, egy rendkívül érdekes kötet jelent meg. Szerzője Rolla Margit; címe: *A fiatal Kaffka Margit*. Valóságos kis breviárium — amilyet én is terveztem egyszer, kigépelve hozzá mindenfélét, mindenünnen, ahonnan csak tehettem, hogy legyen némi fogalmunk Kaffka Margit környezetéről és fogadtatásáról —; benne fényképek, kézirat-hasonmások, dokumentumok (pl. a szatmári tanítóképzős évek osztályzatai — amelyeket én is kimásoltam volt — és a képesítői oklevél szövege); részben vagy teljesen új adatok Kaffka költői jelentkezéséről, a „helyi sajtó" viszonyulásáról ehhez; forrásmegjelölés, bibliográfia, szemelvények hada; kevés, de velős, magvas összekötő szöveg (olykor epés is, de csak finoman); a mintegy 170 oldalas kötet zömében pedig: Kaffkának egy harmad-unokatestvéréhez, Nemestóthy Szabó Hedvighez írott levelei. (Ez a kötet — tudtommal — abszolút nóvuma.) Az első levél 1894-ből (Kaffka 14 éves korából) való, a legtöbb a szatmári, majd pesti diákévek, nagykárolyi vakációk s a miskolci tanítás (két) időszakából; az utolsó pedig 1903 végén kelt: ezt már nem „Margit" írja alá, hanem az eljegyzésére készülő „Gittta" (!). Ez a rákényszerített, tőle idegen — és hamarosan le is vetett — becenév egymaga sok mindent megmagyaráz Kaffka első házasságának természetéről.

Tíz év tehát, levélben elmesélve. A fogalmazások és (verseny)dolgozatok ezreit olvasó kartársak azt mérhetik le ezeken a tipikus bakfisleveleken, hogy a 18—19. életéven innen még egy akkora tehetség sem mutogatja későbbi oroszlánkörmeit, mint amekkora Kaffka volt. E féktelen-őszinte, ám terjengős-unalmas áradozások bakfislelkendezések-locsogások maradnak, a nyilván hasonszőrű barátnőhöz címezve. A 19. életév táján azonban szinte rohamosan kezd árulkodni a stílus is a formálódó egyéniségről, a leendő íróról. A viszonylag már érett miskolci levelek pedig a témájuk miatt tarthatnak számot érdeklődésre. Egy tanítással-neveléssel vesződő, évről évre kenyérgondokkal küzdő elődünk mindennapjairól olvashatunk; sajátos módon azonban a levelekben több szó esik a kisvárosi környezettel való viaskodásról, mint az iskolai munkáról magáról. Amikor jómagam utánanéztem a miskolci iskolák évkönyveiben Kaffka pedagógus éveinek: elborzadtam az egy főre eső tanulók és tantárgyak (!) számától. Úgy látszik, a fiatal szervezet több-

bet bír ki, vagy a fiatal szem kevesebbet vesz észre (s érdemesít levélbeli közlésre) az élet prózájából, mert a levelekben már-már megszépült képe bontakozik ki a zordon valóságnak, amely azonban még így is elég zord, ismétlem, ahhoz, hogy tanulságos — és vigasztaló? — olvasmány legyen tanárok számára.

Ennek az első kötetnek a szenzációja különben számomra egy keltezetlen levélke volt, amit eddig 1908-ból eredeztettek, Rolla Margit szerint azonban a borítékján a postabélyegző 1905. márc. 1-et jelez. (Marad még persze a lehetőség, hogy a levélke időközben valahogyan borítékot cserélt; ám akkor is kellett lennie valaminek abban a borítékban, amit Kaffka Margit, a 12 napos fiatalasszony, küldött ismeretlenül Ady Endrének.) A szóban forgó levélke így kezdődik: „Kedves Ady! Csodálatosan szépek a versei, — engedje, hogy szívből üdvözöljem értük." Stb. Épp, mint Csinszka — például; és annyian mások; érdekessége viszont (az emberi vonatkozásokon túl) az, hogy az Új versek e l ő t t r ő l datálódik.

Győri János, a Budapesten — ugyancsak lassan és régóta készülő Kaffka-monográfia szerzője, 1975 és 80 között öt ízben is közölt részleteket alapos, kitűnő munkájából az Új Írás hasábjain. Az elsőben (1975. 12. sz.) megállapított tényként közli azt, amit én régóta pedzek, hogy tudniillik Kaffka nemcsak Szatmáron járt iskolába (mint az Irodalmi Lexikon és annak nyomán a tankönyvek tudják), hanem Nagykárolyban is. Rolla Margit könyve is ezt erősíti meg; Kaffka tehát — két különböző iskolában, részint magánúton, de körülbelül a „négy polgári"-nak megfelelő osztályokat szülővárosában végezte! (Marad még — számomra — a várakozás: mikor igazolódik be az a feltevésem, hogy a négy elemit viszont egy harmadik helyen végezte, például Miskolcon? Ennek a négy évnek — 1886—1890 — ugyanis éppúgy nem leltem Szatmáron semmi nyomára, mint a „polgári" négy évnek. Talán megérem, hogy még életemben kideríti valaki — helyettem —: honnét is „íródtak" tulajdonképpen a *Levelek a zárdából?)*

2. 1983 őszén jelent meg ugyanott, az MTA Közleményei 12 (87) sorszámú darabjaként, ugyancsak 1500 példányban a második kötet; írta ugyancsak Rolla Margit; címe: *Kaffka Margit. II. Út a révig . . .*

Ez a valamivel fokosabb, mintegy 220 oldalas kötet az életút mozgalmasabb és „irodalomtörténeti érdekűbb" részét öleli fel. A szerző itt is a tőle megszokott körültekintéssel, filológiai adatok és már-már kínosan pontos hivatkozások bősége révén vázolja fel a Miskolcról „elszabadult" Kaffka hátralevő 11 évét. Ujpest, Budapest, közben — Szabó Dezső *Életeimből* idézve — Párizs, majd Temesvár és ismét Budapest örömeit és szenvedéseit, el egészen a — számomra részleteiben eleddig ismeretlen — rettenetes halálig, 1918. december elsején, a Bálint-klinikán.

Ebben a kötetben már nemcsak a Kaffka-rajongó és a pedagógus találhat őt érdeklő olvasnivalóra, hanem az irodalomtörténésznek is van mit keresgélnie. A „művek" ideje ez; s az *Állomások*ból jól ismert világ elevenedik meg előttünk (csak itt nevükön nevezve a kulcsfigurák): a Nyugat és környéke. (A Gellért Oszkár, Füst Milán és mások visszaemlékezéseit is pótolni képes Rolla Margit idézéstechnikája, avatott összekötő szövege.) Minket, „kaffkásokat" egy vadonatúj szereplő: Herrer Cézárné fellépése gondolkodtathat el: mennyi mindent nem tudtunk Kaffka életéről; s egy még különösebb jelenség, a számomra szintén „vadonatúj" Héczey Erzsébet. S megannyi szívszorító, megejtő vagy épp elcsüggesztő adalék, például a *Színek és évek*ben minden jel szerint alaposan megszépített (önarcképesített) édesanyáról (akinek egy „örökség"-kérő — követelő? — levelét magam is olvastam a Széchényi Könyvtárban); mindnyájunkat érdeklő, személyes hitelű tanúvallomás Adynak egy kedvelt borozóhelyéről — a Rolla család egykori lakása közelében —, s t a l á n az *Ifjú szívekben élek* első megfogalmazása egy dedikációban: „Én fiatal maradok — Ady Endre". Nyelvi „temesvárizmus" egy Temesvárt írott Kaffka-levélben: *itt-ott* 'néha' jelentésben; a háború — egészen közelről, a *Lírai jegyzetek egy évről*nél is közelebbről; Kaffka — számomra eddig ismeretlen — „kis" naplója 1915-ből, betűhív, teljes közlésben; versváltozatok, sőt egy 1983-ig kiadatlan maradt, ismeretlen Kaffka-vers is: a *Sátánlegenda;* stb. stb. — egészen a centenáriumi év Kaffka-képeslapjának és emlékbélyegének (Győri János dicséretes ügybuzgalma termékének) reprodukálásáig, a Rolla Margitra jellemző, szókimondó kritikától kísérve: „Egyik sem hasonlít Kaffka Margitra".

Arról is sokat tudnék beszélni, mennyire megragadott engem olvasás közben az egykori költő-műfordító, az újságíró korában — úgyszólván egész élete során — Kaffka Margitról adatokat, visszaemlékezéseket gyűjtő és közlő Rolla Margit ro-

konszenves egyénisége; milyen kíváncsivá tett az ő hat-hét évtizede ki nem alvó Kaffka-érdeklődése örá, magára; befejezésül azonban mégis inkább arról szólnék: mi volt számomra a „szenzációja", a legfőbb tanulsága ennek a dúsabb-komolyabb második kötetnek.

A könyv vége felé, néhány, a tragikus „spanyol" napok előestéjén kelt Kaffka-levél meg-távirat egy súlyos tévedésemre derített fényt. Szerencsére nem írtam le túl sokszor és konkrétan, de egyszer egy Igaz Szó-beli dolgozatomban számon kértem Simone de Beauvoirtól („óva intvén Angliát") az *anyaság* szerepének vizsgálatát „a nő" tárgyalásakor. Kimondatlanul Kaffkát is oda soroltam, akkor is, azóta is, ahol az „anyák" vannak — mint külön species. Pletykák, rágalmak, férfidicsekvés nem győztek meg ennek az ellenkezőjéről — úgyszólván még Kaffka saját művei sem. Nos, az 1918 őszi leveleknek és táviratoknak, amelyeknek egy (kisebb) része Dévára ment, az ott internátusba adott (s az előző évben szintén anyjától távol nevelődött) Lacóhoz, más (nagyobb) része Temesvárra, Bauer Ervinhez, a nyolc és fél évvel fiatalabb második férjhez: meg kellett végre győznünk arról, hogy nem volt igazam; n i n c s külön „species", csak élet van, helyzet van, állapot van, például életkor, mittudoménmi; magyarán hogy Kaffkának — legalábbis ezekben a zaklatott, legutolsó időkben — nemcsak az írás (hivatás) volt előbbrevaló, mint a fia, hanem — a társa is. (Sőt holmi képek is.)

Ettől persze a Kaffka-könyvek jók, vagyis hát olyanok, amilyenek voltak, jók s gyöngébbek vegyest: nem erről van szó. Arról van szó csupán, hogy előttem ennek a 12 éves kisfiúnak, a nem is olyan régi, *Emberke* című, *Rám nyitja az ajtót...* alcímű vers, meg *A madarunk* című elbeszélés hősének az alakja nőtt öregesen nagyra Rolla Margit könyvében — amely ezen a ponton szépírói alkotás, pusztán a szerkesztés révén, ugyanis a „Kaffka Margit anya lett" mondattal kezdődött —; s sejtette meg velem, hogy a „várépítésnek" nemcsak asszony-: gyermekáldozatai is vannak-voltak. Kaffka hátborzongató halálának hiteles leírása (egy akkori orvostanhallgatónő, dr. Jaulusz Rózsa tette közzé a Válasz 1949. 1. számában, ezt olvashatjuk most Rolla Margit könyvében) éppen ezért katartikus élmény (is).

Ennyit kellett okvetlenül elmondanom erről a két kötetről, amelyet az ügyes érdeklődő talán-talán még meg is szerezhet — elolvasását azonban mindenkinek, aki csak teheti, melegen ajánlom.

VARRÓ ILONA

MÓZES HUBA, **Sajtó, kritika, irodalom**
Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1983. 176 l.

Korszerű irodalomtörténet-írás el sem képzelhető az elmúlt korok különböző időszaki kiadványainak — irodalmi folyóiratainak, napilapjainak — filológiai pontosságú feldolgozása (bibliografizálása és értékelése) nélkül.

A hazai irodalomtudománynak erről az igényéről tanúskodnak a két háború közötti romániai magyar folyóiratokról készült antológiák, műfaji válogatások: az *Erdélyi Helikon*ról, a *Korunk*ról, a *Magyar Szó*ról, a *Tavasz*ról készült összeállítások — hogy csak néhányat említsek az ilyen jellegű vállalkozások közül. Jórészt eltemetett írások kerülnek így ismét felszínre, s ezzel párhuzamosan egy egész korszak irodalmi, művelődési törekvései elevenedeknek meg előttünk. E szellemi műhelyek feltérképezése nélkül irodalmunk alakulásának folyamata, olykor egyik-másik teljesítménye sem lenne teljesen érthető.

A romániai magyar irodalom ismert kutatójának, Mózes Hubának most megjelent munkáját épp ezért tekinthetjük fehér foltokat eltüntető vállalkozásnak.

Nem sajtótörténeti kézikönyv, nem összefoglaló szintézis. Elsősorban kísérlet; ennek tartja a szerző is. S mint ilyen: sokszálú és pontos filológiai munkáról árulkodó. Irodalmi folyóiratokkal, kultúrát közvetítő újságokkal, írói csoportosulásokkal, műhelyekkel, ismert és elfeledett újságírókkal, lapszerkesztőkkel, sikeres és eredménytelen lapalapítási elképzelésekkel, a román—magyar kulturális közeledést szolgáló kapcsolatokkal ismerkedhetünk Mózes Huba filológiai szakszerűséggel megírt kötetében.

Az első nagy fejezet (I. *Időszaki sajtó, irodalmi sajtó*) a hazai magyar időszaki sajtó időrendi áttekintése, kiegészítve négy folyóirat repertóriumával (*Beszélytár*

1843, *Erdélyi Múzeum* 1856, *Keleti Virágok* 1889—1890, *Új Erdély* 1918). A régi *Korunk*, illetve az *Utunk* létrejöttének szánt rész mindenekelőtt a háttérfestés szempontjából forrásértékű. Különösen jól dokumentált a háború utáni években megjelenő kolozsvári napilap, a *Világosság* bemutatása.

A hazai magyar irodalomkritika történetét, periódusait vizsgálva (II. *Sajtó és kritika*) szintén kronológiai szempontot érvényesít a könyv írója. Ez önmagában nem is kifogásolható, hisz az irodalomkritika mindig is korhoz kötött, az irodalom folyamatának szerves része. Legfeljebb azt mondhatnám, hogy bizonyos vonatkozásait egy-egy lap élete, profilja határozta meg, s ezt talán már az első részben (a sajtótörténeti fejezetben) esetleg nagyobb hangsúllyal lehetett volna érzékeltetni.

Mózes Huba egyébként — igen átgondoltan — a kritika elvi-esztétikai vonatkozásait nem szakítja el a társadalmi-szellemi közegtől, a kulturális, művelődési, szociológiai, kapcsolattörténeti viszonyoktól, a „külső" tényezőktől. Tisztában van azzal, hogy az irodalmi jelenségek történeti-esztétikai szempontú elemzését, a kettő egymást megtermékenyítő kölcsönhatásának érvényesítését a könyvnek ez a fejezete kívánja meg a leginkább. Érthető — és helyeselhető —, hogy a megközelítés itt a legsokoldalúbb, legtöbb szempontot érvényesítő.

A III. fejezet a *Napisajtó és irodalom* címet viseli. Ebben a részben kerül sor a háború előtti romániai magyar irodalom két széles hatósugarú, irodalmi szempontból igen tartalmas napilapjának bemutatására. A *Keleti Újság* első (1918—1927), illetve a *Brassói Lapok* 1927—1940 közötti korszakáról van szó.

Kétségtelen, ez Mózes Huba kötetének legkidolgozottabb két fejezete. Mondhatnám lapmonográfiai igénnyel megírt részletek.

A szerző nem téveszti szem elől (s ez hosszabb ideig megjelenő lapok esetében különösen fontos) az egyes lapok időnkénti profilváltását. A *Keleti Újság* esetében például csakugyan gyökeres fordulatot jelző az 1927-es év, mint ahogy a *Brassói Lapok* 1927-es átszervezése is épp irodalmi szempontból figyelemreméltó.

Mózes Huba munkája irodalmi múltunk egyfajta — újszerű — megközelítése. Úgy vélem, forrásértékű lehet mindenki számára, aki irodalmi folyóiratkultúránkra kíváncsi. Az irodalomtörténész semmiképp sem nélkülözheti.

KOZMA DEZSŐ

Arany János leveleskönyve

Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a mutatókat készítette Sáfrán György. Gondolat Könyvkiadó. Bp., 1982. 700 l.

Nem újkeletű megállapítás: Arany János levelezése világirodalmi rangú, az életmű megismerése szempontjából kivételes jelentőségű. Ebből a mennyiségileg is kiterjedt levelezésből jelent meg válogatás Sáfrán György szakszerű gondozásában. A vállalkozás jelentőségét csak növeli az a tény, hogy száz év óta nem látott napvilágot külön kiadvány Arany leveleiből.

A mai helyesírással közölt kétszázötven (részben ismeretlen) levél a levelező Arany sokfelé ágazó irodalmi működésébe nyújt belepillantást. Sokmindent megtudunk a szalontai jegyzőről, a nagykőrösi tanárról, a Kisfaludy Társaság igazgatójáról, a szerkesztő Aranyról, a Tudományos Akadémia főtitkáráról, az irodalmi kibontakozás lehetőségeit kereső költő esztétikai nézeteiről. Egyúttal bensőséges vallomások ezek a levelek egy zárkózott ember legintimebb érzelmeiről, családi és baráti kapcsolatairól. Levelezőtársai, e kötet címzettjei közt ott vannak a kor jeles szellemi egyéniségei: írók, költők, irodalomtudósok, lapszerkesztők. A többi között: Petőfi, Tompa Mihály, Jókai, Madách, Gyulai Pál, Toldy Ferenc, Szász Károly, Szilágyi István, Lévay József — hogy csak néhány nevet említsek itt meg.

Az időrendben közölt, pontos magyarázatokkal ellátott levelek kétféle nézőpontot is kínálnak: egy időrendit és egy tematikait (problémakörök szerintit.) Mindenképpen: mélyen világítanak be e levelek az örök kételyben élő Arany lelkivilágába, egy töprengő költő önemésztő vívódásaiba. Ennek érzékeltetésére egyetlen példát idézek, az 1853. június 28-án Tompának írott levelének egy részletét: „Látod, látod: engem azzal vert meg az Isten, hogy ily dolgokon tépelődjem! Miért is kellett nekem odahagyni békés magányomat? Miért e pályára lépnem, mely egész életre boldogtalanná tett? Oly nyugodtan élnék, én egyszerű falusi jegyző,

nem ismerve senkitől! De az ördög nem hagyott békét: első léptem sükere hiúvá tőn, s vágyakat keltett bennem, melyek elvontak a mindennapi élet apró gondjaitól. Most meg vagyok hasonolva enmagammal: örömest visszatérnék a régi ösvényre, de nem lehet többé. Oh barátom! ha én *Toldit* nem írtam legyen: nem volnék most vagabundus."

Vissza-visszatérő lelkiállapotot rögzít e pár sor, azt a bizonytalanságérzést, amelyet versben az előző évben (a pályakezdésre gondolva) így sűrített költői képpé:

Vágytam a függetlenségre,
Mégis hordám láncomat,
Nehogy a küzdés elvégre
Súlyosbítsa sorsomat:
Mint a vadnak, mely hálóit
El ugyan nem tépheti,
De magát míg hánykolódik,
Jobban behömpölygeti.

(Visszatekintés)

Valóban, a szerep és személyiség között érzett szakadék megvallása a levél is és a vers is; azé a belső feszültségé, amely egész életén át elkísérte Aranyt.

E levelek igen fontos dokumentumai Arany esztétikai elveinek, azoknak az elképzeléseknek, amelyeket az 50-es évek elméleti, illetve verstani munkáiban, valamint a 60-as évek elején megjelentetett íróportréiban fogalmazott meg részletesebben. Nem túlzás tehát azt mondani: költőnk esztétikai-poétikai felfogását, irodalomelméleti elképzeléseit csakis e levelek — azaz a teljes Arany-levelezés — alapján ismerhetjük meg. (Nyilván a kritikai kiadás eddigi köteteiben megjelent és a most készülőkben megjelenő levelezés-anyag méginkább árnyalni fogja eddigi Arany-képünket ilyen tekintetben is.)

Az Arany által vallott szerves fejlődés-modell gondolata vissza-visszatér e levelekben is: az ti., hogy az irodalom alapja, forrása a népköltészet, illletve a hagyományok. De csak alap, amelyre a nemzeti költészet csarnoka felépül. Így jut el Arany a népitől és a régitől a nemzetiig (a népnemzetiig), majd annak meghaladásáig. Egyik Arany-kutatót parafrazálva: a népnemzeti eszményt a polgárosodás igényeihez idomítja.

Így válik Arany János most közreadott (külsejét tekintve is ízléses) levelesköny ve az életmű értelmezésének egyik nélkülözhetetlen kézikönyvévé, egyben az Arannyal ismerkedni óhajtók érdekes olvasmányává.

SZILÁGYINÉ KOVÁCS ÉVA

Dicţionarul limbii române (DLR)

Serie nouă. Tomul XI. Partea a 2-a. Litera T. t-tocăliță.
Serie nouă. Tomul XI. Partea a 3-a. Litera T. tocana-twist.
Editura Academiei Republicii Socialiste România. Buc., 1982—1983. 763 l.

Az ismertetés tárgyául választott füzetek megjelenése azt jelzi, hogy befejezéséhez közeledik az akadémiai nagyszótár szerkesztési munkálatainak első szakasza, és végre kiegészül a román nyelvtudománynak ez a nagyon fontos műve.

A nagyszótár, a Dicţionarul Academiei (DAcR.) szerkesztése — mint ismeretes — az Akadémiai (Academia Română) égisze alatt, Sextil Puşcariu vezetésével 1906-ban kezdődött. Az úgynevezett régi sorozatban kiadott kötetek meg füzetek az *A, B, C, F, G, H, I, Î, J* és részben a *D (d—de)*, valamint az *L (l—lojniță)* kezdőbetűs címszavakat tartalmazzák.

Az 1948-ban újjászervezett Akadémia legfontosabb feladatai között szerepel a nagyszótár elkészítése. A tennivalók számbavétele és alapos megvitatása után a vezetőség úgy határozott, hogy a munkálatokat két szakaszban fogja elvégeztetni. Az első szakaszban a szerkesztés az **M** betűvel folytatódik, és elkészül a szótár

hiányzó része (M—Z), a másodikban pedig a szerkesztők rátérnek a régi sorozatban megjelent anyag (A—L) átdolgozására és kiegészítésére. A munka mindkét szakaszának befejezésekor a román nyelvtudomány *egységes* nagyszótárral fog gyarapodni. (Az újból megkezdett nagyszótári munkálatokkal kapcsolatosan l. NyIrK. X [1966.], 184—6.).

Csaknem két évtizeddel ezelőtt, 1965-ben látott napvilágot — a DAcR. folytatásaként — új sorozatban a DLR. első füzete. A közben eltelt időszakban az egyre gyarapodó füzetek kötetekké álltak össze. Megjelent az **M** (1076 lap; 9653 címszó), **N** (584; 5493), **O** (400; 3622), **P** (p-presimţire: 1341; 15 086; az utolsó füzet sajtó alatt), **R** (641; 7255), **Ş** (271; 4528), valamint a **T** (763; 9244) kezdőbetűs címszavakat tartalmazó kötet.

A XI. kötet második *(t—tocăliţă)* és harmadik *(tocăna—twist)* füzete a helyi Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézet egyik munkaközösségének a szerkesztésében készült. Felelős szerkesztői: Vasile Breban és Kelemen Béla , szerkesztői: Ioana Anghel, Elena Comşulea, Maria Munteanu-Bojan, Doina Negomireanu, Felicia Şerban, Valentina Şerban, Sabina Teiuş, Emilia Todoran és Maria Ana Vartic; a szerkesztésben közreműködtek: Ileana Câmpean, Angela Goldea, Ion Istrate és Rodica Marian. A szerkesztők mindannyian tapasztalt lexikográfusok, előzőleg ugyanis az **R** kezdőbetűs címszavakat tartalmazó kötetet szerkesztették. A kis munkaközösség az évek során jól összehangolódott, és sikeresen oldotta meg a feladatát. Ezt bizonyítja az a gazdag és változatos nyelvi anyag, amely a füzetek mintegy nyolcezer önálló szócikkében került feldolgozásra. Közöttük elég sok a terjedelmesebb szócikk (pl. *tare, tăia, tău, treabă, trece*), s azoknak a megszerkesztése bizonyára nehéz próbatétel volt. A korábbi kötetek hasonló szócikkeivel való összevetés tanúsága szerint a szerkesztők ezt a próbát is sikeresen kiállták.

A szerkesztésben természetesen most is a történeti, értelmező, normatív és etimológiai szempont érvényesült, de közülük a történeti szempont volt a meghatározó, mivel a nagyszótár elsődleges célja a szókészlet történetének a bemutatása. A nagyszótár azonban jellegét tekintve egynyelvű általános szótár, s bár sokféle szerkesztési elv alapján készül, mégsem akarja betölteni egyetlen más típusú szótár szerepét sem. A DLR külön erénye, hogy a fenti elvek sikeres alkalmazásának eredményeként részben mégiscsak pótolja a nyelvtörténeti, az etimológiai meg a tájnyelvi szótárt.

Végezetül megállapíthatom, hogy az itt bemutatott két füzet — a szerkesztők lelkiismeretes munkájának köszönhetően — szervesen illeszkedik be a készülő nagy mű egészébe. Jó volna, ha e jelentős szótári vállalkozás további füzetei gyors egymásutánban követnék a most megjelenteket.

SZÁSZ LŐRINC

MOLLAY KÁROLY, **Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig**

Nyelvészeti Tanulmányok 23. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.
644 l. 20 rajz- és képillusztráció.

1. A német—magyar nyelvi érintkezéseknek a legkorábbi szakaszát vizsgáló mű az ELTE germanisztikai tanszéke vezető professzorának akadémiai doktori tézise, s mint ilyen összegezése nemcsak az e tárgykörben végzett eddigi kutatásoknak, hanem a szerző több évtizedes, a szaktudományt számos részletkérdés új megvilágításával és új eredménnyel gazdagító és megtermékenyítő munkásságának is.

A terjedelmes mű két nagy részre tagolható: az első rész a kérdés tudománytörténeti áttekintését tartalmazza a következő fejezetekben: I. A német jövevényszó-kutatásunk problematikája (11—68), II. A német—magyar nyelvi érintkezések külső története (69—134), III. A német—magyar nyelvi érintkezések belső története (135—64). A második rész, amely csaknem háromszorosa az elsőnek (IV.), a szócikkeket (165—576) foglalja magába.

A szerző a mű célját a következőképpen határozza meg: „Szükséges az eddigi eredmények tudománytörténeti és kritikai, problématörténeti áttekintése, megrostálása, új alapkutatások elvégzése, ez eredményeknek a kontrasztív nyelvészet szempontjai szerinti értelmezése" (Előszó, 9).

E cél elérése érdekében elsőként a kérdés vizsgálatával kapcsolatos problémát veti föl, vagyis azt, hogy a német nyelvi érintkezés, illetőleg a német jövevényszók kutatásában nem elégséges csak az ún. szótárforgató etimológizálási eljárás, hanem arra kell fényt deríteni, hogy a nyelvi érintkezés során milyen nyelvi (népnyelvi-nyelvjárási, hivatali-köznyelvi és irodalmi nyelvi) réteg vagy rétegek jöhetnek számításba, illetőleg derítendők fel.

A probléma fölvetéséből adódó szemlélet alapján a szerző megvizsgálja az eddigi munkákat, így Lumtzer Viktor és Melich János *Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes* (1900), Thienemann Tivadar *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache* (1922) című művét, valamint azokat a szótárakat (OklSz., EtSz., SzófSz., TESz.), amelyek vizsgálatuk tárgyává tették a német jövevényszókat is. Az OklSz-ral kapcsolatban megállapítja, hogy a vizsgált kérdés szempontjából a szófejtő irodalom fejlődésének nyújtott ösztönzést, és a NySz-ral szemben a jövevényszó-kutatás jóval régibb, megbízhatóbb és keltezett adatokhoz jutott.

A szerző mindegyik mű esetében rámutat a mű tudománytörténeti jelentőségére, a szerzőktől alkalmazott újabb szempontok révén elért eredményekre, de hiányosságaikra, tévedéseikre is. Kiemeli Melich érdemeit az EtSz. német eredetű címszavainak tárgyalásában, amikor ezt írja: „Óriási haladás a címszavak, a nyelvtörténeti adatok gazdagságát (származékok!), keltezését, magyarázatát, a nyelvészeti irodalom, közte saját korábbi megállapításainak bírálatát, megrostálását illetően!" (21—2).

Az EtSz. az ismert okok miatt torzó maradt, s éppen ezért vált a nagyközönségnek szánt SzófSz. a kutatás nélkülözhetetlen eszközévé. Bárczi Géza a szótárában nemcsak számos új etimológiai magyarázatot nyújtott, hanem még sok megoldatlan részletkérdésre is ráterelte és arra hívta fel a figyelmet, hogy a „német jövevényszókutatásunk [...] nemegyszer fiktív nyelv- és művelődéstörténeti eredményekhez jutott, mivel egyrészt a német kancelláriai-irodalmi nyelvi alakokból indult ki [...], másrészt az így adódó nehézségeket — többnyire — szláv közvetítés feltételezésével vélte áthidalni [...]" (25).

Jelentős eredményekkel gazdagította és egészítette ki a német jövevényszókutatást az 1967-től megjelenő TESz., amely a német jövevényszók vizsgálatában gyümölcsöztette mindazokat a megállapításokat, amelyeket a „szótárforgató" és „forrásolvasó" etimológizálással végzett kutatások a német—magyar művelődési kapcsolatok kérdésében a személy- és helynevek vizsgálata során a történészek (Kaindl Rajmund Frigyes), de különösen a nyelvészek (Kniezsa István) a hangtörténet tanulságai alapján tettek. E szótár a német jövevényszó-kutatás eddigi eredményeit nemcsak összefoglalta, hanem továbbfejlesztette és további kétes vagy megoldatlan kérdések vizsgálatára ösztönzött, így magát a szerzőt is, aki számos szócikkében a TESz. eredményeire épít, illetőleg több megállapítását kritika alá vonja.

Mollay az eddigi hangtörténeti vizsgálódások eredményeit igen alapos elemzésnek veti alá, és azt a következtetést vonja le, hogy a jövevényszók vizsgálatában (így pl. a zs fonéma eredete kérdésében) Kniezsa István és nyomában Moór Elemér nem vette figyelembe egy-egy szóval kapcsolatban sem a nyelvszociológiai helyzetet, sem a tárgytörténeti hátteret, ezért fejtegetésükben bizonytalanság és belső ellentmondások adódnak, mert „megfelelő német nyelvjárástörténeti alapozás és magyar szótörténeti vizsgálat nélkül, globálisan vonták le következtetéseiket" (46).

Nem elégséges tehát a „szótárforgató" etimológizálás, hanem „német jövevényszavaink vizsgálatánál — állapítja meg — a német—magyar nyelvi érintkezések hosszú történeti, nyelvföldrajzi és nyelvszociológiai differenciáltsága, különösen pedig, a középkorból máig meglevő hazai német nyelvjárásaink, a Magyarországon használt kancelláriai, majd hivatali és irodalmi nyelv, továbbá a városi köznyelv hatása miatt körültekintő és aprólékos vizsgálatra van szükség, amelyet nem lehet megnyugtatóan elvégezni, ha csupán a meglevő szótárakra hagyatkozunk" (53).

A szótárforgató etimológizálástól a forrásolvasó kutatási eljáráshoz kell eljutni, vagyis elemzés alá kell vonni a számba jöhető különböző nyelvi rétegek írásbeliségét tükröző forrásokat és az iratkészítő scriptorok valamint az iratkiállító scriptoriumok nyelvhasználatát, nyelvi sajátságait. Ilyen vonatkozásban végzett kutatásokat a szerző a XV. század első feléből származó Budai Jogkönyv és egy az 1439—1440. évből való soproni emlékirat (*Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin 1439—1440*. Wien, 1971) nyelvi állapotának vizsgálatával, hogy fényt deríthessen Sop-

ron lakossága nyelvi érintkezésében a többnyelvűségből adódó nyelvi képre, és példát mutasson ezzel más városok és települések hasonló nyelvhasználati kérdéseinek feltárásához.

A magyar nyelv német jövevényszavainak első összegezését — mint láttuk — Melich János végezte el. A második szótárszerű feldolgozás jó félévszázaddal később látott napvilágot Kobilarov-Götze Gudrun *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache* (Wiesbaden, 1972) című művével. A szerző a TESz. és az ÉrtSz. alapján mintegy 1116 német jövevényszót vesz számba, s így az eddig leggazdagabb jövevényszó-gyűjteményt tárja az olvasó elé. Mollay rámutat arra az egyoldalúságra, amely a szerzőnél a nyelvi érintkezések történeti hátterének feltárásában mutatkozik, hogy ti. a magyarországi középkori városi élet kialakulása kizárólag a német lakosságnak tulajdonítható, kiemeli viszont a hangtani valamint az alak- és jelentéstani elemzés nyújtotta tanulságokat, habár a szerző helyen helyen a nyelvi jelenségek leegyszerűsített tárgyalását nyújtja.

2. A tudomány- és problématörténeti áttekintés végén Mollay az előtte álló feladatokat a következőkben jelöli ki: „1. A német—magyar nyelvi érintkezések külső története (II. rész); 2. A német—magyar nyelvi érintkezések belső történetének eredményei és tanulságai (III. rész); 3. A német—magyar nyelvi érintkezések története adattárának (szócikkek) kidolgozása (IV. rész)."

2.1. Az első feladat tárgyalása során a szerző külön fejezetben foglalkozik a nyelvi érintkezések kezdetével (862—1060), vagyis a legkorábbi írásos emlékekkel. Ezek arról tanúskodnak, hogy már ekkor, amikor a latin nyelv volt a hivatalos írásbeliség nyelve, a scriptoriumok és a városi joggyakorlat nyelvhasználatára kétnyelvűség (német—magyar vagy fordítva), de sok esetben a többnyelvűség (német—latin—magyar vagy fordítva) volt jellemző, és ebben a nyelvi tényben rejlik a jövevényszavak meghonosodása.

Mollay igen lényeges szempontra hívja fel a figyelmet, amikor azt hangsúlyozza, hogy „a német—magyar (ill. magyar—német) nyelvi érintkezés viszgálatához nem elég a magyar nyelv német jövevényszavainak (ill. a német nyelv magyar jövevényszavainak) megállapítása. Fel kell derítenünk — folytatja — az átvétel körülményeit, azt a társadalmi réteget, amely a jövevényszavakat közvetítette, ill. átvette, a magyarországi többnyelvűség funkcionálását, amely többek között a hazai németség nyelvében jelentkező magyar jövevényszókban is megnyilvánul. Ezek alapján lehet majd általánosabb érvényű fonológiai, morfológiai és szemantikai megállapításokat tenni" (70).

A német—magyar nyelvi érintkezésnek a következő korszakait különbözteti meg:

1. A nyelvi érintkezések kezdete (862—1060)
2. A hazai németség első tömeges bevándorlása (1061—1342)
3. A hazai német írásbeliség kialakulása (1342—1686)
4. Osztrák—magyar kapcsolatok (1687—1920)
5. Német—magyar kapcsolatok (1921—1945).

A további vizsgálódás során a szerző az egyes korszakokban feltűnő jövevényszók hangtani vizsgálatát szorosan összekapcsolja a szót használó származási helyének, társadalmi helyzetének és műveltségi fokának feltárásával, vagyis azt elemzi, hogy a jövevényszó beilleszkedésének milyen szociolingvisztikai kritériumai voltak. Fejtegetései során számba veszi az eddigi megállapításokat, ezeket — ha helyesek — igazolja és újabbakkal támasztja alá, a helyteleket meg nem állókat pedig megyőző bizonyítással bírálja és elveti. Dokumentálásában elsőként használja fel két készülő mű *A magyarországi középkori latinság szótára* és az ELTE Német Tanszékén 1962 óta munkába vett *Magyarországi korai újfelnémet szótár* (Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn), valamint saját gyűjtésének anyagát. Rámutat arra, hogy a nyelvi érintkezések kezdeti szakaszában a német—magyar kapcsolatok házasságkötések révén személyi vonatkozásúak voltak, és elsősorban az uralkodó osztályra, illetőleg az uralkodó családokra korlátozódtak, nyelvi vonatkozásban pedig a bajor, a sváb és a lotharingiai nyelvjárásokkal voltak kapcsolatban. Később ezek az érintkezések a tömeges betelepülés következtében társadalmi és nyelvi vonatkozásban kiszélesedtek és a magyarországi németség összetételét 1686-ig a felsőnémet (bajor, alemann), a nyugati középnémet (középfrank), a keleti középnémet (felsőszász, szilézlai) és az alnémet (alsófrank, alsószász) nyelvjárások alkotják. Míg a nyugat-magyarországi németség eredete szempontjából egy-

ségesnek mondható (Alsó-Ausztria), az ország középső részein és Erdélyben letelepülteké több más eredetű nyelvjárási csoport révén különböző.

Az e korból való jövevényszók vizsgálatában meg kell különböztetni a közvetlenül adatolható és a közvetett adatolású jövevényszókat, vagyis olyanokat, amelyek nyelv és tárgytörténeti következtetésekkel a nyelvi források alapján e korra vonatkoztathatók. A forrásolvasó etimológizálás segítségével Mollay megállapítja, hogy a *bajor* név kétségtelenül XII. századi népi-nyelvjárási közvetlen átvétel, vagyis nem a XIX. századi nyelvújítás terjesztette el a tudós latin szóhasználat *(bavar)* ellensúlyozására (TESz.). A területi vonatkozásban hozzánk közelebb álló erdélyi német népcsoport neve *(szász)* eredetileg csak a II. Géza (1141—1162) előtt betelepült alsószászokat jelölte, és csak a XII. századtól kezdve vitték át a középfrank eredetű erdélyi és szepesi német telepesekre is. A *szász* elnevezés azonban még ezelőtt szláv közvetítéssel került a magyar nyelvbe.

A magyar nyelvbe került német jövevényszók forrásának kérdését vizsgálva Mollay rámutat arra, hogy ennek két nyelvi eredője van: a hazai középkori német és latin nyelvű írásbeliség. Ezért nélkülözhetetlenül szükséges a vizsgált korszak magyarországi német és latin nyelvű írásbeliségének az ismerete, minthogy a legtöbb német szót a Magyarországra betelepült németségtől vették át, ezért a német etimont a magyarországi német nyelvből kell dokumentálni. A latin nyelv közvetítő szerepe pedig azért fontos, mert a betelepült németség számára a magyarországi latin lesz 1849-ig a műveltségi nyelv. Ebben a folyamatban a magyar és a német nyelv és nyelvjárások társnyelvekként és nyelvjárásokként szerepelnek. Így derül fény több olyan szó eredetére, melyre vonatkozólag az eddigi etimológiai kutatások valamelyik szláv nyelvet jelölték meg közvetítő nyelvként, így pl. a *kabát* (TESz.), *ostoradó, zsellér* (SzlJsz.) stb. szók esetében. A német jövevényszók terén sokkal jelentősebb volt a középkori magyarországi latin nyelv közvetítő szerepe. Fel kell tehát deríteni a magyarországi latinság eredetét is, hogy a közvetítők nyelvi hovatartozását és ennek kapcsán nyelvhasználati jellegzetességeiket megállapíthassuk. Vizsgálni kell továbbá a spontán és kulturális, az aktív és passzív, az unilaterális és bilaterális kétnyelvűség képviselőit. A szórványemlékek értelmezéséhez ez elengedhetetlenül fontos, hiszen a spontán kétnyelvű scriptor általában fonetikusan, a kulturális nyelvhasználat képviselője pedig az idegen nyelvi elemeket az anyanyelvi elemekhez hasonlóan fonematikusan jegyzi fel. Ezáltal értékes adatokat kaphatunk a szövegek írójáról, a scriptoriumok, kancelláriák szervezetéről is.

A fenti kívánalmak értelmében a szerző hang- és jelentéstani szempontból megvizsgál és elemez több magyarországi középkori német nyelvű oklevelet, és elsőként foglalkozik nyelvtörténeti szempontból az eddig elhanyagolt 1153. évi pannonhalmi oklevéllel mint nyelvemlékkel. Igen alapos helynév- és hangtörténeti elemzés alapján megállapítja, hogy „a latin nyelvű oklevelet Adalbert nevű nemesúr birtokairól szóló végrendelkezése alapján egy latinos műveltségű két nyelvű (német—magyar), de mindenesetre több nyelvjárást beszélő scriptor írta. A scriptor ismerte a kancelláriai gyakorlatot, magyar nyelvjárása nem a nyugati dunántúli volt, a latint nyilván magyar artikulációs bázisával beszélte" (109). Az 1153. évi oklevél is tehát besorolható a pannonhalmi latin és magyar írásbeliség emlékei közé.

A latin nyelvű írásbeliség nyújtotta adalékok vizsgálatán kívül igen fontos a magyarországi német írásbeliség emlékeinek számbavétele a német jövevényszók eredetének megállapításában. Mollay ennek a kérdésnek is külön fejezetet szentel (A hazai német írásbeliség kialakulásának első (1342—1526) és második (1526—1686 korszaka), és ebben kiemeli a nyugati határ menti városok (Sopron és Pozsony) városi kancelláriáiból kikerülő nyelvemlékek (oklevelek, városi tanácsi és törvénykezési jegyzőkönyvek és egyéb hivatalos iratok) jelentőségét. Rámutat arra, hogy a városi notáriusok kivétel nélkül a bécsi egyetemet végezték, és — egy kivétellel — Ausztriából vagy Bajorországból származtak. „A kancelláriai írásbeliség elemeinek vizsgálatánál ezért a nyelvjárásosság mellett a kancelláriai íráshagyományt is állandóan figyelembe kell vennünk" (121). Ez pedig elsősorban bajor—osztrák és középnémet jellegű. A korszak nyelvállapotára jellemző, hogy a társadalom tagozódása következtében tetemesen megnő a jövevényszók száma, különösen azoké, amelyek a németországi latinság — és ebben is főleg a délnémet latinság — kép-

viselői révén kerültek a magyar nyelvbe. (Különösen jelentős ebben a vonatkozásban a többi között a német—latin eredetű magyar betűnevek (ábécé) kialakulása.)

2.2. A német jövevényszók vizsgálatában Mollaytól kijelölt másik feladat a belső érintkezések történetének felvázolása (III. rész). Ebben a fejezetben a szerző a német—magyar kétnyelvűség kérdésével, így a spontán és a kulturális, az aktív és passzív, az unilaterális és a bilaterális kétnyelvűség vizsgálatát tartja szükségesnek. Felsorolja e nyelvhasználati változatok közül az aktív kétnyelvűség soproni és pozsonyi képviselői mellett Magyarország más-más vidékeiről valókat, így Pesti M. Gábort (Pest), Sylvester Jánost (Zemplén vm.), Dévai Bíró Mátyást (Hunyad vm.), Melius Juhász Pétert (Tolna vm.), Szenczi Molnár Albertet (Pozsony vm.), az erdélyi Heltai Gáspárt és Dávid Ferencet. A kétnyelvűség képviselőitől használt német jövevényszók magyar hangjelölését vizsgálja a szerző a Német interferencia a középkori magyar hangjelölésben című fejezetben. Rámutat Heltai Gáspár tevékenységének jelentőségére a nyelvi egységesülés terén a XVI. század végén Erdélyben. Sorra veszi a magán- és mássalhangzó-fonémák jelölésére használt grafémákat. Majd a hangtani kérdések tárgyalása során feles számú meggyőző példán szemlélteti, hogy a hangrendszer vizsgálata nemcsak az átadó nyelvterületre, hanem a nyelvi érintkezés társadalmi hátterére is fényt vet.

A hangrendszerből leszűrhető megállapításokat jól igazolja például a magyarországi bajor—osztrák eredetű *fertály* és *oktály*, másrészt a középnémet eredetű *fortély* és *ejtel*: mindegyikben a 'Teil' jelentésű német szó fordul elő a második szótagban, csakhogy bajor—osztrák, illetőleg középnémet változatban.

Egy-egy német szó fonémasorának befogadásával kapcsolatban Mollay megállapítja, hogy „két szélsőséges eset lehetséges: a magyar nyelv (a kétnyelvű beszélő) a német szó minden fonémáját befogadja vagy a fonémasort elutasítja. Az első eset mind a spontán, mind a kulturális kétnyelvűségben bekövetkezhet, a kulturális kétnyelvűségben viszont az ún. tükörfordítást eredményezi. A német fonémasor befogadása [...] (hangsúly, hangrend) alapján történik, az új fonémasor a továbbiakban részt vesz a magyar hangjelölésben" (151). Az első esetre példák a következő jövevényszók: *bank, friss, koszt, pléh, rajzol, sánc, tánc, trinkelt* stb.; a második esetben a spontán kétnyelvű beszélő a német fonémasort számára könnyebben kiejthető fonémasorrá változtatja, például: *hárfa, ostoradó* stb.. A kulturális kétnyelvűségű beszélő pedig a német fonémasornak, vagy egyes szemantikai egységeinek magyar értelmet ad: *dámvad, gálickő, műncház, ostoradó* stb.

A mássalhangzó-rendszer még biztosabb fogódzót nyújt a német jövevényszók átvételének idejéről a szó/tag/végi *f* fonémát tartalmazó jövevényszókban *(sáfrány, gróf, döf* stb.) az *f* fonéma integrációja például a XIV. század közepétől már megtörtént, a XIII—XV. századból ui. egyetlen biztos adatban sem mutatható ki sem a szóbelseji sem a szóvégi *f* (Kálmán Béla: MNy. 61:396).

Szótani vonatkozásban szófajonkénti felosztásban statisztikai adatok tájékoztatják az olvasót, hogy melyik német nyelvtörténeti korszakból (ófn., kfn., korai úfn.) összesen hány főnév, melléknév, ige és módosítószó került át a magyar nyelvbe. Ezek száma összesen 526.

A szók jelentéstani vizsgálatából kiderül, hogy a jövevényszók egy része a magyarban már meglevő szók jelentését megosztja. Mollay három szemantikai csoportba sorolja a jövevényszókat: heteronimák, szinonimák és antonimák. Mindegyik csoporton belül bizonyos tárgykörök szerint rendezi el a szóanyagot. Pl. heteronimák a foglalkozást jelölő tárgykör szókincsében: á r u s: *kalmár, komplár, kufár* stb.; szinonimák az eszköznevek köréből: h i d a s: *komp*, s a j t ó: *prés* stb., antonima — tulajdonságot jelöl: h e g y e s: *tompa*. A jövevényszók másik részének többségében a már meglevő szó jövevényszóval való helyettesítése egyetlen nyelvi jellel történik. Ilyenek például: *borbély, érsek, gróf; márvány, drót; fegyver, pisztoly; köböl: perec; kémény, szekrény;* az *ábécé* betűinek neve; *farsang, kalandos; barna; srófol, trébel* stb.

3. A szócikkek alkotják a mű legterjedelmesebb részét, mert a szerző itt tisztáz legtöbb grafématikai, fonológiai, fonetikai és morfológiai részletkérdést. E vizsgálatok eredményeként számos új eredeztetéssel, helyesbítéssel, megállapítással gazdagítja a német jövevényszókra vonatkozó eddigi etimológiai kutatásokat. Így az eddig bizonytalan ill. vagy német eredetűnek tartott (TESz.) *áspa, bástya, kömény, mente, garas, kastély* stb. szók esetében; az eddig feltételesen vagy valószínűnek, részleteiben még nem tisztázott jövevényszók német eredetét megerősíti

és kimutatja, így pl. a *bárd, lőcs, írha, kolompár, puska, tenyér, tompa* stb. szókét, vagy elveti *(törköly)*.

A szócikkek némelyikében, ahol a hangtörténeti vonatkozások bizonyítása megkívánta, hangtani térképvázlatok szemléltetik a jelenség földrajzi képét (pl. az *e* hangszínét a mai magyar nyelvjárásokban, a *chs* fejlődését a közép- és felnémet nyelvjárásokban az ófn. és kfn. korban, a *zsámoly* és a *zsindely* szó *s-* és *zs-* kezdetű változatairól az alsószász nyelvjárásterületen a X. században), másutt pedig a tárgyi háttér bemutatásával igazolja, hogy sok esetben a nyelvi vizsgálódás megkívánja a szó mögött rejlő anyagi világ tárgytörténeti ismeretét, és ez megkönnyíti a fogalmat jelölő szó értelmezését (vö. a *döf*, a *felhérc*, a *kaptár* és a *serleg* címszókkal).

4. Mollay Károly a német—magyar nyelvi érintkezések következtében a magyar nyelvbe került német jövevényszók legkorábbi szakaszának feltárásával számos olyan, eddig kevésbé alkalmazott vagy egészen új szemléletű vizsgálódási eljárásra, szempontra hívta fel a figyelmet, melyek segítségével ő igen meggyőző és új megállapításra jutott a célul kitűzött témában. A bevezetőben megjelölt célját minden tekintetben elérte, és a nyelvi érintkezésben közrejátszó tényezők új szemléletű és beható vizsgálatával a magyar nyelvtudomány számára igen értékes eredményekhez jutott.

Műve számunkra is irányt mutató, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szóanyagában felszínre kerülő erdélyi német (szász) nyelvből és nyelvjárásokból a romániai magyar nyelvben meghonosodott német (szász) jövevényszók vizsgálatát a tőle megjelölt és eredményesen alkalmazott szempontok szerint elvégezhessük.

NAGY JENŐ

IORGU IORDAN, **Dicţionar al numelor de familie româneşti**

Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică. Buc., 1983. 502. l.

A román nyelvtudomány nesztora, 90. évén túl is meglepetéssel szolgált: egyéni gyűjtőmunkája alapján megjelentette a román családnevek szótárát. A román nyelvtudományban egyedülálló összegezés, annak ellenére, hogy a román nyelvészeti szakirodalomban régebbről is találunk résztanulmányokat. Említenünk kell például: Alexin Viciu, *Etnografice*. A) *Nume de familie la români;* B) *Nume de locuri* (Blaj, 1929); Ştefan Paşca, *Nume de persoane şi de animale în Ţara Oltului* (Bucureşti, 1936); N. A. Constantinescu, *Dicţionar onomastic românesc* (Bucureşti, 1963); Cristian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică* (Bucureşti, 1975) című munkáját.

A névtudománnyal a neves nyelvtudós már 1924-től foglalkozni kezd, s ennek az érdeklődésnek az eredménye az 1963-ban megjelent könyve a román helynevek tipológiájáról: *Toponimia românească*. S íme most, 20 év elteltével, a román családnevekről szóló munkája is elkészült.

A könyv anyaga, mintegy hetven éven át, lassan gyűlt egybe. Nem a módszeres gyűjtés, nem egy-egy vidék, tájegység, teljes családnévanyagának felmérése és összegezése alapján, hanem spontán módon: a szerző hosszú élete során feljegyzett minden szeme elé kerülő családnevet; így írta ki a neveket középiskolai tanár korából az osztálynaplókból, az I. világháborúban elesett katonák neveit a kiadott közleményekből, listákból. És csaknem meglepő, ez a szívós érdeklődés eredményezte, szótárában harmincezer román családnevet tudott felsorakoztatni.

A bevezetés soraiban a szerző rövid áttekintését nyújtja a román névrendszer, a családnevek kialakulásának, a népi elnevezésformáktól a hivatalos névrendszerig, egyben kitekint más népek névadási szokásaira. A román nyelvben, jelenti ki a szerző, a családnevek többségének eredete nem jelent különösebb nehézséget a nevekkel foglalkozó kutatónak. A mintegy 500 lapos szótári részben a címszóként szereplő családnév után megadja a név valószínű eredetét.

Mint már jeleztük, a könyv érdeme, hogy hiányaival együtt is, a román névtudományban jellegében egyedülálló munka. Nyilván gyűjtőmódszerénél fogva sem öleli fel, megközelítőleg sem a román családnevek egészét. A szerző a görög, a bolgár, szláv hatás, a havasalföldi és moldvai társadalmi viszonyok kiváló ismerője, ám ami az erdélyi román családneveket, s azok mögött meghúzódó társadalmi és földrajzi összefüggéseket, a román és magyar névrendszer összefüggéseit illeti, itt érezünk legtöbb bizonytalanságot, tévedést a szerző megállapításaiban. Elég néhány

példával illusztrálnunk. *Cehan* név a szerző szerint, a *ceh* népnévből és az *-an* toldalékból alakult, noha névföldrajzi előfordulása alapján nyilvánvaló, hogy a név alapja a *Cehu* 'Szilágycseh' helységnév (a rom. *Cehan* név magyar megfelelője a *Csehi*). Más példa: a román *Dioşi* nevet a *Dioşag* erdélyi helynévvel veti egybe, holott alapja a magyar *Diósi* (*Diós* hn. + a hovatartozást jelölő *i* toldalék).

Nincs szándékunkban kiszemelgetni a szótár szerintünk téves etimológiáit, méltánytalan lenne is az idős szerző könyvének a rövid méltatásakor, hiszen szótára — tévedései ellenére — alighanem ösztönzője, alapja lesz a modern román személynévkutatás létrejöttének.

VASILIU, GABRIEL

KÓSA FERENC, **Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota**

Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983. 171 l.

Kósa Ferenc könyvét előkelő hely illeti meg a magyar nyelv, közelebbről az irodalmi nyelv története egy bizonyos szakaszának sajátosságait feltáró szakkiadványok sorában. Jelentősége elsősorban abban áll, hogy olyan író nyelvéről készült szakmonográfia került a kezünkbe, akinek nyelvhasználata betekintést nyújt az irodalmi nyelv egységesülését közvetlenül megelőző korszak, a XVIII. század első felének nyelvi állapotába. Az erdélyi Apor Péter kéziratos szövegeinek nyelvtudományi módszerekkel történt feldolgozása éppen ezért nemcsak a hazai, hanem az egész magyar nyelvtudományban eseménynek számít. Megvilágít egy olyan korszakot számunkra, amelyről eddig keveset tudtunk, érthetőbbé teszi azt a bonyolult folyamatot, amelynek révén a magyar nyelv a régebbi korok állapotából a fokozatos egységesülés felé haladva eljutott fejlődésének mai fokára. A korszak nyelvének tüzetes vizsgálata már csak azért is fontos, mert a magyar nyelv történetében egyedülálló jelentőségű nyelvújítási mozgalmat közvetlenül megelőző évtizedekről van szó. Így válik még világosabbá a ma embere számára, hogy mi tette szükségessé és — ami nem kevésbé fontos — hogy mi tette lehetővé a nyelvújítást. Ugyanis a kor íróinak tudatos vagy kevésbé tudatos nyelvi leleményei is szerepet játszhattak a nyelvújítók reformáló kedvteremtésében.

Mindezekből következik, hogy a könyv szerzője nem könnyű munkára vállalkozott, már csak azért sem, mert — mint már említettük — a magyar nyelv történetének úgymond fogódzók nélküli korából származó kéziratos szövegek formai: hangtani és helyesírási sajátosságait vizsgálta. Munkájának célját így fogalmazza meg: „Ez a tanulmány a XVIII. századi erdélyi irodalom egyik kimagasló alakjának, Apor Péternek az eredeti kéziratait dolgozza fel azzal a céllal, hogy feltárja a bennük tükröződő helyesírási és hangtani sajátosságokat..." (5). Ahhoz persze, hogy ezt a munkát elvégezhesse, Kósa Ferencnek hatalmas előkészületi munkát kellett végeznie, hiszen nyelvtörténeti, nyelvjárástani, sőt alapos leíró nyelvtani ismeretek nélkül ilyen jellegű munkához hozzá sem lehet fogni. Mert hogy lehet lemérni, feltárni egy író vagy egy korszak helyesírási, hangtani sajátosságait? Úgy, hogy tökéletesen ismerjük az illető korszakról eddig közzétett anyagot és a mai nyelv állapotát. Csakis így lehet összehasonlítási alapot teremteni. Apor Péter kéziratainak helyesírási és hangtani vizsgálata ma nyilvánvalóan úgy lehetséges, hogyha a mai nyelvszokáshoz viszonyítjuk, hiszen — amint a szerző Bárczitól idézi: „...az irodalmi normának nincsenek e korban (a XVIII. században) részletekbe menő írott szabályai, egy-egy szó alakja szempontjából ma sokszor nehéz eldönteni, mit engedett meg e század irodalmi eszménye mint lehetséges alakváltozatot, s mit tekintett határozottan nyelvjárási jellegűnek, tehát hibának" (5). Ezek olyan kérdések, amelyek a jelenlegi kutatásban is sok esetben legalábbis vitára adnak alkalmat. Elképzelhető tehát, milyen hihetetlen erőfeszítést igényel a harmadfél évszázaddal ezelőtti hasonló problémákban való tájékozódás.

A könyvnek két nagy fejezete van: a terjedelmesebb helyesírási és a valamivel rövidebb hangtani fejezet. Mindkettőben sorra kerül valamennyi olyan kérdés, amelyet Kósa Ferenc a ma érvényes helyesírási szabályzat tükrében és a mai magyar nyelv hangrendszeréhez viszonyítva különbségként, más szóval akkori sajátosságként, illetőleg egyezésként, tehát már a XVIII. század első felében megállapodottnak tekinthető jelenségként figyelhetett meg, és jelzi természetesen azokat az eseteket is, amelyekben a kutató ma sem ítélkezhet teljes bizonyossággal,

mint például egyes betűk hangértéke, vagy hogy egyes jelenségek nyelvi norma érvényesüléséről, illetőleg nyelvjárási sajátosságokról tanúskodnak-e. Arról sem feledkezhetünk meg egy ilyen jellegű monográfia értékelésekor, hogy egyetlen szerző szövegalkotási módszerében, kiváltképpen, hogyha hangtani, helyesírási kérdésekről van szó, nem könnyű megtalálni azt, hogy mi a pusztán csak a szerzőre jellemző sajátosság, és — főleg olyan korban, amelyről hiányosak az ismereteink — mi az akkori nyelvhasználatra általában érvényes szokás, meg hogy egyik-másik szerző mennyire igyekezett tudatosan kerülni vagy éppen alkalmazni saját anyanyelvjárása helytelennek, esetleg szépnek vélt jellegzetességeit. Ezekre és más hasonló kérdésekre akkor kapunk majd megnyugtató választ, ha a Kósa Ferenc úttörő jellegű munkájának lesznek folytatói, követői, ha több hasonló feldolgozás nyújt majd teljes és pontos képet a kutatónak a magyar helyesírás és a magyar kiejtés akkori pontos összefüggéséről, kapcsolatáról.

Nagyon pontosak és fontosak azok a táblázatok, amelyek az egyes betűk hangértékéről próbálják tájékoztatni az olvasót. Csupán egyetlen kis részletmegállapítással szállnék vitába (persze fenntartással), azzal, amit a *h* betűről mond: „Ez a betű bizonyos tulajdonnevekben, illetve belőlük képzett származékokban — túlnyomóan szókezdő t után — mint hangérték nélküli, ún. „henye" h fordul elő: Baroth ~ Barót, Thorda ~ Torda..." (26). Itt talán inkább a t hangnak th betűkapcsolattal való jelölésével van dolgunk, tehát a h nem külön betűként szerepel, hanem a th hangjel alkotó eleme, ugyanúgy, mint a z a cz betűben. (Mellékesen jegyzem meg, hogy a Helyesírási szabályzat a *th*-t a *cz*-vel és más hasonló betűkkel együtt ma is számon tartja mint régies betűt.)

Összegezve: Megítélésem szerint Kósa Ferenc kollégánk a magyar irodalmi nyelv történetének vizsgálatában valóban úttörő, a maga nemében eddig egyedülálló alapvető fontosságú monográfiával ajándékozta meg a magyar nyelvtudomány, sőt az irodalomtörténet művelőit. Kár volt hat teljes esztendőt várni a kiadással.

BALOGH DEZSŐ

MURÁDIN LÁSZLÓ, **Szavak színeváltozása**

Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár, 1983. 271 l.

Murádin László a hazai magyar nyelvművelés egyik kiemelkedő alakja és — mondhatjuk — legrendszeresebb művelője. A Kolozsvárt megjelenő Igazság című napilapban hetenként közöl évek óta rövid nyelvművelő írásokat. Ezeket gyűjtötte kötetbe korábban a *Szavak titka* (1977) című kis kiadványban és a most ismertetendő munkában is. Ez utóbbiban a már megjelenteken kívül első ízben itt közzétett cikkek is találhatók.

A kötethez Sütő András írt *Előszó helyett* címen rövid bevezetőt. Írásában a kötet cikkeiben olvasható legfontosabb elvi tételek közül emel ki néhányat. Elsőként a kötetben címként is szereplő megállapítást: *Az anyanyelvet is tanulni kell* említi mint olyat, amelyre föltétlenül fel kell hívni a figyelmet. S hozzátehetjük: ez a tétel mottója is lehetne Murádin kötetének, ugyanis cikkei mind azt szolgálják, hogy az olvasó közönség anyanyelvi ismeretét gazdagítsák, fejlesszék, nyelvi kifejező készségét fokozzák, és tudatosítsák mindenkiben, hogy az anyanyelv helyes, szabatos és választékos, a beszédhelyzetnek megfelelő használata nem lehetséges a nyelv belső fejlődéstörvényeinek, szabályszerűségeinek, gazdag voltának ismerete nélkül. Mindezeknek az ismereteknek a megszerzéséhez igenis szükséges az anyanyelv tanulása. Ebben igyekszik és szándékozik segíteni az olvasót a kötetbe foglalt írásokkal.

A munka nem tagolódik mereven sem tematikailag, sem forma szerint fejezetekre, de a cikkek egymásutánjából jórészt kialakulnak mégis bizonyos egységek.

Elsőként a könyv elején található elvi-elméleti jellegű írásokat említhetjük (Anyanyelv 7, Az anyanyelvet is tanulni kell 8, Néhány szó az anyanyelv oktatásáról 10, A nyelv fejlődése és a nyelvművelés 13 stb.). Ez utóbbiban a mai nyelvművelés céljáról és módszeréről olvashatunk. „A mai nyelvművelő mindenekelőtt gondolkodni, elmélkedni, ítélni akarja megtanítani a nyelvi kérdésekben kevésbé jártas olvasót... nem oktatja ki..., hanem megbeszéli vele" a kérdéseket. „A cél és módszer nem a mindenáron való irtogatás..., hanem a nyelvi műveltség, isme-

ret" magasabb szintre emelése, „hogy a köznapi beszélő a felmerülő nyelvhelyességi kérdésben jórészt maga is eligazodhassék". Ezért közérthető nyelven fogalmaz, és meg akarja szerettetni az olvasóval azt a nyelvet, amelyen gondolatait ki akarja fejezni; tudatosítani akarja benne „a nyelvhasználattal összefüggő nyelvi ismereteket" (15).

A cikkek zöme szójelentéstani, szóhasználati kérdésekkel foglalkozik. Legtöbbször nyelvtörténeti magyarázattal igyekszik világossá tenni a jelenséget és megokolni a változást, a fejlődést. Ezek az írások feleinek meg leginkább a kötet címének. Ezekkel kapcsolatban szóvá teszi például Szabédi megállapítására utalva a rossz fordításokból származó hibákat (17), az idegen műszavak magyarral történő helyettesítését (18), a teves szóhasználatot (20), a divatszók kérdését (22), a nem logikus, de helyes szóhasználatot (40), a logika és a nyelv viszonyát a szavak jelentése alapján (41, 43, 45), a mindenessé váló szavakat (98), a szavak jelentésfejlődését több cikkben is, a jelentés- és alakmegoszlás jelentőségét és számos más, tematikailag ide tartozó kérdést. A szójelentéstani tudnivalók között tárgyalja több szólásunk jelentésfejlődését és helyes használatát is.

Kisebb számban képviseltetik magukat az alak- és hangtani meg a mondatszerkezeti ismereteket tartalmazó cikkek. Ezt némi sajnálattal állapíthatjuk meg, hiszen napjaink nyelvhasználatában e téren is észlelhető számos bizonytalanság, tévedés, sőt hiba is. Az ide sorolható írások között említhető a *suk-sük* nyelvről (198), a szóelvonásról (172), a birtokos jelző ragjának helyes használatáról (177), több igeragozási kérdésről, közöttük az ikes igék használatáról szóló megjegyzés, továbbá a tárgyas igeragozás egyik sajátos szerepéről, a mutató névmás kitételét fölöslegessé tevő funkciójáról, valamint az igekötők, névutók helyes alkalmazásáról meg a szórendről szóló közlés, illetőleg a vonatkozó alárendelő mondatok kérdéséről meg az *aki, amely, ami* használatáról írtak. Ezek mellett nem feledkezett meg a körülírásos kifejezések megemlítéséről sem.

Több cikkben tárgyal helyesírási, helyesejtési kérdéseket. Például az *ly* használatáról, a szóvégi *h* ejtéséről, az egybeírás-különírás jelentéstani szempontjairól és más időszerű kérdésekről.

Olvashatunk a helynevek, ország- és népnevek, a család- és kereszt- meg becenevek használatáról, helyesírásáról szóló írásokat is. Bennük ugyancsak nyelvtörténeti magyarázattal fűszerezett tárgyalásmódot alkalmaz.

Mindezek kapcsán szól a nyelv gazdagságáról, kifejező erejéről, szépségéről és azokról a tényezőkről, amelyek e sajátosságokat meghatározzák.

A cikkek megfogalmazása közvetlen, könnyed, gyakran humoros. Erre egyetlen tanulságos példát idézünk a *Diszkó* című írásból, melyben az idegen szavak írásmódjával foglalkozik. „Az volna szerencsés dolog — írja —, ha a *komputer* — *kompjuter* vetélkedéséből a magyar *számítógép* kerülne ki győztesen" (112).

A mai nyelvművelés gyakorlatának megfelelően nemcsak a helyes szóhasználatra, helyes és szabatos fogalmazásra hívja fel a figyelmet, hanem a nyelvi formák stilisztikai értékére is. Álláspontja a jelenségek megítélésében, értékelésében nem merev. Józan mértéktartással foglal állást a felvetett kérdésekben a nyelv belső törvényszerűségeinek és a társadalmi kívánalmak ismeretében.

Nem volnánk azonban tárgyilagosak, ha nem említenők meg hiányérzetünket eme különben igen értékes és hasznos könyv ismertetése rendjén. Elsőként azt a kételyünket fejeznők ki, hogy vajon nem kellett volna-e többet foglalkoznia a szerkezeti, általában a szorosabb értelemben vett, a nyelvi vétségeket tartalmazó és helyesbítő-javító nyelvhelyességi kérdésekkel. Igaz ugyan, hogy az elsősorban ismeretterjesztő jellegű írások szükségesek a nyelvi gazdagodás eléréséhez, a kifejezőkészség és -képesség kialakításához, de legalább ugyanolyan mértékben kívánatos lenne a helyes nyelvi formák, szerkezetek tudatosítása is. Ezek a kérdések persze kevésbé szórakoztatóak, kevésbé érdekesek, de — nézetünk szerint — nagyobb mértékben szükségesek.

Megesik néha, hogy nála sem a legmegfelelőbb szó kerül a mondatba. Erre a *Mester és művezető* című cikkből idézünk példát: „Egyik levelírónk ... fölhívja a figyelmet a fordítás, a magyarra való átültetés buktatóira. Utóbb (én ritkíttattam G.M.) segítségemet kéri egy nyelvhasználati kérdés tisztázásában" (34). Úgy hiszem, ide inkább a *majd, azután, végül* határozószó illet volna.

Kételyeink támadhatnak olykor a névelőhasználatban is. *Azok a névelők!* címen tárgyalja a tájegységek neve előtti névelőhasználatot, és azt írja helyesen,

hogy egyes esetekben kitesszük *(a Mezőség, a Szilágyság)*, más esetekben azonban elhagyjuk a névelőt *(Kalotaszeg, Máramaros)* (161). A tétel helyes, de az egyik példa vitatható; nem tudom, hogy a *Bihar* tájegységnév elé ki kell-e tenni a névelőt. Ha igen, akkor azt kell mondanom, hogy *Arany János a Biharban született!*

A beszélt nyelv hatására — úgy érzem — néha fölöslegesen kerül a szövegbe a *pedig* kötőszó. Íme: „...az, hogy melyik nyelvet tartjuk szépnek, melyiket *pedig* nem, vagy hogy ugyanazon nyelvben melyik szó szép, melyik *pedig* nem, viszonylagos és egyéni megítélés kérdése" (16). Máskor az *es* helyét foglalja el a *pedig*: „Nyugodtan rábízhatjuk a nyelvészekre, hogy az efféle birtokviszonyban mikor tegyük ki a névelőt, mikor *pedig* ne" (161).

E néhány kiragadott példa azonban — ha valóban helytállóak megjegyzéseim — nem von le semmit a könyv nyelvezetének, a cikkek megfogalmazásának választékos, igényes voltából. Ilyen „botlás" óhatatlan egy ilyen jellegű és terjedelmű munkában. Magam a saját kiadványaimban is találok nem egyszer hasonló elírást, és utólag bosszankodom miatta. De hát az ember figyelme véges.

Végül még azt említeném meg, hogy talán jó lett volna, ha a szerző a kötet végére rövid tájékoztató könyvészetet iktatott volna be, hogy tájékoztassa az érdeklődőket: hol nézhetnek utána esetleges kételyeik, vitáik esetén a helyes nyelvhasználatnak.

Mindent egybevetve mégis örömmel állapíthatjuk meg, hogy Murádin László nyelvművelő kötete nagy nyereség az ügy érdekében, és mind tartalmában, mind szemléletében, mind tálalási módjában mintaszerű kiadvány. Bárcsak minél több ilyen munkával dicsekedhetnék hazai nyelvművelő irodalmunk!

Dicséret illeti ugyanakkor a Dacia Könyvkiadót azért, hogy felkarolja a nyelvművelést és azért is, hogy olyan ízléses formában jelentette meg a könyvet.

GÁLFFY MÓZES

FRIEDEMANN LUX, **Text, Situation, Textsorte**

Probleme der Textsortenanalyse, dargestellt am Beispiel der britischen Registerlinguistik Mit einem Ausblick auf eine adäquate Textsortentheorie.

Gunter Narr Verlag. Tübingen, 1981. 391 l.

Lux könyve egy új szövegtipológia kialakításához szükséges elmélet lényegét körvonalazza. Kiindulópontja a szöveg, szövegfajta és a pragmatikai, a külső körülmények, az ún. helyzetek közötti viszony.

A bevezető fejezetben Lux azt hangsúlyozza, hogy az NSZK-ban kifejlődött szövegtipológia eredményei meglehetősen szerények az idevágó publikációk nagy számához viszonyítva. Emiatt nem az ott kialakult szövegelméleteket veszi alapul, hanem a brit „újfirthianus" iskola eredményeit próbálja hasznosítani. Ennek a másképpen „londoni iskola"-nak nevezett nyelvtudományi irányzatnak már több évtizede fő kutatási területe a nyelvi rétegződés, a belső nyelvváltozatok sokasága, aminek a vizsgálatát már elég rég szövegszintűvé, szövegnyelvészetivé (is) fejlesztették. Minthogy az irányzat terminológiájában a változatok egy részét, azokat, amelyek a külső, pragmatikai körülményekhez, a helyzetekhez kötődnek, „regiszter" néven foglalják egybe, a szerző a könyvében a londoni iskolát „regiszternyelvészet"-nek nevezi, és úgy véli, hogy alapelvei hasonlítanak azokhoz a szövegtipológiákhoz, amelyeket az újabban ismét erőteljesnek tekinthető (szöveg)pragmatika alapján fejlesztettek ki, ahol a szöveget és szövegfajtákat a helyzetektől függő kategóriaként tanulmányozzák.

A már említett bevezetőt nem számítva Lux könyve három részre tagolódik, mégpedig (a szerző nagybetűs jelzései szerint) *A*: az elmélet kialakításához szükséges érvek és az eddigi idevágó vizsgálatok számbavétele, *B*: a brit regiszternyelvészet, *C*: a szövegváltozatok egy elméletének az alapelemei, azaz egy szövegtipológiai elmélet körvonalozása.

Az *A* rész nem más, mint egyfajta bevezetés a „szövegváltozatok nyelvészetébe" (ez az elnevezés úgy-ahogy szinonimája az előzőknek).

A *B* rész a brit regiszternyelvészet nézeteivel és alapfogalmaival ismertet meg kronologikus sorrendben. Hogy az iskola képviselőinek egymáshoz szemléletben

ugyan közel álló, de fogalmi rendszerükben és műszóhasználatukban mégis különböző nézeteit számba vehesse, hogy a gyakran csak elnagyoltan meghatározott fogalmakat (főleg a három alapkategóriát: a „field" műszóval jelzett tárgykört, a módozatot és a stílust) világossá tehesse, azonos kérdések alapján összegezi a számbavétel eredményeit. E kérdések alapelemei: a szöveg mint kompetencia, regiszter és a helyzet, helyzettípusok és szövegváltozatok, a szövegváltozat mint megkülönböztető sajátosságok kombinációja stb.

A *C* részben a szerző a *B*-ben számba vett nézetekből és alapfogalmakból kifejlesztett elméletét mutatja be, amit még nem tart kész elméletnek, azért szerényen csak a szövegváltozatok elméletének körvonalazásához szükséges alapelemekről beszél. Ezek három viszonyban foghatók fel: (1) a szövegváltozatok és helyzetek közötti viszony, (2) a szövegdimenzió mint osztályozási keret, (3) az elméletileg lehetséges és a ténylegesen meglevő szövegváltozatok közötti viszony. Ez a három viszony az elmélet alapja. De legalább ennyire fontos az a három alapfogalom, amelyeknek segítségével elméletét kifejti: szövegváltozat, szövegtípus és szövegdimenzió.

A szövegváltozat a szövegek egy „osztálya". Egy-egy szövegváltozat megkülönböztető sajátosságok (pl. reális vagy fiktív, dinamikus vagy statikus, továbbá leíró, előíró és értékelő) rendezett csoportja, kombinációja. A szerző felfogása szerint a szövegnek lényeges sajátossága az, hogy valamilyen szövegváltozathoz tartozik, valamelyik szövegváltozatba besorolható. Különben a szövegváltozat „helyzeti egység", vagyis a „regiszter"-rel függ össze, minthogy különböző helyzetek (pl. iskolai oktatás, vendégségben való részvétel, piaci bevásárlás, porszívózás) határozzák meg.

A szövegtípus nem más, mint egy-egy megkülönböztető sajátosság (l. a fentebbi példákat), amelyeknek kombinációja alkotja a szövegváltozatot.

A szövegdimenzió az osztályozás, a tipizálás alapkerete. Lux szerint ez a dimenzió három tényezős, azaz a szóba jöhető megkülönböztető sajátosságok (vagyis: szövegtípusok) három tényező szerint különíthetők el: (1) a valóságra való vonatkozás (pl. fiktív vagy reális: mese, fikció, tényleírás), (2) személyek közötti viszony (pl. hatni, meggyőzni akaró vagy bizalmas, udvarias, tiszteletteljes), (3) a forma (pl. előadás, felolvasás, értekezés, levél, távirat vagy az irodalmi műfajok). Ez a hármasság elfogadhatónak látszik, de feltétlenül szóvá kell tennünk, hogy a második alapfogalmat megnevező műszó, a „szövegtípus" eléggé zavaró, hiszen a szóban forgó műszavak jelentéséből következően nem egy-egy típusnak kellene egy-egy szövegváltozatot alkotnia, hanem fordítva: változati sajátosságokból kellene a típusnak kikerekednie.

Lux felfogása szerint a szövegtipológia tipizálási, elemzési eljárásként fogható fel, és ez az elemzés azt jelenti, hogy egy szöveget mint egy szövegváltozatot jellemzünk, azaz számbavesszük szövegtípusait (megkülönböztető sajátosságait). Például az időjárásjelentés szövege a következő sajátosságok kombinációja: reális, statikus, egyedi (nem általános), létező (nem lehető), leíró, tájékoztató. Ezzel szemben a várható időjárás jelzése nem reális, lehető (nem létező), tájékoztató stb.

Minthogy Luxnál a tipológia lényege a szöveg jellemzése, könyve függelékként 69 különböző szövegváltozatot képviselő szövegmintát közöl.

Ez is jelzi, hogy Lux elmélete még csak a tipizálás lehetőségeire vonatkozik, kevésbé tekinthető, az író szerint sem, kiforrott szövegtipológiai elméletnek. Több részlege további kidolgozásra, finomításra vár. És az is kifogásolható, hogy a szövegváltozat a megkülönböztető sajátosságoknak pusztán csak „kombinációja", és nem — mint Jakobson is hangsúlyozza — rendszere („Nem az állomány, hanem a rendszer az alapja a tipológiának". Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969, 178).

Mindezeken túlmenően Lux könyvének tagadhatatlan érdemei vannak. Jól megalapozott lehetőség egy továbbfejlesztendő elmélethez. Érdeme az is, hogy tipológiája rugalmas, nyitott, bármilyen irányban bővíthető. És azt is állíthatjuk, hogy alapja lehet egy stílustipológiának.

SZABÓ ZOLTÁN

I. P. Cluj — Municipiul Cluj-Napoca 245/1984